
इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधाजी ' इत्येतैः पुण्यपत्तने (१९६ भवानी
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः)

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्यां ' लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' इत्यनेन
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

श्रीः

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः

वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः ॥

वीरात्तोर्धमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो

वीरे श्रीधृतिर्कीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर ! भद्रं दिश ॥ ६ ॥

आर्हतमतप्रभाकरसंस्थायाश्चतुर्यो मयूखः स्याद्वादरत्नाकराभिधः
शासनदेवकृपया प्रकाश्यते । सोऽयं ग्रन्थ (८४०००) चतुरशीतिसहस्रग्र-
न्थसंस्थात्मको निरमायि श्रीवाग्निदेवसूरिभिरिति कर्णपरम्परातः समागता
प्रथितिः । बहुश प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्ज्ञैनाचार्याणां सूरीणां च कृपया-
लम्भि सप्तपरिच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य । अस्मन्मुद्रापितग्रन्था-
न्तरक्रमेण संमुद्यते चेदयं तर्हि व्याप्तुयाद् द्वादशशतीं पृष्ठानामिति संभा-
वयामः । संपूर्णो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे संप्रध्यते चेद्भवेद् वैरस्याय पिप-
ठिष्णामतो विभागशः संमुद्य प्रकाशयितुमारब्ध एषः । तत्र प्रथमो भागः
प्रथमपरिच्छेदात्मको द्वितीयो द्वितीयपरिच्छेदात्मकश्च मुद्रितः । अयं
च तृतीयो विभागः । प्राय इयतैव प्रमाणेन भागान्तराणां प्रत्येकं
प्रतिमातुं मुद्रणं स्यादिति समीहामहे । ग्रन्थराजोऽयं चौद्धर्या-
गादिमतानां परामर्शकोऽतोऽवश्यमध्ययनार्हो न केवलं स्याद्वाद-
मतानुयायिनां किंतु भिन्नमतस्थानामपि स्याद्वादमतजिज्ञासूनाम् ।
अतः पूर्वमयूखवदस्यापि मूल्याल्पवपरिशिष्टविस्तारग्रन्थान्तर्गहिः-
परिचयादिकं सविस्तरमाहृतम् । सन्ति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरि-
शिष्टानि । किंतु परिशिष्टादिकमन्तिमे विभाग एव मुद्रयितुमर्हम् । वत्रे-
तनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणानां निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात् । केवलं
टिप्पण्यादिकमर्थावसारोपयोगि तत्तत्स्थलेऽधोभागे निरदेशी । प्रतिपत्रं
परस्त्यङ्गा निर्दिष्टा धेनुमुपयोगः परिशिष्टदर्शननौकर्याय । अन्यच्च
पुस्तकानां वस्त्रान्नकं ग्रन्थनमस्तु न पत्रान्नकमिति सूत्रयन्ति केचिन्महा-
भागा परं तज्यचितिशो घ्रातृकैः स्वयन्मुष्टेयम् । अस्मान्निस्तथा नृपादने
धेनाभिमतस्तदर्थं द्रव्याधिक्यव्यवस्थे मुष्टेयं पीडितवेतनो भवेदुगिति
यथादृष्टं सरणिराजता । इति विनिवेदकः ।

संस्कृत-प्रकाशक-संस्थानं पुनः प्रकाशयति ।
पृ. सं. ३४५४ नो. २२२२ ।

विद्वद्भारत-
मार्तान्द सदाजी

॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

ये त्वां तीर्थयेते स्मरन्ति मुदितस्वान्ताः क्षमामण्डनं

ये त्वां विष्टपलोचनं प्रतिदिनं पर्यासते सर्वदा ॥

ये त्वां नाथ वितर्कयन्त्यवहिता ये वाऽनुमिन्वन्ति ते

मुच्यन्ते दुरितैस्ततो वयमपि त्वा देव सेवामहे ॥ ४४५ ॥

निर्णीतं प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम् । अथ परोक्षप्रमाणस्वरूपानिरूपणायाह— ५

अस्यष्टं परोक्षमिति ॥ १ ॥

स्वपरव्यवसायज्ञानं यदस्मष्टमुक्तलक्षणात्पञ्चाद्विपरीतमविशदं तत्परो-
क्षमित्यवगन्तव्यम् । तथा च प्रयोगः, परोक्षमस्मष्टज्ञानात्मकं परोक्ष-
त्वान्, यदस्मष्टज्ञानात्मकं न भवति न तत्परोक्षम्, यथा प्रत्यक्षम्, परोक्षं
च वक्ष्यमाणं स्मृत्यादिविज्ञानम् । तस्मादस्मष्टज्ञानात्मकमिति ॥ १ ॥ १०

अथास्य प्रकारान्प्रकटयन्नाह—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत्पञ्च- प्रकारमिति ॥ २ ॥

स्मरणं च प्रत्यभिज्ञानं च तर्कानुमानं चागमश्च त एव भेदा-
न्नेभ्यस्तान्प्रतीच्येभ्यः । तत्परोक्षं पञ्चप्रकारमिति ॥ २ ॥ १५

सम्प्रति स्मरणं कारणगोचरस्वरूपतो निरूपयन्ति—

तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्या-
कारं वेदनं स्मरणमिति ॥ ३ ॥

मानस्यापूर्वस्याप्यर्थागस्याधिगमसम्भवात्प्रामाण्यमिष्यते । हन्त कथमेवं स्मरणस्यापि प्रामाण्यं न स्यात् । तत्रापि वर्तमानकालावच्छेदेनाधिगतस्यार्थस्यातीतकालावच्छेदेनाधिगतेरपूर्वाशाधिगमोपपत्तेः । समर्थितं चैतत्प्रथमपरिच्छेदे गृहीतार्थग्राहित्वेनापि ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । तत्र गृहीतार्थग्राहित्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यम् । नापि परिच्छित्तिविशेषाभावात् । निहितमन्त्रिताधीतादौ हानोपादानहेतोः परिच्छित्तिविशेषस्य स्मरणे सद्भावात् । नाप्यसत्यतीतेऽर्थे प्रवर्तमानत्वात्तस्याप्रमाणता, यतोऽतीतस्यार्थस्य स्वकालेऽसत्त्वं स्मृतिकाले वा । न तावत्स्वकाले, तदा तस्य विद्यमानत्वात् । स्मृतिकाले तु तस्यासत्त्वं नाप्रामाण्यं प्रत्यङ्गम् । प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तेः । न हि प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थः प्रत्यक्षकाले सौत्रान्तिकैः सत्त्वेनाभ्युपगम्यते । “भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ब्रह्मतां विदुः ॥ हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् ॥ १ ॥” इत्यस्य विरोधानुपपत्त्या । एकान्ततोऽसत्यर्थे स्मरणमुत्पद्यत इति न नः पक्षः । अर्थादनुत्पद्यमानत्वं च स्मरणस्यासिद्धम् । स्वविषयभूतादनुभूतार्थादुत्पद्यमानत्वात् । विसंवादकत्वमपि स्मरणस्यासिद्धम् । स्वप्रतिपत्ते वस्तुन्यविसंवादकत्वात्तस्य । अविसंवादो हि गृहीतार्थे प्राप्तिः प्रमाणान्तरप्रवृत्तिर्वा स्यात् । स द्विविधोऽपि स्मृतिप्रतिपत्ते स्वयं धृतद्रव्याद्यर्थे समस्त्येव । यत्र तु विसवाद स स्मरणाभास । प्रत्यक्षाद्याभासवत् । समारोपव्यवच्छेदकत्वमपि स्मरणस्यासिद्धम् । स्वविषयभूते साध्यसाधनसम्बन्धादौ तस्य समारोपव्यवच्छेदकत्वसम्भवात् । अन्यथाऽनुमाने दृष्टान्ताभिधानानर्थक्यापत्तिः । साध्यसाधनसम्बन्धस्मरणार्थं हि तत्र दृष्टान्ताभिधानम् । इतरथा हेतुरेव केवलोऽभिधीयेत । ततस्तदभिधानान्यथानुपपत्ते स्मृतिविषयभूते सम्बन्धादौ विस्मरणसंशयविषयवरूप समारोपोऽस्तीत्यवगम्यते । तद्व्यवच्छेदकत्वाच्च स्मरणस्य प्रामाण्यम् । प्रयोगः, यत्समारोपव्यवच्छेदकं तन्प्रमाणम्, यथानुमानम्, समारोपव्यवच्छेदकं च स्वप्रतिपत्तेऽर्थे स्मरणमिति ।

- प्रयोजनाप्रसाधकत्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यमित्यप्यनुपपन्नम् । अनुमान-
प्रवृत्तिनिहितप्राप्त्यादिलक्षणस्य तत्साध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । अनु-
मानं हि साध्यप्रतिबद्धाद्धेतोः प्रवर्तते । साध्यप्रतिबन्धश्च हेतोः
सत्तामात्रेणानुमानप्रवृत्तेरङ्गं परिज्ञातो वा स्मृतिकोटीकृतो वा । प्रथम-
५ पक्षे नालिकेरीद्वीपायातस्याप्रतिपन्नाग्निधूमसम्बन्धस्यापि धूमदर्शनादग्नि-
प्रतिपत्तिः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु बालावस्थायां प्रतिपन्नाग्निधूम-
सम्बन्धस्य पुनर्वृद्धावस्थायां विस्मृततत्सम्बन्धस्यापि धूमदर्शनादग्नि-
प्रतिपत्तिप्रसङ्गः । तृतीयपक्षे तु कथं स्मरणस्य प्रामाण्यप्रतिषेधः ।
अनुमानप्रवृत्तेरङ्गत्वात् । यज्ज्ञानमनुमानप्रवृत्तेरङ्गं तत्प्रमाणं यथा
१० प्रत्यक्षं, तथा च स्मरणम्, तस्मात्प्रमाणमिति । एवं च ।

अन्यप्रमाणमिव सिद्धमिदं प्रमाणं

न्यायोपदेशवशतः स्मरणं यतोऽत्र ॥

दत्तो गृहप्रभृतिको व्यवहार एष

प्राप्नोति सिद्धिपदवीमनिशं जनानाम् ॥ ४४७ ॥ ४ ॥

- १५ अथ क्रमप्राप्तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य कारणादिरूपणार्थमाह—

**अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं
संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ ५ ॥**

- अनुभवश्च प्रमाणेन ग्रहणम् । स्मृतिश्चानन्तराभिहितैव । अनुभव-
स्मृती ते हेतुर्यस्य तदनुभवस्मृतिहेतुकं ज्ञानमित्युत्तरेण योगः । अनेन
२० प्रत्यभिज्ञानस्य कारणमुक्तम् । सामान्यशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्ति-
र्यक्सामान्यं च गवादिषु सदृशपरिणामात्मकम् । ऊर्ध्वतासामान्यं च
४५ तिर्यगूर्ध्वतासामान्यं च । एतदुभयमादिर्यस्य वैलक्षण्यादेर्धर्मस्तो-
स तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिर्गोचरो विषयो यस्य तत्तथा । अनेनास्य
यो निर्दिष्टः । सङ्कलनं विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः प्रत्यवम-
त्मा स्वभावो यस्य तत्सङ्कलनात्मकमिति । अनेन स्वरूपमभिहितम् ।
विवक्षितं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यभिज्ञानमिति विज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अस्योदाहरणोपदर्शनायाह—

यथा तज्जातीय एवायं गोपिण्डो गोसदृशो गवयः
स एवायं जिनदत्त इत्यादीति ॥ ६ ॥

अत्र तज्जातीय एवायं गोपिण्डो गोसदृशो गवय इत्याभ्यां तिर्यक्-
सामान्यविषयं स एवायं जिनदत्त इत्यनेन पुनरूर्ध्वतासामान्यविषयं ५
प्रत्यभिज्ञानमुदाहृतम् । तिर्यक्सामान्यविषयं च गोसदृशो गवय इत्युदा-
हरणान्तरमुपमानप्रमाणस्यात्रैवान्तर्भावप्रदर्शनार्थमुपदर्शितम् । आदि-
शब्दात्स एवानेनाप्यर्थः कथ्यते गोविलक्षणो महिष इदमस्माद्गमिद-
मस्य समीपमिदमल्पमिदं महदिदमस्मात्प्राशु ह्रस्वं वेत्यादि । तथा—

शुण्डालदण्डपृथुगण्डतटीकराल-

१०

मापिङ्गलस्फुटसटाविकटासकृटम् ।

अष्टाभिरङ्घ्रिमिरुपेतमतीव भीष्म-

माहुर्वुधाः शरभमद्भुतशौर्यवृत्तिम् ॥ ४४८ ॥

स्कन्धे सटाश्चरणकोटिषु कुञ्जरेन्द्र-

कुम्भस्थलीदलनदुर्ललितानि यस्य ॥

१५

कापि प्रपश्यति भवान्नखपञ्जराणि

जानातु तं जगति केसरिण किशोरम् ॥ ४४९ ॥

गण्डस्थलीप्रविगलन्मदगन्धबुब्ध-

मुग्धभ्रमद्भ्रमरभूषितकर्णजाहम् ॥

दुर्वारदन्तमुशलं वलगण्डशैल-

२०

शङ्काकरं द्विरदराजमुदाहरन्ति ॥ ४५० ॥

आलोक्य कज्जलनलीमसनेषमाला-

नम्बुनतां वियति यो नरिनर्ति हर्षात् ॥

केकापितानि गुरुनेऽश्रुजलप्लवे च

धधे द्यौः शिलिन्नेनहन्ति नन्तः ॥ ४५१ ॥

२५

आतामनचवर्णं मयःकृपां

धीराभ्युदयगतिं कल्याणमभयम् ॥

मत्तैर्मनुष्यगिगितिनमन्साः

जानीहि मन्त्रमग्निं च न गजैर्मम ॥ ४५२ ॥

५

यो मनु मनु पग्निजानि मत्तरीणा

किञ्चिदपुत्रजया कपिशीकृताङ्ग ॥

नीलीतमालःलकञ्जलकालकान्ति-

पद्भिर्भेन्मधुहृद्भागे म नूनम् ॥ ४५३ ॥

या भिगते प्रतिपदं म्बनितम्भभागत

१०

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोनेत्रा ॥

उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भनिरदुशा ता

सीमन्तिनी युवतिरित्युपवर्णयन्ति ॥ ४५४ ॥

यद्योम सरचयति स्फुरदिन्द्रचाप-

रोचिष्णु चित्ररचनारुचिरं समन्तात् ॥

१५

विस्तारिणा स्वकिरणप्रसरेण पञ्च-

वर्णेन तद्भवति मेचकमत्र रत्नम् ॥ ४५५ ॥

ताम्राणि यस्य विलसन्ति सुपलवानि

चुम्बन्ति चारुकुसुमानि च चञ्चरीका ॥

वाचालितं विपुलकोकिलकाकलीभि-

२०

र्बुध्यस्व हन्त सहकारमहीरुहं तम् ॥ ४५६ ॥

इत्येवमादिशब्दश्रवणादाहितसंस्कारविशेषः, प्रतिपत्ता तथाविधानेव शरभसिंहादीनवलोक्य तथा सत्यापयति यदा तदा तत्संकलनमपि प्रत्यभिज्ञानोदाहरणमादर्शितं मन्तव्यम् ।

अत्राह शाक्यः—

प्रत्यभिज्ञानमन्वीकृत्यो
 दौष्टम्यं सूत्रेणमुक्तं
 तन्मन्त्रम् ।

विज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञाननाम्न
 सम्यग्मुक्त्या नाम्नि सत्तैव तावत् ॥
 या त्वस्यैषा नानतावर्णना मा
 वान्त्येयस्यादप्रशृङ्गारमङ्गि. ॥ ४५७ ॥

नथा हि, विरुद्धधर्माध्यामन. कारणाभावाच्च प्रत्यभिज्ञानस्य ५
 स्वरूपमेव न सम्भवति । तत्कथं तस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमुचितम् ।
 पूर्वं हि ज्ञानस्य पुनः कालान्तरे न एवायमित्यादि ज्ञानं प्रत्यभि-
 ज्ञानम् । न च त्वस्यैकत्वमुपपन्नम् । विरुद्धधर्माध्यामान् । यत्र हि विरुद्ध-
 धर्माध्यामे न तत्रैक्यम् । यथा जलानलादौ । विरुद्धधर्माध्यामश्च
 प्रत्यभिज्ञान इति । न चायमभिद्ध. स्पष्टास्पष्टरूपान्ततया प्रत्यभि- १०
 ज्ञाने विरुद्धधर्माध्यामस्य प्रभिद्धे । तत्राहि, न इत्युक्तेऽपि प्रत्यभिज्ञाने
 स्मरणरूपत्वेनास्पष्ट । अयमित्युक्तेऽपि प्रत्यभिज्ञाने स्मरणं । न
 चास्पष्टेतरलक्षणाविरुद्धधर्मलक्षणविरुद्धधर्माध्यामेऽप्युक्तेऽपि ।
 प्रत्यभिज्ञानानुष्ठानयोग्यभेदप्रमत्तो । किं न . स एवायमित्युक्तं .
 तत्र किं परस्परानुप्रदेशेन प्रतिभाष्यतत्प्रदेशेन वा । प्रत्यभिज्ञाने १५
 न्यतराकारस्यैव प्रतिभाष्य स्यात् । निर्दिष्टाकारस्य नानु-
 प्रदेशेन तस्यावदितितत्वात् । निर्दिष्टाकारस्य परस्परविरोधेन-

- हि विषयः पूर्वज्ञाने प्रतिभातमेव वस्तु तदतिरिक्तं वा । तत्राद्यपक्षे न तत्प्रमाणम् । गृहीतग्राहित्वात्, धारावाहिज्ञानवत् । द्वितीयपक्षेऽपि किं कृतस्तस्यातिरेकः किं स्वरूपभेदकृतः कालद्वयसम्बन्धैक्यप्रतिपत्ति-
 कृतो वा । यदि स्वरूपभेदकृतः, तदा ज्ञानवज्ज्ञेयस्यापि प्रतिक्षणं
 ५ स्वरूपभेदप्रसिद्धेः शौद्धोदनिमतानुप्रवेशः । अथ कालद्वयसम्बन्धिदेव-
 दत्तस्यैक्यं प्रतीयते । अतस्तत्प्रतिपत्तिकृतोऽतिरेक इति चेत् । तदपि
 बाह्यान्नाम् । यतः किमिदमैक्यं नाम, एकत्वसंख्या स्थायित्वं वा ।
 यद्येकत्वसंख्या, तदाऽस्याः पूर्वमेव प्रतिपन्नत्वात्कथमाधिक्यपरिच्छेदः
 प्रत्यभिज्ञानेन । अथ स्थायित्वम् । तर्हि देवदत्तस्वरूपाद्विन्नमभिन्नं
 १० वा । यद्यभिन्नम्, तदा तत्स्वरूपवत्तदपि पूर्वज्ञानेनैव प्रतिपन्नमिति
 तद्विषयत्वे प्रत्यभिज्ञानस्य तदवस्थ एव गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यलक्षणो
 दोषः । अथ भिन्नं स्थायित्वम्, तर्हि पूर्वमप्युत्पन्नमथ प्रत्यभिज्ञान-
 समय एवोत्पद्यते । यदि पूर्वमप्युत्पन्नम्, तदा पूर्वज्ञानेनैवास्य परि-
 च्छेदात्कथं प्रत्यभिज्ञानाधिक्यपरिच्छेदः । अथ प्रत्यभिज्ञानसमय
 १५ एवोत्पद्यते । तर्हि तस्य पूर्वमप्रतिपन्नत्वात्कथं प्रत्यभिज्ञानविषयत्वम् ।
 पूर्वं प्रतिपन्नस्यार्थस्य पुनः कालान्तरे गृह्यमाणस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वा-
 न्युपगमात् । पूर्वज्ञानाप्रतिपन्नार्थान्तरावबोधकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञान-
 नत्वे च घटज्ञानानन्तराविर्भूतपटज्ञानस्यापि तत्त्वप्रसङ्गः । प्रत्यभिज्ञान-
 समय एवावस्थायित्वस्योत्पत्तौ च क्षणिकत्वानुपपन्नात्कथं तद्विशिष्टार्था-
 २० नामक्षणिकत्वं स्यादिति ।

तस्मादित्यमभावाद्यद्वा सत्त्वेऽपि गोचराभावात् ॥

प्रामाण्यधुरन्धरेण न घुरीणं प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ४५८ ॥

हन्त सौगत यथैव विष्टे विश्रुतस्त्वमसि पश्यतोहर. ॥

अस्ति कश्चन तथैव कोविदस्त्वद्विनिग्रहविनोददुर्धरः ॥ ४५९ ॥

- २५ तथा हि यत्तावदुक्तं विरुद्धधर्माध्यासत इत्यादि । तत्र यदि
 नाम दर्शनस्मरणलक्षणयोराकारयोर्विरोधः । तथापि धर्मिणः प्रत्य-

भिज्ञानरूपस्य किमायातम् । येनास्य विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः प्राच्येत ।
 धर्माणां हि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधसम्भवे तेषामेवान्योन्यं
 भेदो युक्तः । चित्रविज्ञानाकारवत् । किं च विरुद्धाभ्या दर्शनस्मरणा-
 काराभ्यां कारणभूताभ्यां स्वभावभूताभ्यां वा प्रत्यभिज्ञानस्य भेदः
 साध्येत । तत्राप्यपक्षे सिद्धसाध्यता दोषः । न खलु कारणस्वरूपमेव
 सर्वथा कार्यस्वरूपमित्यनेकान्तवादिनः प्रतिजानते । द्वितीयपक्षेऽपि
 कथञ्चित्त्वेदं साध्येत सर्वथा वा । यदि कथञ्चित्, तदा सिद्धा
 साध्यतैव । आकारतद्वतो, कथञ्चित्त्वेदाभ्युपगमाज्जनैः । भेदस्त्वनुपपन्नः,
 तयोस्तत्त्वभावत्वाभावप्रसङ्गात् । यो यस्य स्वभावो न तस्य तद्वत् सर्वथा
 भेदः । यथा चित्रज्ञानानीलाद्याकाराणाम् । स्वभावश्च प्रत्यभि- १०
 ज्ञानस्य स एवायमित्याकारद्वयमिति । प्रत्यभिज्ञानं हि दर्शनस्मरण-
 लक्षणस्वसामग्रीतं समुत्पद्यमानमङ्गीकृताकारद्वयमेव समुपजायते ।
 चित्रपटादिसामग्रीतश्चित्राकारैकज्ञानवत् । अभ्युपगम्य च स्वभाव-
 भूताकारद्वयस्य स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां विरुद्धधर्माध्यासात्स्वमेतदुक्तम् ।
 यावता प्रत्यभिज्ञाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वे एव न विद्येते । अस्पष्टस्वरूप- १५
 स्यैवास्य स्वसामग्रीतः समुत्पादात् । यदप्युक्तं स एवायमित्याकार-
 द्वयं, तत्र किं परस्परानुप्रवेशेन प्रतिभार्तीत्यादि, तत्र कोऽयमस्य, पर-
 स्परानुप्रवेशो नाम । परस्पररूपसाङ्ख्यमेकस्मिन्नाधारे धृतिर्वा । नाद्यः
 पक्षः श्रेयान् । प्रतीतिविरोधात् । न हि यथोक्तमाकारद्वयमन्योन्य-
 साङ्कीर्णस्वरूपं स्वमेऽपि प्रतीयते । द्वितीयपक्षे पुनर्न किञ्चिदनिष्टम् । २०
 एकस्मिन्प्रत्यभिज्ञाने तदाकारद्वयस्य निर्वाधमनुनूयमानत्वात् । कथं
 चैवंवादिनः सांगतस्य चित्रज्ञानमपि सिध्येत् । नीलादिप्रतिभासानां
 हि परस्परानुप्रवेशे सर्वेषामेकरूपताप्रसङ्गात्कुतश्चित्त्वम्, एक-
 नीलाकारज्ञानवत् । तेषां परस्परानुप्रवेशे वा निष्पन्ननिनीलादिप्रति- २५
 भासानानिदात्मन्नेदमिद्वेर्नितरानचित्रत्वम् । एकज्ञानचित्ररूपतया
 तेषां प्रत्यक्षतः प्रतीतिः प्रविष्टादिनोपान्वयः । प्रत्यभिज्ञानेऽप्यदि-

२. ... विद्या-
...

सेष्येत् । ततो यथा दृष्टे शब्दे पीताभामं प्रत्यक्षं नैव शुद्धा-
 सासप्रत्यक्षान्तरेण वाध्यमानत्वाद्प्रमाणं न पुनः पीते कनकादौ ।
 तथा प्रकृतमपीति । तत्र विषयमात्रात्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् ।
 अथ गृहीतग्राहिन्वात्तत्तथेयत्वे, तत्र तद्विषयो हि प्रत्यक्षेण गृह्येन
 क्षरणेन प्रमाणान्तरेण वा । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य वर्तमानविवर्त्त- ५
 नानालिङ्गितद्रव्यगोचरग्राहिन्वात् । नापि स्मरणेन, तस्यार्तानुगोच-
 नात्रावच्छिन्नद्रव्यविषयत्वात् । नापि प्रमाणान्तरेण, उभयविवर्त्तवर्त्त-
 द्रव्यादिग्राहकस्य प्रत्यभिज्ञानान्वयमन्यस्य प्रमाणस्य प्रवृत्तेरनुमत्तत्वात् ।
 प्रत्यक्षस्मरणजनितकल्पनाज्ञानरम्यीति चेत्, न । तस्यैव प्रत्यभिज्ञान-
 त्वेनास्मानिगम्यभ्युपगमान् । ननु यदि प्राग्ग्रहस्मरणयोग्यादिवर्त्त- १०
 वर्तिद्रव्यमविषय । तर्हि कथं तस्या तत्र प्राग्ग्रहस्मरणं जायते ।
 तदा हि, यस्म्य विषयो न भवति न तत्तत्र विज्ञानस्य तद्वि-
 यया चक्षुरसं । न भवति चोभयविवर्त्तवति द्रव्यं, दिव्यं प्राग्ग्र-
 हस्मरणयोग्यीति चेत् । तदप्यनुपपन्नम् । दिव्यस्यैव प्राग्ग्रह-
 वान्तात् । तस्यान्यगोचरस्यापि सागान्ये दिव्यस्यैव प्राग्ग्रहयोग्य- १५
 अथ दिव्यस्यैव प्राग्ग्रहयोग्यविवर्त्तवत्त्वं तदविषयेऽपि सागान्ये विज्ञान-
 भुपजनयति । तत्र वागितान्ति यद्विज्ञानं वा । अत्र वा वागितान्ति-
 ज्ञानरम्यतादिनेपतात्, तद्विज्ञानं ज्ञाने विनिर्दिष्टं । अत्र वि-
 ज्ञानरम्यतादिनेपतात्, तद्विज्ञानं ज्ञाने विनिर्दिष्टं । अत्र वि-
 ज्ञानरम्यतादिनेपतात्, तद्विज्ञानं ज्ञाने विनिर्दिष्टं । अत्र वि-

न चात्र बोधरूपतया समनन्तरकारणत्वं प्रत्यभिज्ञाने तु स्मरणरूपतयेति
 वाच्यम् । स्मरणबोधरूपतयोस्तादात्म्ये गति कनिहोभरूपतया
 समनन्तरकारणत्वं स्मरणस्य कश्चित् स्मरणरूपतयेति व्यवस्थापयितुम-
 शक्तेः । यदि च स्मरणानन्तरभावित्वान्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति प्रति-
 ५ पायते । कथं तर्हि अनुमानमपि प्रमाणं स्यात् । तद्धि साध्यसाधन-
 सम्बन्धस्मरणानन्तरमेवोपजायते । अन्यथा दृष्टान्तोपन्यासस्तत्र व्यर्थो
 भवेत् । तत्र स्मरणानन्तरभावित्वादपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् । अथ
 बाध्यमानत्वात्तत्तथा कथ्यते, तदपि न तथ्यम् । तद्बाधकस्य कस्य-
 चिदप्यनुपपत्तेः । यन्नैकत्वविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्यापहवः कर्तुमुचितः ।
 १० नापि सादृश्यगोचरस्य, अनुमानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । येनैव हि पूर्वं
 धूमोऽग्नेर्दृष्टस्तस्यैवोत्तरकालं पूर्वं धूमसदृशधूमदर्शनादभ्यनुमानोत्पत्तिर्यु-
 क्ता नाऽन्यस्याऽन्यदर्शनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमन्तरेण तेनेदं सदृश-
 मिति प्रतिपत्तिर्घटते । पूर्वप्रत्यक्षेणोत्तरस्योत्तरप्रत्यक्षेण च पूर्वस्य धूमादि-
 वस्तुनोऽप्रतिपत्तेः । न च द्वयाप्रतिपत्तौ द्विष्टं सादृश्यं प्रतिपत्तुं शक्यम् ।
 १५ अतिप्रसङ्गात् । सादृश्यसार्थाभ्यां भिन्नाभिन्नादिविकल्पैर्विचार्यमाणस्यानु-
 पपत्तेस्तद्गोचरप्रत्यभिज्ञानस्य कथं प्रमाणत्वमिति च न शङ्कनीयम् । सा-
 दृश्यस्य सामान्यप्रतिष्ठावसरे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । न च तस्मिन्नेव
 स्वपुत्रादौ भ्रान्त्या तादृशोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं स एवाऽ-
 यमित्येकत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानेन बाध्यमानमप्रमाणं प्रतिपद्य स्वपुत्रा-
 २० दिना सदृशे पुरुषे तादृशोऽयमित्यपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणं प्रति-
 पादयितुं युक्तम् । तस्याबाध्यमानत्वेन प्रमाणत्वात् । एवं वैलक्षण्यादि-
 विषयाण्यपि प्रत्यभिज्ञानानि समर्थनीयानि । ततश्च—

हंहो बौद्धाः स्वमतविषयं पक्षपातं विधूय

ग्राह्यं प्रौढप्रमितिवशतः प्रत्यभिज्ञाप्रमाणम् ॥

२५ यस्मादेषा भवति सततं लोकयात्रा समग्रा

कोऽपि काऽपि स्वपरनियमं नाऽन्यथा हन्त कुर्यात् ॥४६०॥

अत्राह भाट्टः—

सादृश्यज्ञानस्योन्मानत्व- सादृश्यगोचरज्ञानमुपमानस्वरूपताम् ॥
मेव न प्रत्यभिज्ञानत्वमिति
भाट्टपूर्वज्ञमुपदर्शय अङ्गीकरोति न पुनः प्रत्यभिज्ञानरूपताम्
तत्त्वज्ञम् ।

॥ ४६१ ॥

नथा हि, गोदर्शनादितसंस्कारस्य प्रमातु. पश्चाद्भेददर्शनं गवि ५
स्तरणे सत्यनेन सदृशः स इत्येवमाकारतयोपजायमानस्य ज्ञानस्योप-
मानत्वमेव न्याय्यं न प्रत्यभिज्ञानत्वम् । तस्यैकव्यविषयत्वेनैव व्यव-
स्थितत्वात् । सादृश्यविशिष्टो विशेषो विशेषविशिष्टं वा सादृश्यमुप-
मानस्यैव प्रमेयम् । उक्तं च— “ तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन
विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ १ ॥ १०
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते । विशिष्टस्यान्यतोऽ-
सिद्धेरुपमानप्रमाणता ” ॥ २ ॥ इति । एतद्विषयकलक्षितम् ।
सादृश्यप्रतीतिः सङ्कलनाज्ञानरूपतया प्रत्यभिज्ञाननाऽनतिक्रमात् । स
एवायमिति यद्योत्तरपर्यायस्य पूर्वपर्यायैकताप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञानमेव-
मनेन सदृशः स इत्येवमपि । सङ्कलनात्मकत्वाविशेषात् । यदि १५
चैकत्वज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यज्ञानं नूतमानमित्यभ्युपगम । तर्हि
वैलक्षण्यज्ञानं किं नाम प्रमाणं स्यात् । यद्येव हि गोदर्शनादितसंस्कार-
स्य गवन्दर्शनोऽनेन सदृशः स इति प्रतिपत्तिः । तथा महिषादि-
दर्शनोऽनेन ऋक्षः स इति वैलक्षण्यप्रतीतिरप्यस्ति ना च न
प्रत्यभिज्ञानोऽज्ञानोऽन्तर्भवति । एकत्वसादृश्यविषयत्वात् । अतः २०
प्रमाणान्तरं प्रमाणमज्ञानविषयविषयानुद्भवेद्वयतः । अथ सादृश्या-
भावो वैलक्षण्यं तस्याऽभावविषयत्वात् प्रमाणमज्ञानविषयविषयतः ।
तर्हि वैलक्षण्याऽभावः सादृश्यमिति न एव दोषः । नन्वेकत्व-
समानधर्मयोगः सादृश्यं तत्त्वं वैलक्षण्याभावमात्रं स्यादिति चेत् ।
तर्हि वैलक्षण्यमपि निम्नदर्शनेऽप्यस्ति तत्त्वं सादृश्यमात्रं स्यादिति २५

लभ्याय स हंसशब्दवाच्य इत्यादिरूपतया तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रति-
पद्यते । तदा किं नाम तत्प्रमाणं स्यात् । उपमानमित्यसम्भाव्यम् ।
सर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपत्तौ प्रसिद्धार्थसाधर्म्यसम्भवात् । ततः प्रतिनि-
यतप्रमाणव्यवस्थामभ्युपगच्छता न्यायशालिना प्रतिपादितप्रकारं प्रतीति-
कदम्बकं प्रत्यभिज्ञानमेवेति स्वीकर्तव्यम् । भूयोऽपि भाट्टः प्राह—

परोक्ष प्रत्यभिज्ञानमिति क्षमायै नैव नः ॥

यतः प्रत्यक्षतैवास्य न्यायगोचरमञ्चति ॥ ४६२ ॥

तथा हि, प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षम् । अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्वात् । यदित्थं तदित्थं यथा सम्प्रतिपन्नं प्रत्यक्षमिति । न च स्मरणपूर्व-
कत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावः । स्मरणात्पश्चाद्भावित्वेऽपि सत्स-
म्प्रयोगजत्वेन प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । यदाह—“ न हि स्मरणतो
यत्तन्न प्रत्यक्षमितीदृशम् ॥ वचनं राजकीयं वा लौकिकं
चापि विद्यते ॥ १ ॥ न चापि स्मरणात्पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥
चार्यते केन चिन्नापि तत्तदानीं प्रदुष्यति ॥ २ ॥ तेनेन्द्रियार्थसम्ब-
न्धात्प्रागूर्ध्वं चापि यत्स्मृतेः । विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति
गम्यताम् ॥ ३ ॥” इति । नैतदपि न्याय्यम् । यतोऽक्षान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वं प्रत्यभिज्ञानस्य साक्षाद्विवाक्षितं पारम्पर्येण वा । यदि
पारम्पर्येण, तदानुमानादिनास्य व्यभिचारः । तस्य प्रत्यक्षलक्षितलिङ्गादि-
द्वारेणोपजायमानस्य परम्परयाऽक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽपि प्रत्यक्ष-
त्वाभावात् । साक्षादक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं त्वसिद्धम् । प्रत्य-
भिज्ञानस्य साक्षात्प्रत्यक्षस्मरणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनानुभूय-
मानत्वात् । साक्षादक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे पुनरस्य प्रथमव्यक्ति-
दर्शनकालेऽप्युत्पत्तिः स्यात् । अथ पुनर्दर्शने पूर्वदर्शनाहितमस्कार-
प्रदोषोत्पन्नस्मृतिसहायमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयतीत्युच्यते । तदनु-
चितम् । प्रत्यक्षस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वात् । सापेक्षत्वे तु प्रत्यभिज्ञानस्या-
नुमानादिवत्परोक्षतैव ज्यायसी ।

पुनं न प्रत्यभिज्ञानेऽन्यत्तनुपापाने ।

भट्टनट्टाः परोक्षतः तदत्राभ्युपगम्यमानम् ॥ ४६३ ॥

ततश्च,—

सुगतगोतमजैमिनिनन्दनैर्यदि दूषणमुन्मुदीरितम् ।

५ तदसिलं स्तालितं नललोकवत्सुजननेष्टिननागभिरुत्तरे ॥ ४६४ ॥

सर्वं सकलनाजानं दर्शनस्मृतिहेतुकम् ।

तस्मिन् प्रत्यभिज्ञानमेकत्वादिप्रकाशकम् ॥ ४६५ ॥ ६ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्य तर्कस्य कारणगोचरस्वरूपनिरूपणायाह—

उपलम्भाऽनुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्य-

१० साधनसम्बन्धाद्यालम्भनमिदमस्मिन्सत्येव भवती-
त्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्क इति ॥ ७ ॥

उपलम्भानुपलम्भाभ्यां सम्भव उत्पादो यस्य तत्तथा । संवेदनं
तर्क इत्युत्तरेण योगः । उपलम्भानुपलम्भौ चेह साध्यसाधनयोः

१५ प्रमाणमात्रेण ग्रहणाग्रहणे अभिप्रेते । तेनातीन्द्रियसाधनेत्यागमानु-
माननिबन्धनयोरपि ग्रहणाग्रहणयोरुपादानात्तत्सम्बन्धस्यापि तर्कस्य
संग्रहान्नाव्याप्तिलक्षणदोषः । यथा तस्य प्राणिनो धर्मविशेषो

विशिष्टसुखादिसद्भावान्यथानुपपत्तेरित्यादौ । आदित्यस्य गमनशक्ति-
रस्ति गमनान्यथानुपपत्तेरित्यादौ वेति । न हि धर्मविशेषः प्रस्तुतानु-
मानात्पूर्वं “शुभः पुण्यस्य” इत्यादिप्रवचनादन्यत् प्रतिपत्तुं शक्नोति ।

२० नापि गमनशक्तिः प्रकृतानुमानात् । प्राग्यत्कार्यं तच्छक्तिमत्कारण-
पूर्वकं यथा सम्प्रतिपन्नं कार्यं च गमनमित्येवं रूपानुमानान्तरा-
दन्यतोऽवगन्तुं शक्यते । तयोर्नित्यमतीन्द्रियत्वात् । अनयोश्चोप-
लम्भानुपलम्भयोः कचिदानन्तर्येण तर्कं प्रति कारणत्वमवसेयम् ।

व्याप्तिग्रहणकाले हि कचित्क्षयोपशमविशेषवशात्सकृत्साध्यसाधनो-

पलम्भादुपलम्भान्यामनन्तरमेव तर्कः समुत्पद्यते । कचिद्वस्तुपूर्व-
 प्रवृत्तदुपलम्भानुपलम्भान्यामनन्तरं पुनः कदाचित्साध्यसाधनावग-
 मन्ततः प्राग्दृष्ट्येभ्योः स्मृतिः पश्चात्प्रत्यभिज्ञानं तदनु तर्कः
 समुपजायत इति । उक्तं कारणम् । विषयमाह—त्रिकालीकलिन-
 माध्यमाधनमन्वन्धाद्यलम्बनमिति । त्रिकालीकलिनमाध्यसाधनयोः ५
 सम्बन्धोऽवितानावो व्यभिचिष्येः । स आदिष्यस्य त्रिकालीकलिन-
 वाच्यवाचकसम्बन्धस्य स आलम्बनं गोचरो यस्य तत्रय ।
 स्वल्पमाह—इदमस्मिन्सत्येव भवतीत्याद्याकारमिति । आदिष्यस्यादि-
 दमस्मिन्मिति न भवत्येवेत्याद्याकारं माध्यमाधनमन्वन्धाद्यलम्बनमेव-
 ज्ञानीयः शब्दः एवंज्ञानीयस्यार्थस्य वाचकः सोऽपि तथामृतमन्वन्धाद्यलम्बनस्य १०
 तस्य वाच्य इत्याद्याकारं वाच्यवाचकमाद्यलम्बनं च स्वल्पमुपजी-
 यते । सर्वेदं ज्ञानम् । उह इत्यपरं नाम यस्य स उदाहरणम्
 तर्क इति तर्कज्ञः कीर्त्यते ।

ननु वाच्यवाचकमाद्यलम्बनं ज्ञानं कथं तर्कः । उत्तरम् । नेत्र

तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः, १५
 वाच्यवाचकमाद्यलम्बनम् । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 ज्ञानस्य तर्कः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 वे ज्ञानस्य तर्कः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तर्कः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः

न च मन्वन्धाद्यलम्बनं ज्ञानस्य तर्कः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः २०
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः
 तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः । तदग्रचक्षुः, चक्षुःदिक्षुः, शब्ददिक्षुः

[illegible]

शब्दस्य वाच्य इत्यागमादेरपि सा भवति । तदूर्ध्वं तु व्याख्या तं प्रति
यस्तर्कादेव प्रत्येति, अये इत्थंभूत इत्थंभूतस्य सर्वः सर्वस्य वाचको
वाच्यश्चेति । ननु तर्कः स्वविषयेण सम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वा तमव-
बोधयति । न तावदसम्बद्धः । अतिप्रसङ्गात् । अथ सम्बद्धः, कुत-
स्तत्सम्बन्धप्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षादनुमानात्तर्कान्तरात्प्रमाणान्तराद्वा । न ५
तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य तदविषयत्वात् । नाप्यनुमानात्, अनवस्थानुपज्ञात् ।
तदपि अनुमानं तर्कपूर्वकमिति तत्रापि तर्कस्य स्वविषयेण सम्बन्ध-
ग्राहकमनुमानान्तरमन्वेषणीयमिति । नापि तर्कान्तरात्, तत एव,
तर्कान्तरस्यापि स्वविषयसम्बन्धबोधपूर्वकत्वात्तस्याप्यपरतर्कनिबन्धन-
त्वात् । नापि प्रमाणान्तरात्, तस्यापि प्रमाणत्वेऽपि स्वविषयसम्बन्ध- १०
बोधपूर्वकं प्रवर्तमानत्वादनुवस्थापत्तेः । अथाप्रतिपक्षसम्बन्ध एव तर्कः
स्वविषयज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषात्स्वविषयमेव बोधयति ।
तर्हि तत एवानुमानमप्यप्रतिपक्षसम्बन्धमेव स्वगोचरमदभ्यस्यतु ।
कृतं तत्प्रतिपत्तिनिमित्ततर्कप्रमाणपरिकल्पनेनेति काश्चित् । नोऽपि यद्वि-
प्रामाणिकस्तर्हि तस्यापि प्रत्यक्ष स्वविषयमवबोधयत्सम्बद्धमेवादबोध- १५
येनासम्बद्धम् । अतिप्रसङ्गात् । तत्सम्बन्धश्च नानुमानादे निरूपयति ।
अनवस्थानुपज्ञात् । नापि प्रत्यक्षान्तरात्, अनवस्थानुपज्ञादेवेत्यदि
सकलं प्रत्यक्षेऽपि समानम् । अथ न प्रत्यक्ष स्वविषयसम्बन्धादनुव-
निबन्धनं तत्र प्रदर्शितं तस्य स्वविषये स्वयोन्यतात्तादेव प्रतुष्टिनि-
श्चेत्, तर्हि तत्रा तर्कस्यापि स्वयोन्यताविशेषसमर्थ्यादेव स्वविषय- २०
प्रत्यायननिर्दिष्टत्वं । योन्यताविशेष, एव प्रत्यक्षमेव स्वविषयज्ञाना-
वरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेष एव तर्कस्यापि इति चेत् । यत्
न प्रत्यक्षस्योत्पत्तिः नोऽज्ञातयोः प्रत्यक्षात् तद्विनिर्दिष्टत्वात्
तर्कस्यापि तद्विनिर्दिष्टत्वात् तद्विनिर्दिष्टत्वात् तद्विनिर्दिष्टत्वात्
दिशति नरसम् । अथ न न तद्विनिर्दिष्टत्वात् तद्विनिर्दिष्टत्वात् तद्विनिर्दिष्टत्वात् २५
नरसम् तद्विनिर्दिष्टत्वात् । तत् तद्विनिर्दिष्टत्वात् तद्विनिर्दिष्टत्वात् तद्विनिर्दिष्टत्वात्

स्रोतपत्तिरेव न सम्भवति । अनननुत्तरा-यगाभनगम्बन्धस्य कनितकदा-
चिदुत्पत्त्यप्रतीतिः । तर्कस्य तु सम्बन्धग्रहणनिरूपणैव प्रत्यक्षानुत्पत्ति-
र्घटत एव । न सन्तु प्रत्यक्षस्याप्युत्पत्तिः करणार्थसम्बन्धग्रहणापेक्षा
प्रतिपन्ना । स्वयमगृहीततन्त्रसम्बन्धस्यापि पतिपत्तिस्तदुत्पत्तिप्रतीतिः,
१५ तद्वतर्कस्यापि स्वार्थसम्बन्धग्रहणानपेक्षस्याप्युत्पत्तिप्रतिपत्तेर्नोत्पत्तौ
सम्बन्धग्रहणापेक्षा युक्तिमतीति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७ ॥

एतच्च तर्कनामधेयं व्याप्तिज्ञानं तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां प्रवर्तत
इति निदर्शयन्नाह—

यथा यावान्काश्चिद्धूमः स सर्वो बहो सत्येव भव-
१० तीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येवेति ॥ ८ ॥

अतिरोहितार्थमिदम्

अत्राह कश्चित्—

प्रमाणतायामुपपादिताया
तर्कप्रामाण्यमसङ्गमानस्य तर्कस्य युक्ता ननु लक्षणोक्तिः ॥
कस्यचिन्मतस्य
१५ खण्डनम् । एषा तु सद्युक्तिपरम्पराभि-
विचार्यमाणस्य न तस्य युक्ता ॥ ४६६ ॥

तथा हि विषयव्यवस्थापकं प्रमाणं तर्कस्य च विषयो व्याप्ति-
लक्षणं प्रतिज्ञायते भवद्विव्याप्तिश्च विचार्यमाणा नावस्था वध्नाति ।
यतः साध्यसाधनयोः सम्बन्धो व्याप्तिः सम्बन्धश्चैकदेशत्वमेककालत्वं
२० वा तयोर्भवेत् । न तावदेकदेशत्वम् । यतः—

प्रबलपवनवेलद्वैजयन्तीवितानप्रतिमकलितमूर्तिव्योम्नि धूमप्रबन्धः ॥
ज्वलति वसुमतीभृद्वृषप्रनिष्ठे निकुञ्जे कचन पुनरनल्पज्वालशाली कृशानुः
॥ ४६७ ॥

शैवालजालजटिलं तटिनीस्रोतः समस्त्यधोवर्ति ॥

२५ कचन शिलोच्चयशिखरे वृष्टिः पुनरुद्धुरप्रसरा ॥ ४६८ ॥

नाप्येककालत्वम् । यतः—

पूरः स्रोतस्विनीसक्तो वृष्टिकाले न विद्यते ॥

कृत्तिकोदयवेलाया न चास्ति शकटोदयः ॥ ४६९ ॥

किंच कस्य केनायमविनाभावः किं सामान्यस्य सामान्येन, सामान्यस्य विशेषैः, विशेषाणां सामान्येन, विशेषाणां विशेषैर्वा । न प्रथमपक्षः । यतो न सामान्यस्य सामान्येन व्याप्तिरनुमानाङ्गम् । तदा हि तत्र सामान्यमेव साध्यं स्यात् । तस्य च नित्यत्वविभुत्वाभ्यां सकलदेशकालसम्बन्धितया सुप्रसिद्धस्य साधने सिद्धसाध्यता स्यात् । द्वितीयपक्षेऽपि देशकालाभ्यामनवच्छिन्नैर्विशेषैः सामान्यस्याविनाभावोऽवच्छिन्नैर्वा । यद्यनवच्छिन्नैः, तदा सिद्धसाध्यतैव । देशकालानवच्छिन्नानां चहृथादिविशेषाणामतिप्रतीतत्वात् । अथ देशकालावच्छिन्नैः, तदानुगमाभावः । न हि धूमसामान्यस्य पर्वतादिस्थैरग्निविशेषैरनुगमोऽस्ति । तस्य तदन्तरेणापि पाकप्रदेशादावुपलम्भात् । तृतीयपक्षेऽपि सिद्धसाध्यता साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य । महानसे पर्वतस्थधूमविशेषस्यासम्भवात् । विशेषाणां विशेषैरिति तुरीयपक्षेऽपि दुःशकमविनाभावग्रहणम् । तेषामानन्त्यात् । अपि चाश्वभावे धूमानुपपत्तिरिति व्यतिरेकव्याप्तौ किमेकस्य कस्यचिदग्नैरभावे धूमानुपपत्तिर्गृह्यते सर्वस्य वा । न तावदेकस्य । एकस्याभावेऽप्यन्यन्तरे धूमस्य गृह्यमाणत्वात् । नापि सर्वस्य । उपहितग्रहणस्योपाधिग्रहणमन्तरेणासम्भवात् । धूमानुपपत्तेश्च समस्ताश्वभाव एवोपाधिर्न चासौ प्रतियोगिषु सर्वाग्निष्वगृहीतेषु ग्रहीतुं शक्यते । अपि च यत्सद्भाव एव यस्य निवृत्तिर्नैनैव तस्य विरोधः । तदिह धूमाभाव एव सति धूमस्य निवृत्तिर्दृश्यत इति धूमाभावेनैवास्य विरोधो न त्वश्वभावेन । केवलाज्ञाराद्यवस्थायामश्वभावाभावेऽपि धूमनिवृत्तेः प्रतीयमानत्वात् । अतो न व्यामिर्विचार्यमाणत्वात्कथं तद्वादिष्यन्तर्जस्य प्रामाण्यम् । किं च व्याप्तौ सत्यामपि न धूमादग्निर्पङ्कल्यननुनीयते । बह्वेव धूमेनानुनीयमानत्वात् ।

तथा धूम एव वह्नेर्गमको न तद्गताः श्यामत्वादय इति वृथा व्याप्तिकल्पनं तद्वोचरतर्कप्रामाण्यकल्पनं च ।

तार्किकैस्तत्पर्यमाणोऽयं तर्कः कर्कशया धिया ।

इत्थं नोपैति मानत्वं विफलस्तदिहाग्रहः ॥ ४७० ॥

५ तर्कः प्रमा न भवतीति वदन्तु कामं
हे तार्किकाः स्वपरिपत्सु सदा भवन्तः ॥

जैनोदिते स्फुरति दूषणडम्बरे तु

सर्वं भविष्यति न किञ्चिदिदं तथाहि ॥ ४७१ ॥

यत्तावदुक्तं व्याप्तिश्च विचार्यमाणा नावस्थां वध्नाति । तन्नोपपन्नम् ।

- १० स्वरूपप्रयुक्तस्याव्यभिचारस्य व्याप्तित्वप्रतिज्ञानात् । स्वरूपं हि विवक्षितसाध्यसाधनयोः स्वकर्मकलापकलितमग्नित्वं धूमत्वं च । तद्व्यन्यतो देशकालाकारादेर्व्यावृत्त्यप्रकर्षेण सम्बन्धमात्मन्येव योजयति । ततश्च मदधीनामेव व्याप्तिं बुद्ध्यस्व बुद्ध्यस्वेत्यात्मसम्बन्धित्वेन व्याप्तिव्यवस्थापयंस्त्वप्रयुक्तामेव तां बोद्धारं बोधयति । यदप्युक्तं सम्बन्धश्चैकदेशत्वमेककालत्वं वेत्यादि । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । देशकालौ परिहृत्य स्वरूपमात्रेणैव धूमादेरग्न्यादिना सहाविनाभावस्य निर्वाधबोधविरूढत्वात् । यच्चान्यदुक्तं कस्य केनायमविनाभाव इत्यादि । तत्र यस्य येनाव्यभिचारस्तस्य तेनाविनाभावः । सामान्यविशेषवतश्च धूमादेः सामान्यविशेषवताग्न्यादिना सहाव्यभिचार इति तस्य तेनैवाविनाभावोऽतश्चोक्तदोषानवकाशः । गम्यं हि व्यापकं गमकं च व्याप्यम् । न च केवलौ सामान्यविशेषौ गम्यगमकरूपतयाऽनुभूयेते । जात्यन्तरस्यैव सामान्यविशेषोभयाऽत्मनस्तद्रूपतयावभासनात् । यदपि किमेकस्य कस्यचिदग्रेरभावे धूमानुपपत्तिर्गृह्यते सर्वस्य वेत्याद्युपन्यस्तम् । तत्र सर्वस्येति ब्रूमः । यतो धूमानुपपत्तिः सर्वाक्षेपेण प्रतीयते यावान्कश्चिद्भूमः स सर्वः सर्वस्याग्रेरभावेऽनुपपन्न इति । न पुनर्नियतधर्म्युल्लेखेन पर्वते गृहेऽरण्ये वा धूमोऽग्न्यभावेऽनुपपन्न इति । यत्पुनरत्रोक्तं

न चासौ सर्वाग्निष्वगृहीतेषु ग्रहीतुं शक्यत इति, तन्न सत्यम् ।
 यतोऽग्न्यभावस्तदन्यदेशादिस्वभावो भावान्तरस्वभावत्वादभावस्य ।
 तुच्छस्वभावस्य प्रतिक्षेप्यमानत्वात् । स चाखिलाग्निविविक्तो देशादिः
 प्रतियोगिग्रहणमन्तरेणापि प्रतीयते कथमन्यथा घटादेरपि प्रतिपत्तिः
 स्यात् । तत्स्वरूपस्यापि त्रैलोक्यविलक्षणतया त्रैलोक्याप्रतिपत्तावप्रति- ५
 पत्तिप्रसङ्गात् । यच्च तत्सद्भावे एवेत्याद्यभिहितम् । तदपि नानवद्यम् ।
 एवं हि विरोधव्यवस्थितौ क्रियमाणाया शीतस्पर्शस्यापि वह्निना विरोधो
 न स्यात्, न खल्वस्य वह्निसद्भावे एव निवृत्तिः । अन्यथापि तन्नि-
 वृत्ते, प्रतीयमानत्वात् । तस्माद्यत्सद्भावे यस्य नियमेन निवृत्तिस्तेन
 तद्विरुद्धमेव । अग्न्यभावे च सति धूमस्य नियमेन निवर्त्तमानत्वाद्धूमा- १०
 भावेनेव तेनापि तस्य विरोधः । तथा हि यस्मिन्सति यन्नियमेन
 निवर्त्तते तेन तद्विरुद्धम् । यथोष्णस्पर्शसद्भावे नियमेन निवर्त्तमानः
 शीतस्पर्शः । अग्न्यभावे सति नियमेन निवर्त्तते च धूम इति । नन्वग्न्य-
 भावे धूमस्य नियमेन निवर्त्तमानत्वमसिद्धं गोपालघुटिकादौ बह्व्य-
 भावेऽपि धूमसद्भावेप्रतीतेरिति चेत् । तदप्यसुन्दरम् । तत्रापि तत्स- १५
 द्भावेसम्भवात् । धूमस्य हि भाव आत्मलाभः । स चाग्नौ सत्येव संवृत्तस्त-
 त्कथं गोपालघुटिकादावग्न्यभावे धूमसद्भावाशङ्कापि । तर्हि पर्वतादाविव
 तत्रापि धूमोऽग्निं गमयेदित्यनुपपन्नम् । पर्वतादिधूमादस्य वैलक्षण्यात् ।
 वह्निसमानसमयसत्ताको हि पर्वतादिधूमो बहलः पताकायमानस्वरूपोऽनु-
 भूयते । न च गोपालघुटिकादिधूमस्तथा, ततो नास्याग्न्यनुमापकत्वम् । २०
 यदप्युक्तं व्याप्तौ सत्यामपि न धूमादग्निपैङ्गल्यमनुमीयत इत्यादि ।
 तदपि न विचारसरणिमनुसरति । यतो व्याप्त्यनुसारेणानुमानं विधी-
 यते । व्याप्तिश्चाग्नित्वधूमत्वद्वारेणैवावसीयते । न पैङ्गल्यादिधर्मद्वारेण ।
 तेषामानन्त्याद्व्याप्तिचाराच्च । तथा हि—

पैङ्गल्यं ज्ञातकुम्भे तरलतरतडिन्मण्डले भास्वरत्वं

२५

सत्त्वं सर्वार्थसार्थं तरुणरुचितरे भास्करे दाहकत्वम् ॥

वात्पादान्-र्जगत्वं तुङ्गिननिगटना तमतैलादिभ्य-

भ्येवं वैभानरीयं त्यागिनगति समे भर्मजानं समम्नम् ॥४७२॥

तथा—

नीलत्वं गनले निलोननगुगोद्भापनगम्पादनं

तैले व्यामतलाभिरोहणनिनिर्व्यासार्पिनापण्डने ॥

अत्यन्तं कटुभावता त्रिकटुके दृष्टान्यमाभारणी

धूमस्येति विशिष्टभर्मनियता न व्याप्तिरत्रोच्यते ॥ ४७३ ॥

अतो येनैव रूपेण विश्वविवरवर्तिन्यो वद्विज्यक्तयो धूमव्यक्तयश्च
संगृह्यन्ते तदेव रूप व्याप्तिं नियमेन व्यवस्थापयति । तत्राग्नित्वधूमत्वे

१० मुक्त्वा नान्यद्भविष्यति । न खलु यथा वस्त्वन्तरसाधारणा. पैज्ञस्या-
दयस्तथाग्नित्वधूमत्वे । ननु यद्यनयोर्व्याप्तिरस्ति तर्हि प्रथमदर्शन-
काले कस्मान्नोल्लिखतीति चेत्, ग्राहकाभावादिति ब्रूमः । तत्काले
ग्राहकाभावश्च तदा तत्कारणाभावात्सिद्धः । व्याप्तिज्ञानस्य हि कारण-

१५ भावात्तदा व्याप्तेरप्यभावः । तदा ग्राहकाभावस्यान्यथासिद्धत्वात् ।
अन्यथा दूरे रूपदर्शनकाले रसस्याभावः स्यादविशेषात् ।

एवं च—

सत्रीतिनीरपरिपालनपेशलोऽयं

तर्काङ्कुर. प्रमितिरूपतयाऽभ्युपेयः ॥

कर्मादिवोधफलदा समुदेति यस्मात्

२० निर्दूषणाऽनुमितिकल्पलता क्षणेन ४७२ ॥

अत्र योगाः सगिरन्ते—

तर्कः सम्यक्तार्किकैस्तर्क्यमाणो
तर्कस्याप्रामाण्यमिति वद- न प्रामाण्यं जातुचित्स्वीकरोति ॥
ता नैयायिकाना मत-

निर्देशपूर्वक खण्ड-
नम् ।

स्याद्वादज्ञैस्तत्प्रमाणत्वसिद्धये

२५

व्यर्थस्तस्मादाश्रितोऽयं प्रयासः ॥ ४७५ ॥

तथा हि, तर्कः प्रमाणं न भवति निर्विषयत्वात् । यन्तुनः प्रमाणं
तत्र निर्विषयं यथा प्रत्यक्षम्, निर्विषयश्च तर्कः । तस्मान्प्रमाणं न
भवति । न चात्र निर्विषयत्वमसिद्धम् । तर्कस्य हि विषयः साध्य-
साधनयोर्व्याप्तिः परैः प्रतिपाद्यते । सा च प्रत्यक्षस्यैव विषयः प्रथम-
प्रत्यक्षेऽप्याग्निसम्बन्धित्वेन धूमस्य प्रतिभासनात् । न चायं धूमवद्देहन्य- ५
तोऽप्यन्यस्मादेव वा जलादेर्भवतीति सन्देहविपर्ययात् प्रत्यक्षे सम्भवतः ।
अग्नेरेवायमिति तत्सम्बन्धित्वेनैव धूमस्य तन्निश्चयान् । इत्थं प्रथम-
प्रत्यक्षेण व्याप्तौ प्रतिपत्तायामन्वयव्यतिरेकौ भूयोऽपलभ्यमानौ प्रथम-
स्यैव प्रत्यक्षस्य दार्ढ्यनुत्पादयनः । भूयो दर्शनादर्शनावगतान्वयव्यति-
रेकसहकृतेन वा प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते । ननु यदि प्रथमप्रत्यक्षे- १०
णैव व्याप्तिः प्रतीयते तर्हि किमित्ययं धूमादिरनेन बह्यादिना नियत
इत्येवरूपा तदानीमेव व्याप्तिप्रतीतिर्नोत्पद्यते, इति चेत् । उच्यते ।
सामग्र्यभावात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि भूयोदर्शनादर्शनावगताभ्यां
व्याप्तिरुल्लिख्यते । न च प्रथमप्रत्यक्षकाले तौ स्तः । अन्वयव्यतिरेकौ
च भूयोदर्शनादर्शनावगतौ प्रयोजकसन्देहव्युदासार्थौ युक्तावेव । अनेक- १५
सहचारिदर्शने हि प्रयोजके सन्देहः । किं धूमप्रयुक्तोऽयं नियमः
किं वा श्यामत्वादिप्रयुक्त इति । तत्र श्यामत्वादयो धूमापेक्षा न
बहिःसापेक्षा इति धूमस्याग्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमेव प्रयोजकं न तु
श्यामत्वादयः । धूमत्वे हि सति न कदाचिदग्नित्वं व्यभिचरतीति ।
भूयोदृष्टान्वयव्यतिरेकस्य प्रमातुरपरोक्षाकारतयोपजायमानत्वाद्विशिष्ट- २०
दण्ड्यादिप्रत्ययवत्प्रत्यक्षमेवेदं व्याप्तिज्ञानमिति ।

इत्थं न सङ्गतिमिहाङ्गति मानभावः

सन्न्यायमार्गानिपुणैः परिमृष्यमाणः ॥

तर्के कथञ्चन ततः स्वमताभिमान-

मद्यापि सुञ्चत न किं वत जैनचन्द्राः ॥ ४७६ ॥

योगस्य या त्वस्य सुतार्किकत्वकीर्तिः पुरस्तात्परिपुंसनीया ॥

तर्कप्रमाणत्वकदर्थनायामयं विधेयस्तदनु प्रयासः ॥ ४७७ ॥

तथा हि, यत्तावन्निर्विषयत्वादिति साधनमुक्तम् । तदसिद्धम् ।

व्याप्तिलक्षणस्य तद्विषयत्वसम्भवात् । यत्पुनरुक्तं सा च प्रत्यक्षस्यैव

५ विषय इत्यादि । तत्र किमैन्द्रियं मानसं वा प्रत्यक्षं व्याप्तिग्रहणे प्रवर्तते । न तावदैन्द्रियम् । तद्धि येनार्थेन प्रतिनियतदेशकालादिनेन्द्रियं सम्बध्यते तमेवावभासयति न तु व्याप्तिम् । सा हि सकलदेशकालालिङ्गितसाध्यसाधनोपसंहारेण गृह्यते । यतो व्यापनं व्याप्तिः सर्वासां

१० व्याप्यव्यक्तीनां व्यापकव्यक्तीनां च व्याप्यरूपतया व्यापकरूपतया च क्रोडीकरणमुच्यते । न च तत्रेन्द्रियस्य ग्रहणसामर्थ्यं सम्भवति । सकलव्याप्यव्यापकव्यक्तिभिः सार्धं तस्य सम्बन्वासम्भवात् । ननु साध्यमग्निसामान्यं साधनं च धूमसामान्यं तयोश्चानवयवयोः सन्निकृष्टत्वादेकत्रापि साकल्येनेन्द्रियेण ग्रहणमस्ति विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वत्र हेतोः पक्षधर्मताबलादेवेति चेत् । तदयुक्तम् । एवं हि साधनवैफल्यापत्तिः । व्याप्तिग्रह-

१५ णकाल एव सामान्यरूपस्य साध्यस्य प्रसिद्धेः । कथमन्यथा सामान्यरूपयोः साध्यसाधनधर्मयोः साकल्येन व्याप्तिर्निर्णीता स्यात् । विशेषप्रतिपत्तिस्तु हेतोः पक्षधर्मताबलादेवेत्यत्रापि पक्षधर्मता धूमविशेषस्य तत्सामान्यस्य वा । आद्यपक्षेऽग्निविशेषेण धूमविशेषस्य व्याप्तेरप्रतिपत्तितो गमकत्वायोगः । द्वितीये त्वग्निसामान्यस्यैव धूमसामान्यास्तिद्धिः स्यात्ते-

२० नैव तस्य व्याप्तेः । अथ साधनसामान्यात्साध्यसामान्यप्रतिपत्तेरेवेष्टविशेषप्रतिपत्तिः । सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वादिति चेत् । ननु तत्सामान्यमपि विशेषमात्रेण व्याप्तं सत्तदेव गमयेन्नेष्टविशेषम् । यच्चोक्तं प्रथमप्रत्यक्षेऽग्निसम्बन्धित्वेन धूमस्य प्रतिभासनादित्यादि । तदपि न क्षोढवर्त्तनीयमनुवर्त्तते । यतः पुरो दृश्यमानाग्निसम्बन्धित्वेन धूमः प्रथम-

२५ प्रत्यक्षे प्रतिभामेत । सकलाग्निसम्बन्धित्वेन वा । प्रथमपक्षे कथं व्याप्तिप्रतिपत्तिः । प्रतिनियतव्यक्तौ व्याप्तेरेवासम्भवात् । तस्याः सर्वा-

क्षेपणपर्यवसानात् । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः । प्रतिनियताग्निसम्बन्धित्वे-
नैव प्रथमप्रत्यक्षे धूमस्य प्रतिभासात् । यदप्ययुक्तम् । भूयो दर्शनाव-
गतान्वयव्यतिरेकसहकृतेन वा प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयत इति । तद-
प्ययुक्तम् । अन्वयव्यतिरेकसहकृतत्वं हि प्रत्यक्षस्य स्वविषयातिक्रमे-
णार्थान्तरे प्रवृत्तिः । स्वविषये प्रवर्तमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिशया- ५
धानं वा । प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः । स्वार्थातिक्रमेणार्थान्तरे प्रवृत्ति-
लक्षणस्य सहकृतत्वस्य कचिदप्यप्रतीतेः । न खलु प्रदीपसहकृतं
लोचनं रसादौ प्रवर्तमानं प्रतीयते । तथा—

उन्मीलत्कलिकाकलापकवलीकारक्रमव्याकुली—

क्रीडत्यट्पदचारुचूतलतिकाकान्ते वसन्तोत्सवे ॥

१०

किं पुंस्कोकिलकामिनीव कुरुते काकी वराकी कचिद्

कण्ठान्तर्मुठिताच्छपञ्चमकलासंराजितं कूजितम् ॥४७८॥

द्वितीयपक्षेऽपि स्वविषये प्रवर्तमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिशया-
धानमध्यक्षस्य व्याप्तिविषयत्वे सिद्धे सिद्धयेत्, तच्चासिद्धम् । सम्बद्ध-
वर्तमानार्थविषयत्वात्तस्य । किंच, इन्द्रियविषये विद्यमानत्वात्तत्प्रभव- १५
प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते स्वविषयत्वाद्वा । न तावद्विद्यमानत्वात्,
रसादेरपि चाक्षुषत्वानुषङ्गात् । व्याप्तिवद्भूमादौ तस्यापि सत्त्वाविशे-
षात् । नापि स्वविषयत्वात्, व्याप्तेः प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । अनि-
यतविषया हि व्याप्तिरिति कथं नियतविषयोन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षता प्रति-
पद्येत । एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्या हीत्यादिः पूर्वपक्षग्रन्थः सकलोऽपि २०
प्रतिक्षिप्तः । प्रोक्तनीत्यान्वयव्यतिरेकयोः सहकृतत्वस्य प्रत्यक्षेण व्याप्तौ
गृह्यमाणायां प्रतिहतत्वात् । तन्नेन्द्रियप्रभवं प्रत्यक्षं व्याप्तिप्रतिपत्तौ
समर्थम् । नापि मानसम् । मनसो बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य बहिरर्थसाक्षा-
त्करणे सामर्थ्याभावात् । “अस्वतन्त्रं बहिर्मनः” इत्यभिधानात् ।
व्याप्तिश्च बद्धिधूमादिविषया बहिरर्थधर्मत्वाद्बहिरर्थो वच्ते । भवदभिमतस्य २५
च मनसोऽणुस्वभावत्वेनाशेषार्थे सकृत्सम्बन्धासम्भवात्कथं तत्प्रभवं प्रत्यक्षं

व्याप्तिं निश्चिनुयात् । तथा हि । यदणुस्वभावं तत्सकृदणुपार्थेन न
 सम्बध्यते । यथा परमाणुः । अणुस्वभाव च भवत्कलितं मन इति ।
 अथ साक्षान्मनसः समस्तार्थः सम्बन्धाभावेऽपि परम्परया सम्बन्धो
 भविष्यति । मनसा हि साक्षादात्मा संयुज्यते । तेन च संयुक्ताः
 १५ सर्वेऽभ्यादयो धूमादयश्च साध्यसाधनविशेषास्तस्य व्यापकत्वादिति
 चेत् । तदपि न्यायशून्यम् । एवं सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गात् । साध्य-
 साधनवन्निखिलार्थानां मनसा सह सम्बद्धसम्बन्धसंभवात् । किं
 चासौ सम्बद्धसम्बन्धोऽपि मनसः सद्भिरेवार्थैर्नासद्भिरतीतानागतैस्त-
 त्कथं तत्र व्याप्तिप्रतिपत्तिः स्यात् । न चात्मनो व्याप्तत्वं सिद्धम् ।
 २० तस्याग्रे विस्तरतः प्रतिपेत्यमानत्वात् । तत्कथं सम्बद्धसम्बन्धगन्धोऽपि
 स्यात् । ततो दृष्टान्तमात्रे साध्यसाधनयोर्व्याप्तिस्त्वया स्वकिर्त्तव्या न
 तु समस्तासु बहिर्धूमव्यक्तिषु । तथा चानुमानानुत्थानम् । साध्य-
 धर्मिणि साध्यधर्मेण सह हेतोर्व्याप्तेरनिश्चयात् । ततश्चोपलम्भानुपलम्भ-
 सम्भवं त्रिकालवार्त्तिबहिर्धूमादिविषयमस्पष्टं तर्काख्यं प्रमाणमुररीकर्त्त-
 २५ व्यम् । ननु यावान्कचिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्मा भवतीत्येवं प्रकारस्येह
 विकल्पज्ञानस्य सम्बन्धग्राहिप्रत्यक्षफलत्वान्न प्रामाण्यमिति चेत् ।
 एतदप्यसमीचीनम् । प्रत्यक्षस्य सम्बन्धग्राहित्वप्रतिषेधात् । तत्फलत्वेन
 चास्याप्रामाण्ये विशेषणज्ञानफलत्वाद्विशेष्यज्ञानस्याप्यप्रामाण्यानुपपन्नः ।
 अथ हानोपादानोपेक्षाबुद्धिफलत्वात्तस्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तर्हि तर्क-
 ३० ज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमस्तु । तस्यापि व्याप्तिप्रतिपत्तिफलत्वात् । अर्थ-
 प्रमाणविषयपरिशोधकत्वान्न तर्कः प्रमाणमित्युच्यते । तदपि परि-
 फल्गु । अप्रमाणेन शोधनविरोधात् । मिथ्याज्ञानवत्प्रमेयार्थवच्च ।
 तस्मादवस्थितमिदं तर्कः प्रमाणमवाध्यमानविषयत्वात्प्रत्यक्षवत् ।

ततश्च—

३५

तर्कः प्रमाणमिति युक्तिबलेन सिद्ध-

मर्थं गृहाण परिमुच्य मुधाभिधानम् ॥

सन्न्यायदर्शनविवेचनचारुबुद्धे

नैयायिकत्वमपि ते कथमन्यथा स्यात् ॥ ४७९ ॥

विकल्पमात्रं ननु तर्क एष

विकल्पमात्रत्वात्तर्को न प्र-
माणमिति वदता बौद्धानां
मतनिर्देशपूर्वकं
खण्डनम् ।

प्रमाणता तत्कथमस्य युक्ता ॥

इत्याहुरत्र स्फुरिताभिमानाः

समन्तभद्रप्रणयैकचित्ताः ॥ ४८० ॥

न तेऽपि सन्न्यायपथानुयायिनः स्वदर्शनोद्धृतकुवासनाहताः ॥

न तर्कमानत्वविघातकारकं यतो निमित्तं वत तैः प्रकाशितम् ॥ ४८१ ॥

अथ तर्कस्याप्रमाणतायां विकल्पमात्रत्वाख्यं निमित्तं प्रकाशितमेवे-
ति चेत् । ननु विकल्पमात्रत्वमिति कोऽर्थः । किमर्थानालम्बनज्ञानमात्र-
त्वमप्रत्यक्षत्वं वा । प्रथमपक्षोऽसिद्धः । साध्यसाधनसम्बन्धालम्बनत्वेन
निरालम्बनत्वस्य तर्केऽनुपपत्तेः । द्वितीयपक्षस्तु न न. क्षतिकारी । परो-
क्षविशेषत्वेन तर्कस्याप्रत्यक्षतयाऽस्माभिरप्यभ्युपगमात् । न चाप्रत्यक्षज्ञा-
नरूपत्वात्तर्कोऽप्रमाणमिति तर्कणीयम् । अप्रत्यक्षज्ञानरूपस्याप्यनुमान-
स्य प्रमाणत्वेनोभयसम्प्रतिपन्नत्वात् । अथ सविकल्पकज्ञानस्वरूपत्वं तर्क-
स्य विकल्पमात्रत्वशब्दाभिधेयत्वेन विवक्षितम् । तदपि न पीडाकरमस्मा-
कम् । सविकल्पकज्ञानरूपत्वेऽप्यनुमानस्येव तर्कस्यापि प्रमाणत्वानति-
पातात् । व्यवस्थापितं प्रपञ्चतो निखिलप्रमाणानां कथञ्चित्सविकल्पक-
त्वमाद्यपरिच्छेदे । तन्न विकल्पमात्रत्वं तर्कस्याप्रमाणतायां निमित्तमवधा-
नार्हम् । अथ गृहीतग्राहित्वं तदभिधीयते । तदप्युक्तम् । यतः साध्य-
साधनयोः सामन्तरेण व्याप्तिस्तर्कस्य विषयो न चैतत्प्रतिपत्तौ प्रमाणान्त-
रं प्रभवति । अथोच्यते । कार्ये हेतौ तावद्याप्तेः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुपल-
म्बपञ्चकाज्जायते । अग्निधूमव्यतिरिक्तेषु हि परिदृश्यमानेष्वपि भूतलाद्य-
र्थेषु प्रथमं धूमस्यानुपलम्ब एकः । तदनन्तरमग्नेरुपलम्बन्ततो धूमस्ये-
त्युपलम्बद्वयम् । पश्चादग्नेरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्याप्यनुपलम्ब इति
द्वावनुपलम्भौ । अनुपलम्भोऽपि प्रत्यक्षविशेष एव लज्जयितव्यः ।

५

१०

१५

२०

२५

- इत्थं प्रत्यक्षानुपलम्भापत्तेनैकस्यामपि व्यक्ती कार्यकारणभावागमो भवत्यग्रेः कार्यं धूम इति । यथा य कार्यः स तेन नियतः । यदि तु तेन नियतो न स्यात्तदा तन्निरपेक्षत्वान्नियं गत्यमरात्वं ना तस्य स्यात् । तत्तथागम्यः सम्भवः । गेयं कार्येणैव मात्रेणैव विना-
५. भावप्रतीतिरुपजायते । यदाह—“ धूमानीर्विहितविज्ञानं धूमज्ञानमधी-
स्तयोः ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भाम्यामिति पञ्चभिरन्वयः ॥ ” धूमाधी-
र्धूमानुपलम्भ इत्यर्थः । स्वभावहेतौ त्वविनाभावप्रतीतिर्विषयो बाधका-
नुमानात् । यथा क्षणिकत्वानुमानं सत्त्वेहेतौ व्यापकानुपलम्भात् ।
तथा एतन्क्रियाकारित्वलक्षण सत्त्वमर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्या व्याप्ता ।
- २० ते च क्षणिकत्वान्निवर्तमाने स्वव्याप्यां सत्त्वरूपामर्थक्रियामादाय निव-
र्त्तते । कस्मात्पुनरक्षणिकात्क्रमयौगपद्यव्यवृत्तिरिति चेत् । नाना-
रूपत्वात् । कालतः पौर्वापर्यं हि क्रमस्तद्विपरीतं तु यौगपद्यमित्थं चैते
नानारूपे । अक्षणिकत्वं चैकरूपता । एकरूपतानानारूपत्वे चैकत्र
विरुद्धे । ततोऽक्षणिकात्क्रमयौगपद्यनिवृत्तौ निवर्त्तमानं सत्त्वं क्षणिक
- २५ एवावतिष्ठते । प्रकारान्तरासम्भवात् । न खलु क्षणिकाक्षणिकव्यति-
रिक्तस्तृतीयः प्रकारोऽस्ति । यतस्तत्रास्य वृत्तिराशङ्क्येत । अनुपलब्धेः
पुनः स्वभावहेतावन्तर्भावान्न तत्र पृथगविनाभावग्राहकप्रमाणचिन्तेति ।
अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं कार्यहेतौ तावद्याप्ते. प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुप-
लम्भपञ्चकाज्जायत इत्यादि तन्नोपपत्तिक्षमम् । उपलम्भानुपलम्भ-
- २० स्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रविषयतया देशादिव्यव-
हितसमस्तपदार्थगोचरत्वायोगात् । अविचारकतया च प्रत्यक्षं यावान्क-
श्चिद्धूमः स सर्वो देशान्तरे कालान्तरेऽग्निजन्माऽन्यजन्मा वा न
भवतीत्येतावतो व्यापारान्कर्तुं समर्थमिति कथं व्याप्तिस्तद्विषयः
स्यात् । अथ पुरो व्यवस्थितार्थेषु प्रत्यक्षं व्याप्तिं प्रतिपद्यमानं सर्वोप-
- २५ संहारेण प्रतिपद्यत इति कीर्त्त्यते । तदप्यकीर्त्तिकरम् । स्वाविषये
प्रत्यक्षस्य सर्वोपसंहारानुपपत्तेः । प्रत्यक्षपृष्ठभावंतो विकल्पस्यापि प्रत्यक्ष-

गृहीतमात्राध्यवसायित्वात्सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकत्वाभावः । तथा च कथमनिश्चितप्रतिबन्धत्वाद्देशान्तरादौ साध्यं साधनं गमयेत् । ननु “कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितो” विशिष्टप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या निश्चितः स देशान्तरादौ तदभावेऽभवंस्तत्कार्यतामेवातिवर्तेतेत्याकस्मि-
 को धूमः पावकनिवृत्तौ न कापि निवर्तेत । नापि वह्निस्त्राव एव स ५
 स्यादित्यहेतोस्तुरङ्गशृङ्गस्यैव धूमस्यासत्त्वात्काचिदप्युपलम्भो न भवेत् ।
 तथा च कीर्त्तिना कीर्त्तितं वार्त्तिके— “कार्यं धूमो हुतभुजः कार्य-
 धर्मानुवृत्तितः । स भवंस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥१॥”
 इति चेत् । तदपि न सुन्ध्यम् । इत्थं व्याप्तिप्रतिपत्तौ तन्निश्चयकालोप-
 पलब्धे व्यापके न व्याप्तिः स्यात् । तस्यैव तथा निश्चयान्न तादृशस्या- १०
 पि । असाध्यव्याप्तत्वग्रहणे तद्ग्राहिणो विकल्पस्य कथमगृहीतग्राहित्वं
 न स्यात् । प्रत्यक्षगृहीतादधिकग्राहित्वात् । तथा च प्रमाणान्तरमसौ
 स्यात् । तच्च किमन्यत्तर्कप्रमाणादिति । यदपि स्वभावहेतौ त्वविना-
 भावप्रतीतिर्विपक्षे बाधकानुमानादित्युक्तम् । तदप्युक्तिमात्रम् । यतो
 विपक्षे बाधकानुमानमपि प्रसिद्धाविनाभावं सत्त्वसाध्यसिद्धये प्रम- १५
 वति । अविनाभावश्च तत्राप्यनुमानान्तरेण सिद्धयेत्तेनैव वा । आद्ये
 पक्षेऽनवस्था । द्वितीये त्वितरेतराश्रयः ।

तत्प्रत्यक्षं नाविनाभावसिद्धौ घटे प्रौढिं लैङ्गिकी नापि बुद्धिः ॥

एकस्तर्कस्तत्र सामर्थ्यनुद्रा निष्प्रत्यूहा हन्त तस्माद्विभर्त्ति ॥४८२॥

एवं च न तर्कस्याप्रमाणतायां गृहीतायां ग्राहित्वमपि निवृत्तं २०
 सम्भवति । अथ विसंवादित्वं तत्प्रतिपाद्यते । तदपि नोपपन्नम् ।
 स्वगोचरे तर्कस्याविसंवादित्वात् । तर्कस्य हि गोचरः साध्यसाधनयोः
 साकल्येन व्याप्तिस्तस्यां चास्याविसंवादकत्वं सुप्रसिद्धमेव । अन्यथा-
 नुमानस्यापि कथमविसंवादकत्वं स्यात् । न खलु तर्कस्यानुमान-
 निबन्धनसम्बन्धविषये संवादानुपपत्तावनुमानस्यापि संवादः सम्भवति । २५
 नन्वस्य निश्चितसंवादो नास्ति निष्प्रकृत्यर्थविषयत्वादिति चेत् । तदपि

न तार्किकप्रीतिकरम् । तर्कस्य संवादसंदेहे हि कथं निःसन्देहानु-
भानोत्थानस्यापत्तितो निःसन्देहमनुमानमिच्छता साध्यसाधनसम्बन्ध-
ग्राहिप्रमाणं निश्चितसंवादमेव स्वीकर्तव्यम् । तन्न विसंवादित्वमपि ।
तर्कस्य प्रमाणत्वे तर्हि तस्य किं निमित्तमिति चेत् । समारोपव्यवच्छे-
५ दकत्वमिति ब्रूमः । तथा हि, तर्क. प्रमाणं समारोपव्यवच्छेदकत्वाद्य-
दित्थं तदित्थं यथानुमानम् । तथा च तर्कस्तस्मात्प्रमाणमिति । एवं च,

तीतोनागतवर्तमानसमयस्त्रिष्टाब्धिधूमादिके

व्याप्तिं वस्तुनि न ग्रहीतुमिह यत्सर्वोपसंहारतः ॥

प्रत्यक्षप्रमुखं प्रमाणमयते शक्तिं ततश्चागत

१० - प्रामाण्यं सुदृढोक्तयुक्तिबलतस्तर्कस्य तन्निश्चये ॥ ४८३ ॥

प्रथमत इह तावद्दर्शनं नास्तिकानां

विघटितमनु तस्माद्योगपक्षो निरस्तः ॥

तदनुसुगतशिष्यैर्जल्पित दोषजालं

यदिह किमपि युक्त्या सर्वथा तच्च भग्नम् ॥ ४८४ ॥ ८ ॥

१५ ण्यं तर्कं निर्णयिदानीमुद्देशक्रमानुसारेणानुमान व्युत्पादयिष्यंस्त-
द्वता सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं तावान्निरस्यति—

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं चेति ॥ ९ ॥

अनु लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोः पश्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनेने-
त्यनुमान वक्ष्यमाणलक्षणम् । द्वौ प्रकारौ भेदौ वक्तुं न शक्यमिति
२० लक्षणकथनाद्वा प्राक्प्रकारभेद उक्तः । तमेव विशेषतो दर्शयति ।
स्वार्थं परार्थं चेति । स्वस्मै इदं स्वार्थं येन स्वयं प्रतिपद्यते तत्स्वार्थ-
मित्यर्थः । परस्मै इदं परार्थं येन परं प्रतिपादयति तत्परार्थमित्यर्थः ।
चः मनुच्ये ॥ ९ ॥

प्रथमप्रकारं प्रकाशयन्नाह—

१ नीलानामेवमत्राकारापरिच्छिन्नाः ।

$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} m v^2 \right) = \frac{1}{2} m \frac{dv^2}{dt}$

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति ॥६६॥

निर्मा ॥ निर्माता, अद्वयता सा तत्त्वसिद्धान्तप्रमाणितान्तरात् ॥ १५ ॥
 पक्षिर्गन्तवान् इत्यर्थः । निर्माता आत्मावन्त्यन्तप्रमाणितः । निर्माता-
 न्तरात्प्रमाणितः । अद्वयता तत्त्वसाधकः । स निर्मातान्तरात्प्रमाणितः । तदर्थो
 हेतुमिति ॥ १६ ॥

॥३॥ प्रथमः पदः त्रयसं न्यस्तित्वेन —

न तु त्रिलक्षणकादिरिति ॥ १२ ॥

श्रीणि लक्षणानि रूपाणि पञ्चधर्मव्यवहारसत्त्वविषयान्तर्यानि
सम्यान्तैः विलक्षणकः स आदिर्यस्य पञ्चलक्षणकान्ते. स विलक्षणकादि-
पुनर्ननुनं भवतीति ॥ १२ ॥

अत्रैवोपपत्तिमाह—

चादिनः प्रतिवादिनो वा यः सिद्धस्तस्य साधनत्वप्रतिषेधः । प्रसिद्ध
इत्यनेन च यः सन्दिग्धस्तस्येति ।

उक्तं ताद्यागतेनेदं स्वमते हेतुलक्षणम् ।

प्रक्रियानात्रमेतत्तु न्यायमार्गाक्षमान्वितः ॥ ४८६ ॥

तथा हि—न पञ्चधर्मत्वादि रूपत्रयं हेतुर्लक्षणम् । विषयेऽप्यस्य ५
वर्त्तमानत्वात् । यद्यस्य विषयेऽपि वर्त्तते न तत्तस्य लक्षणं यथा
सत्त्वमग्नेः । विषयेऽपि हेत्वाभासलक्षणे वर्त्तते च पञ्चधर्मत्वादिरूपत्र-
यम् । तत्र हेतोस्तल्लक्षणमिति । कथान्यथानुपपत्तिनियमवैलक्ष्यं हेतु-
लक्षणं न त्रैलुप्यमात्रम् । तथाविधं च तद्विषये हेत्वाभासलक्षणे न सम्भ-
वतीत्युच्यते तदसम्बद्धम् । एवं सति त्रैलुप्यकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात् । १०
जन्यधानुपपत्तिनिष्ठादेव हेतोर्गमकत्वोपपत्तेः । न तत्तु कृत्तिकोदयाच्छ-
कोदयाद्यनुमाने पञ्चधर्मता सम्भवति । अथ कालाकाशादि भावित्यच्छ-
कोदयादिनल्लुत्तिकोदयादिनत्वात्पूर्वोपलब्धकालाकाशादिवदितीत्यमत्र
पञ्चधर्मताऽभिधीयते । तर्हि न कश्चिदपञ्चधर्मत्वे हेतुः स्यात् ।
काक्काज्यदेरपि प्रासादधावल्यादौ साध्ये जगतो धर्मित्वेन पञ्च १५
धर्मत्वस्य कर्तुं नुद्विष्यत्वात् । तथा हि—जगत्प्रासादधावल्ययोगि
काक्काज्ययोगित्वात् । तथा जगज्जलधिजातवेदः समन्वितं महान-
सधून्योगित्वात्पूर्वोपलब्धजगदिवेति । लोकविरहोऽन्यत्राप्यविशिष्टः ।
तत्र पञ्चधर्मत्वं हेतोर्गमकत्वाद्भम् । नापि सपञ्चे सत्त्वम् । अनित्यः
शब्दः श्रवणत्वादित्यादेरसाधारणत्वादनैकान्तिकत्वमिति चेत् । तद- २०
नुक्तम् । असाधारणत्वमनैकान्तिकत्वेन व्याप्त्यनिर्दे । मण्डविप-
रयोर्हि श्रवणत्वादिरसत्त्वेन किं निश्चितः मंशयितो वा । अन-
त्त्वेन निश्चितश्चेत्, कथमनैकान्तिकः मण्डविपरयोरसत्त्वेन निश्चितो
हेतुः पञ्चे साध्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्य इति शब्दं वक्तुम् ।
सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेरहेतुत्वमनङ्गात् । न तत्तु मत्त्वदिर्विग्न २५

एवासत्त्वेन निश्चितः । सपक्षेऽपि तस्यासत्त्वनिश्चयात् । ननु सपक्षस्या-
भावात्तत्र सत्त्वादेरसत्त्वनिश्चयेऽपि स्वसाध्यसाधकत्वं युक्तम् । न
पुनः श्रावणत्वादेः । तस्य विद्यमानेऽपि सपक्षे घटादावसद्भावादिति
चेत् । तदप्यसमीचीनम् । सति सपक्षे विद्यमानत्वस्य गमकतायामन-
५ ङ्गत्वात् । अन्तर्व्याप्तिरेव सर्वत्र तदङ्गत्वोपपत्तेः । यदि च सति सपक्षे
श्रावणत्वादिरसत्त्वेन निश्चित इति कृत्वा न स्वसाध्यस्य गमकः ।
तर्हि सति विपक्षे जलागयादावसत्त्वेन निश्चितो धूमादिरेव स्वसाध्य-
गमकः स्यान्न त्वसति तस्मिन्नसत्त्वेन निश्चितः सत्त्वादिः ।

अथ कथ्यते—

१० असति खलु विपक्षे यस्य नास्त्येव सत्ता
स भजति वत सम्यग्हेतुता सर्वथैव ॥
व्यभिचरति कथञ्चिन्नाविनाभावमुद्रा
यदिह शुचिमनीषाचक्षुषा वीक्ष्यमाणम् ॥ ४८७ ॥

नन्वेवं सम्पूर्णे सपक्षे तदेकदेशे वा यः सन्कृतकत्वप्रयत्नानन्त-
१५ रीयकत्वादिकः स कथं हेतुतां स्वीकुर्यादिति चेत् । असत्त्वेव सपक्षे हेतु-
रित्यनवधारणात् । विपक्षेऽपि तदसत्त्वानवधारणमास्त्विति न मन्तव्यम् ।
साध्याविनाभावित्वव्याघातानुषङ्गात् । तन्न सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन
निश्चितोऽसाधारणः कथञ्चिद्नैकान्तिकतामास्कन्दति । नापि सपक्ष-
विपक्षयोरसत्त्वेन संशयितः श्रावणत्वादिरसाधारण इति द्वितीयः पक्षः ।
२० तयोस्तस्यासत्त्वेन निश्चितत्वात् । न च सपक्षे सत्त्वाभावे श्रावण-
त्वादिहेतोरनन्वयत्वानुषङ्गः । अन्तर्व्याप्तिलक्षणस्य तथोपपत्तिरूपस्या-
न्वयस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत् । तन्न सपक्षे
सत्त्वमपि हेतोर्लक्षणम् । नापि विपक्षेऽसत्त्वम् । तत्पुत्रत्वस्यापि गम-
कत्वप्रसङ्गात् । श्यामेतरपुरुषलक्षणाद्विपक्षाद्यावृत्तत्वात् । अथ न
२५ विपक्षेऽसत्त्वमात्रं हेतुलक्षणं किन्त्ववधारणगर्भमसत्त्वं विपक्षेऽसत्त्वमेव
निश्चितमिति न चात्रावधारणानिश्चितिरस्ति । न हि यत्र श्यामत्वं

नास्ति तत्पुत्रत्वेनापि न भवितव्यमेवेत्येकान्तः । आकाद्याहारस्वरूप-
स्वकारणासत्त्वेन कदाचन व्यानत्वानुत्पत्तावपि स्वकारणोपदौकितस्य
तत्पुत्रत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादिति चेत् । तत्रैवंस्वभावं विपक्षासत्त्वं
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवेति तदेवैकं हेतोः प्रधानं लक्षणमस्तु । पर्याप्तं
लक्षणान्तरपरिकल्पनया । तदुक्तं पात्रस्वामिना—“ अन्यथानुपपन्नत्वं ५
यत्र तत्र त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्
॥१॥ ” इति । यत्पुत्ररभिहितमन्यथासिद्धत्वादिदोषानुपपत्तादित्यादि ।
तदपर्यालोचितवचनम् । निश्चितान्यथानुपपत्तिलक्षणत्वादेव हेतोरसिद्ध-
त्वादिदोषपरिहारसिद्धेः । न ह्यसिद्धादिषु हेत्वाभासेषु निश्चितान्यथा-
नुपपत्तिः कथञ्चित्सम्भवतीति । असिद्धादित्वरूपद्वचकसूत्रस्य व्याख्या- १०
नावसरेऽभिधान्यामः । एवमप्यविनाभावप्रपञ्चत्वात्सम्भवेत्त्वादेरसिद्धादि-
व्यवच्छेदार्थं हेतुलक्षणत्वेन प्रणयने निश्चितत्वस्यापि रूपान्तरस्याज्ञाता-
सिद्धताव्यवच्छेदार्थमवाचितविषयत्वादेश्च लक्षणान्तरस्य वाधितविषय-
त्वादिव्यवच्छिद्ये हेतुत्वलक्षणत्वेन प्रणयनं स्यात् ।

एवं च—

१५

नैतद्भिन्नो पक्षधर्मत्वमुक्तं त्रैलोक्यं लक्षणं लक्षणीयम् ॥

यस्मादस्मिन्विद्यमानेऽपि हेतोः शक्तिर्नैवास्तीत्यसाध्यप्रमिद्धौ ॥१८८॥

अत्र योगाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—

जानासि जल्पितुमनल्पनते यदत्र

हेतोः पक्षधर्मत्वमुक्तं
नैवास्तीत्यसाध्यप्रमिद्धौ
सम्भवेत् ।

हेतोलिलक्षणत्वां विपत्तिं क्षणेन ॥ २०

यस्मादयं प्रभवति प्रकटम्बनाध्य-

संसाधनाय निवृत्तं ननु पञ्चरूपः ॥१८९॥

तथा हि—त्रैलोक्यं हेतोलक्षणं ना भूत् । पदान्येतानि सङ्कार-
फलान्येकमात्राप्रभवत्वादुपयुक्तसङ्कारजलवदित्यादौ वाधितविषये
नृत्तौऽप्यं देवदत्तस्युत्पत्तादितरन्तुत्पत्तिरित्यादौ सम्प्रतिपक्षे च २५

- हेत्वाभागेऽप्यस्य सम्भवान् । पञ्चत्वं तु भाव्येव । निर्दोषानात् ।
 एकशालाप्रभवत्वस्य हि त्रैरूप्ये गन्धपादेऽनुवम् । ज्ञानविषयत्वा-
 सम्भावान् । तथा हि । उदमनुमानं प्रतिदिनपरिणामोपनीयमानपश्चि-
 मवयसि वमन्ते कस्यापि ललाटं पद्मपतिपानिप्रनण्डमशीनिकानक-
 ५ सम्पर्ककर्कशसनीरलहरीपरिहायमानवरिणकफलरसस्य महकारमदी-
 रुहस्य कस्याश्चिद्विशालशालाया कानिनिस्तुल्यमपि जगणि परिणति-
 पेशलानि कान्यपि पुनरपि जरठनमालदलश्यामलकान्निकान्नानि तदि-
 तराणि फलानि समुपलभमानस्तदभिलाषवलप्रवलविगलदन्तोदकहृष-
 वमानलोलजिहाचल पुमान्कश्चिन्करोति । अथवाऽऽमताग्राहिणा
 १० तत्प्रत्यक्षेणाववाच्यते । तत्पुत्रत्वस्यापि विद्यमानेऽपि त्रैरूप्ये हेत्वा-
 भासत्वम् । असत्प्रतिपक्षत्वाभावात् । मूर्खोऽयं तत्पुत्रो न भवति विविध-
 शास्त्रव्याख्यानादिकौशलशालित्वात्प्रतिपन्नप्राजपुरुषवदित्यादेस्तत्प्रतिप-
 क्षस्य सम्भवात् । इदमपि हि मूर्खत्वानुमानमनेककर्कशतर्कशालसन्दर्भ-
 गर्भाविर्भावनाविजृम्भमाणप्रभूततमरोमाञ्चसञ्चयकम्बुकाञ्चितशरीरेण कु-
 १५ शाग्रीयशेमुषीशालिना शिष्यमण्डलेन समुपास्यमानं कमपि कोविद्वृ-
 न्दारकमवलोकमानस्तदुपरिप्ररूढमत्सरमदिराधिकारपरवश. कश्चिदहंयुः
 करोति । अथ च तत्प्रतीयमानेनैव मूर्खत्ववाधकेन विविधशास्त्रव्या-
 ख्यानादिकलकौशलशालित्वानुमानेन वाच्यते । ततः कालात्यया-
 पादिष्टस्य हेत्वाभासस्य व्यवच्छेदार्यमवाधितविषयत्वं प्रकरणसमस्य च
 २० व्युदासार्थमसत्प्रतिपक्षत्वं हेतोल्लक्षणमभ्युपेयमिति पक्षधर्मत्वादिरूपत्रया-
 दभ्यधिकयोरवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरपि रूपयोः सद्भावात्पञ्च-
 लक्षणकमेवमङ्गीकरणीयम् । यथोक्तं जैयन्तेन—“ पञ्चलक्षणकालि-
 ङ्गाद्गृहीतान्नियमस्मृतेः ॥ परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते
 ॥ १ ॥ ” इति । स एवैतद्व्याचष्टे—परोक्षोऽर्थो लिङ्ग्यते गम्य-
 २५ तेऽनेनेति लिङ्गं तस्माल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षत इति

योगः । कथम्भूतालिङ्गात् , पञ्च लक्षणान्यस्येति पञ्चलक्षणकं तस्मात् ।
 कानि पुन. पञ्च लक्षणान्युच्यन्ते , पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षा-
 द्यावृत्तिरवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । सिपाधयिषितधर्मविशिष्टो
 धर्मी पक्षस्तद्धर्मत्व पक्षधर्मत्वं तदाश्रितत्वमित्यर्थः, साध्यधर्मयोगि-
 त्वेन निश्चितं धर्म्यन्तरं सपक्षस्तत्रास्तित्वम्, साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्मी ५
 विपक्षस्ततो व्यावृत्तिः, अनुमेयस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वा अनपहरण-
 मवाधितविषयत्वम्, संशयबीजभूतेनार्थेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेना-
 नुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति, एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गं साध्यस्या-
 नुमापकं भवति । एतेषा च लक्षणानामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा भवन्ति ।
 तथा हि—यस्य पक्षधर्मता नास्त्यसावसिद्धो हेत्वाभासः । यथा नित्यः १०
 शब्दश्चाक्षुषत्वादिति, सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति स विरुद्धः, यथा
 नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति, यस्य विपक्षाद्यावृत्तिर्नास्त्यसावनेका-
 न्तिकः, यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति, यस्यावाधितविषयत्वं नास्ति
 स कालात्ययापदिष्ट, यथानुष्णस्तेजोऽवयवी कृतकत्वाद्धटवदिति
 प्रत्यक्षवाधितविषयः । ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात्क्षीरवदित्यागम- १५
 वाधितविषय इति । यस्य निष्प्रतिपक्षता नास्ति स प्रकरणसम, यथाऽ-
 नित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवत् । नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुप-
 लब्धेराकाशवदिति । द्वावप्येतौ परस्परं सत्प्रतिपक्षाविति । न च
 वस्तूनामद्विरूपत्वात्कथमेकत्र धर्मिणि परस्परविरोधधर्मद्वयाक्षेपप्रयो-
 जकहेतुद्वितयस्य सन्निपातो भवेदिति शङ्कनीयम् । यतः संशयबीजं २०
 यद्विशेषाग्रहण तदन्यतरपक्षनिर्णयाय भ्रान्त्या प्रयुज्यमानं सत्प्रतिपक्षता
 प्रतिपद्यते । स्थाणुरयं पुरुषधर्मानुपलब्धे. पुरुषोऽयं स्थाणुधर्मानु-
 पलब्धेरितिवत् । अन्यतरविशेषानुपलम्भ एवायं सशयाधायी पक्षधर्मा-
 न्वयव्यतिरेकोपपत्तेर्भ्रमणे हेतुरिति प्रयोज्यमानः सत्प्रतिपक्षो भवति ।
 पुरुषप्रज्ञाप्रमादमूलत्वाच्च वस्तुनो द्यात्मकत्वमिह प्रतिभासते । इति २५
 सुव्यवस्थित एव प्रकरणसमाख्यः पञ्चमो हेत्वाभासः । एतेषु पञ्चसु
 लिङ्गलक्षणेषु लिङ्गस्याविनाभावः परिसमाप्यते, इति पञ्चलक्षणकालिङ्गा-

दिति व्याख्यातम् । व्याप्तिग्रहणसमयसमधिगतस्वरूपस्यापि लिङ्गस्य पुनर्वर्तिमणि कचिदनवधृतवपुषो न साध्यावबोधसाधनत्वमिति । द्वितीयं लिङ्गदर्शनमवश्यमपेक्षणीयमिति गृहीतादित्युक्तम् । लिङ्गं हि ज्ञापकं न च चक्षुरादिवत्कारकम् । ज्ञापकस्य चायं स्वभावो

५ यदज्ञातं सन्न ज्ञापयतीति । व्याप्तिकालगृहीतमेव व्याप्तिवत्स्मर्यमाणतया लिङ्गं लिङ्गिनं गमयिष्यतीति चेत् । मैवम् । लिङ्गग्रहणमन्तरेण व्याप्तिस्मृतेरप्यभावादिति । अथ नियमस्मृतेरिति व्याख्यायते । नियमो व्याप्तिरविनाभावो नित्यसाहचर्यमित्यर्थः । तस्य स्मृतिनियमस्मृतिस्तस्याश्च सकाशात्परोक्षे लिङ्गिनि

१० ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते इत्यापि सण्टङ्कः । द्वितीयलिङ्गदर्शने यत्रापि नियमस्मरणमन्तरेण साध्यप्रमितिर्नोन्मीलतीति भावः ।

“नियमो हि गृहीतोऽङ्गमनुमेयप्रमां प्रति ॥ न नालिकेरट्टीपस्थो धृमादग्निं प्रपन्नं ॥ १ ॥ साध्यानुमितिवैलायां न चास्ति नियमग्रहः ॥ नियमग्रहकाले च न साध्यमनुमीयते ॥ २ ॥ तेन पूर्वं

११ गृहीतः सन्निर्दाना स्मृतिर्गोचरः ॥ नियमः प्रतिपत्त्यङ्गं तथावगति-
दर्शनान्न ॥ ३ ॥ यत्रापि विषयेभ्यस्तेनैव संवेद्यते स्मृतिः ॥ यत्राप्यनेन ज्ञानेन वृत्तात्म पश्चिकल्प्यते ॥४॥” अथ परोक्षे लिङ्गि-
नोऽपि लिङ्गिनः । तत्र लिङ्गो नावदुच्यते । नर्गविशिष्टो भर्मा मान्यः
न परोक्षे लिङ्गो हि । न नर्गमात्रं सा यम । पर्वतान्देर्वर्गिण मिदन्वान ।

२० न परोक्षे लिङ्गो हि । अस्मिन्पि यत्र तत्र मिदन्वान । न च द्वयोः सा य-
मः । न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् । न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् ।

३० न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् । न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् ।

४० न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् । न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् ।

५० न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् । न परोक्षे लिङ्गो नैवोऽपि मिदन्वान् ।

सर्वदेशविशिष्टः, देशविशिष्टो वा अनुमेयः स्यात्, एष सिसाधयिषितो
 वाग्निः सर्वदेशविशिष्टः, अनिर्धारितदेशविशिष्टः, प्रागनुभूतदेशविशिष्टः,
 इदानीमनुभूयमानदेशविशिष्टो वाऽनुमेय इति। तत्रैते पञ्चदश पक्षाः प्रत्य-
 क्षविरोधसिद्धसाध्यत्वादिदोषोपहृता इत्यनादरणीया एव । यस्तु षोडशः
 पक्ष एतद्देशविशिष्ट एषोऽग्निरिति, तत्र देशविशेषावच्छेदमन्तरेणैष ५
 बहिरिति परिग्रहीतुमेव न शक्यते । अतो देश एव प्रथममवगम्यते । तस्य
 च पूर्वप्रतिपन्नत्वादिदानीमनवगतदहनविशिष्टस्त्वस्यानुमातुं योग्यत्वात्स
 एव साध्यो युक्तः । अपि च । अग्नेः साध्यतायामतद्वन्मो धूमः कथमनु-
 मापकः स्यात् । अनुपलब्धे ज्वलने तद्धर्मतया धूमो ग्रहीतुं न पार्यते ।
 उपलब्धे तु हुतमुजि भवदपि विफलमेव धूमस्य तद्धर्मताग्रहणम् । १०
 अनुमेयस्य तदानीं कस्यचिदभावात् । तस्मादग्निविशिष्टः परिदृश्यमानो
 देश एव साध्यः । स च स्वरूपतः प्रत्यक्षोऽपि परोक्षधर्मविशिष्टतया-
 नुमेय इति धूमधर्मयोगादग्निधर्मवान् एवानुमीयते । सोऽनुमानस्य
 विषयो लिङ्गित्युच्यते । परोक्षग्रहणं च परोक्षधर्मविशिष्टे धर्माणि
 साध्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । क्वचित्तु व्याप्तिस्मरणसमनन्तरमेव प्रत्यासीदतः १५
 घमातुर्गटिति सनुन्मिषन्नकस्मादेव प्रत्यक्षीभवति विभावसुरिति न तद्वि-
 शिष्टतयापि धर्माणि परोक्षत्वमवकल्प्यत इति तद्व्यावृत्तयेऽपि परोक्ष-
 ग्रहणमिति ।

ततश्च--

रूपपञ्चकसमृद्धिवन्धुरं लिङ्गमेतदिति योगजल्पितम् ॥

२०

साध्यासिद्धिमनुमानमुद्रया मन्त्रयद्विस्पगम्यता बुधैः ॥ ४९० ॥

भारती तव वदस्य शुश्रुवे वर्णमात्रघटनानमुद्धरा ॥

भासते पुनरसौ मनीषिणां काणद्वष्टिरिव रोपिताज्जना ॥ ४९१ ॥

तथा हि-हेतोः पञ्चरूपत्वमनुपपन्नम् । त्रैरूप्यवत्तस्यापि हेत्वाना-

सेऽपि भावात् । अग्निजन्योऽयं धूमः सत्त्वात्पूर्वोपलब्धधूमवदित्यत्र हि २५
 हेत्वानासेऽपि पञ्चधर्मत्वं तावदास्ति । पक्षीकृते धूमे सत्त्वस्यानन्दिग्व-

- त्वात् । अन्ययोऽपि नियत एव । पूर्वदृष्टे धूमेऽग्निजन्यत्वेन व्याप्त्यसत्त्वस्य सद्भावात् । व्यतिरेकश्च । खरविषाणादौ साध्याभावे माधनस्य सत्त्वस्याभावनिश्चयात् । अवाधितविषयत्वमप्यत्रास्ति । विवादापत्ते धूमेऽग्निजन्यत्वस्य बाधकाभावान् । एवमसत्प्रतिपक्षत्वमपि । अन-
- ५ अग्निजन्यत्वसाधकस्यानुमानस्यात्रासम्भवादिनि मिदं हेत्वाभासेऽपि सत्त्वे पञ्चरूपत्वम् । सामस्येन व्यतिरेकनिश्चयस्यात्राभावादसिद्धमिति चेत् । न । तस्यान्यथानुपपन्नत्वरूपत्वेन तदभावे शेषरूपाणामकिञ्चित्करत्वापत्तेस्तद्विकलस्यैव पञ्चरूपत्वस्यालक्षणत्वेन साध्यत्वात् । यन्तु-
नरवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरभावादेकग्राखाप्रभवत्वतन्पुत्रत्वहेत्वो-
- १० रगमकत्वमगादि तत्राप्यन्यथानुपपत्त्यभाव एव निमित्तम् । न पुनरवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरभावः । तयोः सतोरप्यगमकत्वस्यानन्तरमेव दर्शितत्वात् । किं चावाधितविषयत्वस्य तावन्निश्चितस्यैव हेतुलक्षणाङ्गत्वमङ्गीकृतम् । न च तन्निश्चयः सम्भवति । तन्निश्चयसाध्यनिश्चययोः परस्पराश्रयणात् । सति हि बाधनाभावनिश्चये हेतोः
- १५ साध्यनिश्चयस्तन्निश्चयाच्च बाधनाभावनिश्चय इति न तयोरन्यतरस्य व्यवस्था । यदि पुनरन्यतः कुतश्चिद्बाधनाभावनिश्चयात्परस्पराश्रयपरिहारः क्रियते । तदाप्यकिञ्चित्करत्वं हेतोः । यथैव हि हेतोर्विपर्ययस्य बाधासद्भावनिश्चये तत्साधनासमर्थत्वादकिञ्चित्करत्वम् । तथैव बाधाविरहनिश्चये कुतश्चित्तस्य सद्भावासिद्धेस्तत्साधनाय प्रवर्तमानस्य
- २० सिद्धसाधनादपीति न सार्थीयस्तस्य तल्लक्षणत्वम् । नन्वेवमविनाभावोऽपि हेतुलक्षणं मा भूतन्निश्चयस्यापि साध्यसद्भावनिश्चयायत्तया तस्य चाविनाभावाधीनत्वादितरेतराश्रयस्य प्रसङ्गादिति चेत् । न । अविनाभावनियमस्य हेतौ प्रमाणान्तरान्निश्चयोपगमादितरेतराश्रयानवकाशात् । तर्काख्यं हि प्रमाणमविनाभावनिश्चयनिबन्धनम् । प्रत्यक्षा-
- २५ देस्तत्राव्यापारात् । तर्हि यत एवाविनाभावनिश्चयो हेतोस्तत एव साध्यस्यापि सिद्धेस्तत्र हेतोरकिञ्चित्करत्वमिति चेत् । न । ततो

देशादिविशेषावच्छिन्नस्य साध्यस्य साधनात् । तर्कात् सामान्यत एव
तत्सिद्धेः । असत्प्रतिपक्षत्वेऽपि प्रतिपक्षस्तुल्यबलोऽतुल्यबलो वा । तुल्य-
बलत्वे बाध्यबाधकभावानुपपत्तिः । अतुल्यबलत्वं त्वनयोः किं पक्षधर्म-
त्वादिभावाभावकृतमनुमानबाधजनितं वा । न तावदाद्यः पक्षो
निरवदः । पक्षधर्मत्वादेरुभयोरप्यविशेषात् । मूर्खत्वाभावे साध्ये ५
शातत्याख्यानादिकलाकौशलशालित्वस्येव मूर्खत्वे साध्ये तत्पुत्रत्वस्यापि
पक्षधर्मत्वादिसम्भवात् । द्वितीयपक्षोऽप्यसम्भाव्यः । अनुमानबाधाया
अद्याप्यसिद्धेः । न हि द्वयोः पक्षधर्मत्वाद्यविशेषे एकस्य
बाध्यत्वमपरस्य बाधकत्वं युक्तम् । अविशेषेणैव तत्प्रसङ्गात्परस्पर-
राश्रयश्च । तथा ह्यतुल्यबलत्वे सत्यनुमानबाधा तस्यां चातुल्य- १०
बलत्वमिति ।

एवं च पञ्चलक्षणलक्षितलिङ्गाग्रहं विहाय इठात् ॥

जिनोदितैकलक्षणलक्षितमिह लक्ष्यता लिङ्गम् ॥ ४९२ ॥

तदुक्तम्—

“अन्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पञ्चभिः कृतम् ॥

१५

नान्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पञ्चभिः कृतम् ॥ १ ॥” इति ।

तत्पूर्वकेन्द्रान्तराद-
सूत्रानुसारिणा नन-
नुदर्थं खण्डनम् ।

नैयायिकाः केचिदथात्र लिङ्ग-

मन्यप्रकारं परिकीर्त्तयन्ति ॥

तेषामिदानीं प्रतिपाद्याम-

स्तदर्थसंसूचकसूत्रमेकम् ॥ ४९३ ॥

२०

“तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेदवत्सामान्यतो दृष्टं च”

इति । तत्र तदिति सर्वनाम्ना पूर्वप्रकान्तं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमृश्यते ।

तत्पूर्व कारणं यस्य तत्तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति स्पष्टम् । बादादि-

कथात्रये पूर्वमुपादीयमानत्वात्पक्षः पूर्वगच्छेन्नोच्यते । सोऽत्यास्त्याश्रय-

त्वेनेति पूर्ववत् । लिङ्गमित्येवमनेन पदेन पक्षधर्मत्वमुक्तं भवति । २५

- पक्षे उपयुक्ते सति शेषः सपक्षो भवति सोऽस्यास्याश्रयत्वेनेति शेष-
वदित्यनेन सपक्षे वृत्तिरुक्ता भवति । सामान्यतो दृष्टमित्यनेन विपक्षा-
द्यावृत्तं लिङ्गमुच्यते । कथम् । अकारप्रक्षेपात्, सामान्यतो दृष्टमिति ।
तिष्ठतु तावद्विशेषतः सामान्यतोऽपि न दृष्टम् । केति पक्षसपक्षयोर्वृत्ते-
५ रुक्तत्वात्पारिशेष्याद्विपक्षे सामान्यतोऽपि न दृष्टमित्यवतिष्ठते । एवं च
यत्पूर्ववच्छेषवत्तत्केवलान्वय्यनुमानम् । पक्षवर्मत्वसपक्षसत्त्वसमन्वि-
तमित्यर्थः । यथा सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वात्पञ्चाङ्गु-
लवत् । अत्र हि पञ्चाङ्गुलव्यतिरिक्तस्य सदसद्वर्गस्य समग्रस्य
पक्षीकरणादन्यस्याभावाद्विपक्षाभावः । अत एव व्यतिरेकाभावः । तथा
१० पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं केवलव्यतिरेकि । पक्षवर्मत्वविपक्षव्यावृत्तिसम-
न्वितमित्यर्थः । यथा सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वाद्यत्पुनः
सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमदपि न भवति यथा घटादि प्राणादि-
मच्च जीवच्छरीरं तस्मात्सात्मकमिति । अत्र हि जीवच्छरीरस्य पक्षी-
कृतत्वेन सपक्षाभावादन्यथाभावः । तथा पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्ट-
१५ मन्वयव्यतिरेकि । पक्षवर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्युपेतमित्यर्थः । यथा
क्षिन्यादिकं बुद्धिमत्कारणकं कार्यत्वात्कुम्भादिवत् । यन्नुनर्बुद्धि-
मत्कारणकं न भवति न तत्कार्यत्वधर्माधारो यथा व्योमादीति । अत्र
सपक्षविपक्षयोः कुम्भादिव्योमादिकयोः मद्भावाद्धेतोरन्वयव्यतिरेक-
सद्भावः ।
२० अन्वयवद्वयतिरेकवदित्यं तद्वयवच्च किञ्चिच्चयन लिङ्गम् ॥
एतदपि प्रतिपादितयुक्तिव्यूहवशेन समस्तमपाम्स्तम् ॥ ४९४ ॥
मर्त्र निश्चितान्यथानुपपन्नत्वम्यैव हेतुलक्षणतोपपत्तेर्मन्मिन्सन्त्येव
हेतोरगमकत्वप्रतीतिः । केवलान्वयिनो हि यदि प्रमाणनिश्चितमन्यथा-
नुपपन्नत्वमस्ति तदा किमन्यथापेक्षया । अथान्वयाभावे हेतोरन्यथा-
२५ नुपपन्नत्वम्यैवाभावः स्यादतोऽन्यथापेक्षा स्यादेतद्यद्यन्यथानुपपन्नत्व-
मन्वयेन व्याप्तं भवेत् । न मन्वव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तिः

सम्भवति । अतिप्रसक्तेः । अथान्वयेन व्याप्तमन्यथानुपपन्नत्वमिष्यते । तर्हि
 केवलव्यतिरेकिणि प्राणादिमत्त्वादावन्वयस्य निवर्तनात्तद्व्याप्तस्यान्यथा-
 नुपपन्नत्वस्यापि निवृत्तेरगमकत्वं स्यात् । न खलु व्यापकाभावे व्याप्यं
 भवति । वृक्षत्वाभावे शिंशपात्ववत् । गमकत्वे वा प्राणादिमत्त्वादेर्ना-
 न्वयेनान्यथानुपपन्नत्वं व्याप्तं भवेत् । यस्याभावेऽपि यद्भवति न तत्तेन ५
 व्याप्तम् । यथा सलिलाभावेऽपि भवन्मूमादिर्न तेन व्याप्तः । भवति
 चान्वयाभावेऽपि प्राणादिमत्त्वादावन्वयानुपपन्नत्वमिति । अन्यच्च ।
 सदसद्वर्ग इत्याद्यनुमानेऽनेकत्वादित्यस्य हेतोः कुतः केवलान्वयित्वम् ।
 व्यतिरेकाभावाच्चेत्, अयमपि कुतः । तद्विषयस्य विपक्षस्याभावाच्चेत् ।
 अथ कोऽयं विपक्षाभावः । पक्षसपक्षावेव निवृत्तिमात्रं वा, प्रथमपक्षे १०
 परमतप्रसक्तिः । अभावस्य भावान्तरस्वभावतास्वीकारात् । निवृत्ति-
 मात्रलक्षणोऽपि विपक्षाभावः प्रतिपन्नो न वा । न प्रतिपन्नश्चेत्तर्हि विप-
 क्षाभावस्य सन्दिग्धत्वाद्यतिरेकाभावोऽपि सन्दिग्ध इति केवलान्वयोऽ-
 पि सन्दिग्ध एव । अथ प्रतिपन्नः । स यदि साध्यसाधननिवृत्त्याधारः
 प्रतिपन्नस्तर्हि स एव विपक्ष इति कथं विपक्षाभावो यतो व्यतिरे- १५
 काभावः स्यात् । साध्यसाधननिवृत्त्याधारतया निश्चितस्यैव विपक्ष-
 त्वात् । तच्च भाववदभावस्यापि न विरुध्यते । कथमन्यथा सदसद्वर्गः
 कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमित्यत्रासत् । पक्षत्वमपि स्यात् । असत्यक्षो
 भवति न तु विपक्ष इति च किंकृतो विभागः । अथासद्वर्गशब्देन
 सामान्यविशेषसमवाया एवोच्यन्ते नाभावाः । तर्हि प्रागभावाद्यभाव- २०
 विषयं ज्ञानं न कस्यचिदनेनानुमानेन प्रसाधितमिति सुन्यवस्थितं
 शूलिनः सकलकार्यकारणग्रानपरिज्ञानम् । प्रागभावाद्यज्ञाने कार्यत्वा-
 देरप्यज्ञानात् । अपि च यद्यभावोऽत्र पक्षसपक्षाभ्यां बहिर्भूतः, तदने-
 नानेकत्वादित्यनैकान्तिको हेतुः । अभावस्यानेकत्वेऽपि कस्यचिदेक-
 ज्ञानालम्बनत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा कथमभावो न पक्षः । तथा २५
 च विपक्षोऽप्यसावस्तु । नन्वेवं विपक्षाभावोऽप्येकज्ञानालम्बनमिति

- पक्ष एव स्यात् । तथा च पुनरपि विपक्षाभाव एवेति चेत् । तर्हि पुनरपि तदेव प्रेथ्य कोऽयं विपक्षाभाव इति । यदि पक्षसपक्षवेव स्तः, तर्हि भावाद्विन्नस्याभावाज्जनमतप्रवेशः । अथ तुच्छा विपक्षनिवृत्तिस्तदभावः । सोऽपि यद्यप्रतिपन्नः । तर्हि सन्दिग्धः । तत्सन्देहे च
- ५ व्यतिरेकाभावोऽपि तादृगेवेति न निश्चितः केवलान्वय इत्यादि तदवस्थं पुनः पुनरावर्त्तत इति । ततः केवलान्वयित्वेनैवाभ्युपगतस्यानुमानस्य विपक्षाभाव एव तुच्छो विपक्षः । ततः साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्तिश्च सुव्यक्तैवेति कथं न व्यतिरेकः । अथ विपक्षाभावस्यापादानकारकत्वायोगान्न ततः साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिरिति चेत् ।
- १० तत्र समीचीनम् । भावः प्रागभावादिभ्यो भिन्नस्ते वा परस्परतो भिन्ना उत्पादावप्यभावस्यापादानकारकत्वाभावप्रसङ्गात्सर्वेषां प्रागभावादीनां साङ्कर्यं स्यात् । किं चान्वयमात्रेण गमकत्वे द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषगमवायप्रागभावादयः प्रमेयत्वात्पृथिव्यादिवदित्यादेरपि गमकत्वं कथं न स्यात् । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वे कालात्ययापदि-
- १५ एवार्थेनादृशं गमकमिति चेत् । तर्धनाधितविषयत्वमपि लिङ्गस्य लक्षणं पूर्वगमयिकवद्भवद्विरपि वक्तव्यम् । तच्चालक्षणमेवेत्युक्तम् । सम्प्रति पक्षान्नेदृशस्य गमकत्वमिति चेत् । तर्गमत्प्रतिपक्षत्वमपि तद्वत्त्वं नान्यम् । तद्वत्त्वलक्षणमेवेति निवेदितम् । ततोऽन्यथानुपपन्नत्वाभावादेवेदृशस्यागमकत्वमङ्गीकार्यम् । तत्र केवलान्वयानुमानं परंपरा न्याय्यम् । यच्चान्यदुक्तं पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं केवलान्वयनिरेकी-
त्यर्थः तद्वत्त्वमुक्तम् । यतः प्राणादेरन्यथाभावं कुतो गमकत्वमिति वाच्यम् । व्यतिरेकादिति चेत् । तथा हि यस्माद्वदोदः सामकत्व-
निमित्तं प्राणादयो नियमेन विनिवर्तन्ते तस्मान्गमकत्वाभावः
तत्र तद्वत्त्वं तद्वत्त्वो नृमानां नैव पावकाभावः । जीवच्छर्मे च
२० तत्र तद्वत्त्वमिति चेत् । प्राणादिमृदाय प्रतीयमानस्तद्वत्त्वं निवेदयति ।
तत्र तद्वत्त्वमिति चेत् । तद्वत्त्वमिति चेत् । तद्वत्त्वमिति चेत् । तद्वत्त्वमिति चेत् ।

सात्मकत्वसिद्धिस्तत्रेति । तदपि नानवद्यम् । नेदं क्षणिकाना सचित्त-
 शून्यं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गात् ।
 निगदितप्रकारव्यतिरेकस्यात्रापि सम्भवात् । साध्याभावेऽप्यस्य सद्भाव-
 सम्भावनयाऽगमकत्वमिति चेत् । तर्ह्यन्यथानुपपत्तिवलादेव गमकत्व-
 मङ्गीकृतमिति कृतं केवलव्यतिरेकित्वेन । तत्र केवलव्यतिरेक्यप्यनु- ५
 मानं परेषानुपपद्यते । एतेन पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमन्वयव्यतिरेक्य-
 प्यनुमानं तेषां प्रतिक्षिप्तम् । साध्याभावसम्भवनियमनिश्चयमन्तरेणा-
 स्यापि गमकत्वानुपपत्तेरिति । यदप्येतस्य सूत्रस्य कैश्चिद्वाख्यानं
 क्रियते । यथा कार्यात्पूर्व कारणमुच्यते । पूर्व कारणं लिङ्गतयाऽस्या-
 स्तीति पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानम् । यथा मेघोन्नत्या भविष्यद्वृष्ट्य- १०
 नुमानम् । शेषः कारणपेक्षया कार्यमुच्यते । शेषो विद्यते
 यत्र तच्छेषवत्कार्यात्कारणानुमानम् । यथा नदीपूरेणोपरितन-
 दैशेऽतीतवृष्ट्यनुमानम् । सामान्यतो दृष्टं तु सामान्यतोऽविना-
 भावमात्रेण यदकार्यकारणभूताल्लिङ्गादकार्यकारणभूतस्यैव लिङ्गिनोऽनु-
 मानम् । यथा कपित्थादौ रूपेण रसानुमानम् । रूपरसयोर्हि सम- १५
 दाधिकारणमेकं कपित्थादि द्रव्यं न तु तयोरन्योन्यकार्यकारणभाव
 इति । तत्रापि यदि निश्चितान्यथानुपपत्त्यनुवेधस्तदा न किञ्चिद-
 निष्टम् । साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणेत्यादिना नूत्रेण कारणा-
 दलिङ्गानामभिधास्यमानत्वात् । निश्चितान्यथानुपपत्तिविरहे तु गम-
 कत्वमेवाभीष्टं नास्तीति किं परिगणनया । २०

एतेन वैशेषिका अपि यन्त्राहुः—“अस्येदं कार्य कारणं सम्ब-
 न्धेकार्यसमवायि विरोधि वेति लिङ्गकम्” अ-

अस्येदं कार्यमित्यादिमुग-

नुसारिणा दैरे विकाना

मन्स्योपपद्य

सम्पन्नु ।

स्येदं कार्य यथा दिशिष्टो नदीपूरो वृष्टेरिति ।

अस्येदं कारणं यथा मेघोन्नतिवृष्टेरिति । मन्व-

न्धि द्विविधं संयोगि सम्वायि च । तत्र संयोगि २५

- यथा, धूमोऽग्नेः । समवायि यथा, विषाणं गोरिति । एकार्थसम-
वायि द्विविधम् । कार्यं कार्यान्तरस्य । कारणं कारणान्तरस्य । तत्र
कार्यं कार्यान्तरस्य यथा, रूपं स्पर्शस्य । कारणं कारणान्तरस्य यथा,
प्राणिः पादस्येति । विरोधि चतुर्विधम् । अभूतं भूतस्य, अभूतम-
५ भूतस्य, भूतमभूतस्य, भूतं भूतस्य । तत्राभूतं भूतस्य यथा, अभूतं वर्षकर्म
भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् । अभूतमभूतस्य यथा, अभूता
श्यामता अभूतस्य घटाग्निसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतमभूतस्य यथा, भूतं
१० वर्षकर्म अभूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतं भूतस्य यथा,
भूतं स्यन्दनं कर्म भूतस्य सेतुबन्धस्य लिङ्गमिति । तथा
१० परमपि लिङ्गमुत्प्रेक्ष्यमनया दिशा । यथा, जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य ।
चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेरिति लिङ्गोपलक्षणत्वादस्य सूत्रस्येति । तदपि
निरूपितप्रायमवसेयम् । समानयोगक्षेमत्वात् ।

उपनिषत्तदियं तव यौगं यां गदितवानसि लिङ्गपरंपराम् ।

इतरथानुपपत्तिमपास्य सा विशति नैव मनस्सु मनस्विनाम् ॥४९३॥

- १५ हेतोर्लक्षणमेतदेव तदहो क्षोदक्षमं वर्त्तते
सूत्रे यत्प्रतिपाद्यतेऽस्य सकलैर्देपैरदत्तास्पदम् ॥
अन्यत्त्वत्र विचार्यमाणमयते तीर्थान्तरीयोदितं
नो युक्ति कथमप्यतः कथमिदं स्वीकुर्वते कोविदाः ॥४९४॥

- नन्वन्यथानुपपत्तिरविनाभाव इत्यभिधानस्य च निमित्तमन्वेषणीयं
प्रामाणिकैः । तच्च तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपम् ।
२० तादात्म्यतदुत्पत्ति एवावि-
नाभावनिमित्तमिति बोद्ध-
तथा हि स्वभावहेतोस्तादात्म्यं स्वसाध्याविना-
मनस्याशङ्कापूर्वक भावे निबन्धनम् । यो हि यदात्माभावः स
गण्डनम् ।
कथं तदुत्पत्तिरिति । कार्यहेतोस्तु तदुत्पत्तिस्तत्र
निबन्धनम् । कार्यं हि कारणाधीनात्मलाभमेव भवति तत्कथं तद-
२५ न्त्रेण क्वापि स्यात् । न चाभ्यामन्यो हेतुरस्ति । अनुपलब्धे. स्वभाव-

हेतावनुप्रवेशादिति शाक्याः । नाऽमी निवारयितुमशक्याः । यतः किं
यत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती तत्राविनाभावः । यत्राविनाभावस्तत्र तादात्म्य-
तदुत्पत्ती वा । न तावत्पौरस्त्यः पक्षः । सत्यपि तादात्म्ये वृक्षत्वस्य
शिशपात्वस्य व्यभिचारात् । सत्यामपि च तदुत्पत्तौ श्यामत्वादिधूम-
धर्मस्तोमस्य वह्न्यभिचारात् । न च शिशपात्वमेव वृक्षत्वात्मकं न ५
वृक्षत्वं शिशपात्वात्मकं खदिरोदुन्दरादिसाधारणत्वाद्वृक्षत्वस्येति वाच्यम् ।
तयोरेकान्ताभेदाभावात् । यदि च खदिरोदुन्दरादिसाधारणं वृक्षत्वमेव न
शिशपात्वं तदा नानयोरैक्यम् । स्वभावभेदस्य भेदलक्षणत्वात् ।
एतेन यत्प्रज्ञाकरेण न तु यथा वृक्षात्मा शिशपा तथा वृक्षोऽपि
शिशपात्मैव तादात्म्यस्योभयगतत्वमन्तरेणाभावादित्याशङ्क्यम् । अवि- १०
भागवत्त्वात् । वृक्षो हि शिशपाव्यतिरेकेणाप्यस्ति पलाशादिर्न तु शिशपा
तथेति । सैवाविभागवती गमिकेत्युक्तम् । तदपि परान्तम् । विभाग-
वत्त्वाविभागवत्त्वयोर्विरुद्धत्वेन भेदाविनाभावित्वात् । नापि धूम एव
वह्निना क्रियते न श्यामत्वादयस्तद्वर्मा इति युक्तम् । वस्तुनो निर्भाग-
त्वात् । अथ यत्राविनाभावस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती । तर्ह्यविनाभावे सिद्धे १५
तयोर्गमकाङ्गत्वमङ्गीकृतं स्यात् । एवमिति चेत् , तर्ह्यविनाभाव एवास्तु
गमकत्वाङ्गं किं तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्याम् । न हि स्वभाव स्वभाव इत्येव
कार्यं च कार्यमित्येव स्वसाध्यं गमयति । किन्तु तदविनाभावीति ।
अपि च यदि तादात्म्यं गमकत्वाङ्गमिष्यते तदा साध्यसाधनयोर्भे- २०
दाभावेन सम्बन्धाभावादविनाभावानुपपत्तिः । न च निरंशवन्तुवादि-
नस्तयोस्तादात्म्ये सति भेदः कथञ्चिदपि घटते । तादात्म्यं हि तत्त्व-
भावता, तेन साध्येन सार्धं साधनस्यैक्यमुच्यते । न चैक्ये भेदगन्धोऽपि
सम्भवति । भेदे च नैक्यम् । अतः कथं तद्वान्ततया शिशपात्वं
वृक्षत्वं गमयेत् । तादात्म्येन न गमञ्चे हेतुप्रतिपत्तिवैलक्षण्यमेव साध्य-
स्यापि प्रतिपन्नत्वानुमानस्य साफल्यम् । अथ तन्प्रतिपत्तिवैलक्ष्य २५
साध्यप्रतिपन्नमेव । तदा कथं तयोस्तादात्म्यम् । प्रतिपन्नत्वानि-

- पञ्च वक्ष्यमिति : एतत्प्रमाणं स्यात् । एतत्तु, यथाप्रमाणं । तत्रापि
 पात्रे च । तत्र च भेदात्प्रमाणेन । तत्र धर्माणि प्रमाणे निश्चयः ।
 नः । तत्रापि प्रमाणेन । यथोक्तम् " नृणां प्रमाणं भाष्यम् " ।
 ५ एवापि श्री भृगुः ॥ भाष्यः कोऽन्यो न स्यात् प्रमाणः प्रमाणः परी
 क्ष्यते ॥ १ ॥ " इति । तदिदं निश्चयविकल्पो जाते न । तत्र
 विकल्पः । तत्रापि प्रमाणं प्रमाणं स्यात् । निश्चयविकल्पो न स्यात्
 न्यायः निश्चयविकल्पेन स्यात् निश्चयः प्रमाणं प्रमाणं स्यात् ।
 १० व्याप्तिः न प्रमाणं भिन्ने । व्याप्तिः प्रमाणं । तत्रापि यथोक्तप्रमाणं
 पतिरिति । एतदपि पूर्णप्रमाणं स्यात् । तत्रापि प्रमाणं प्रमाणं स्यात् ।
 १५ भेदे यथा-यवसाय तादात्म्यमिति चेत् । तर्हि सिद्धे तादात्म्ये सत्य-
 शिञ्जपाव्यावृत्त्या धर्मिण्यवृक्षव्यावृत्तिरव्यवसायः तत्राध्यवसायताया ना-
 वृक्षव्यावृत्तौ यथाध्यवसाय तादात्म्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषः ।
 अथ व्याप्तिग्रहणवेलायामेकात्मतयाऽयवसितयोरव्यावृत्त्योस्तादात्म्यं
 सिद्धमिति चेत्, तर्हि काल्पनिकमेव तद्वेत् । तथा चानुमानमपि
 २० कल्पनासमारोपितमेव स्यात् । तथोपगमे च न कश्चिद्वेत्तुर्नाम ।
 प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येकात्मतयाध्यवसितयोर्यथाध्यवसायं तादात्म्यसम्भ-
 वात् । विपक्षव्यावृत्त्यभावात्प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह तादात्म्यभाव
 इति चेत् । सत्यम् । वास्तव तादात्म्यं नास्ति, अस्ति कल्पना-
 समारोपितं तु तदेव चानुमानोदयवान्धव समर्थितवन्तो यूयमिति
 २५ विपक्षव्यावृत्तिरसत्कल्पेति कथं प्रमेयत्व हेतुर्न स्यात् । एव च तादा-
 त्म्यस्य गमकत्वाद्गतास्वीकृतौ हेतुग्रहणे साध्यस्यापि ग्रहणाच्चर्यमनु-

मानम् । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदार्थमनुमानमिति चेत् । न ।
 तत्त्वरूपग्रहणे विपरीतसमारोपान्नसरात् । न हि शिरःपाण्यादि-
 विशेषदशने सति पुंसि स्थाणुसमारोपो दृष्टः । तत्र वा तद्भेदादुप-
 पत्तेतापि । न हि शिरःपाण्यादय एव पुरुष इति तद्ग्रहणेऽप्यपुरुषारोपः
 स्यादपि । इह तु वृक्षत्वशिरःपात्वयोरभेदाच्छिरःपात्वग्रहणे सति का ५
 कथा वृक्षत्वेतरसमारोपस्य । किं च साध्यसाधनयोस्तादृशस्य
 यथा शिरःपात्वेन वृक्षत्वमनुमीयते तथा वृक्षत्वेनापि शिरः-
 पात्वमनुमीयते । तादृशस्याविशेषात् । अथान्यः सम्बन्धोऽन्यश्च
 प्रतिबन्धः । द्विष्ट सम्बन्धः । प्रतिबन्धस्तु परावृत्तवृत्तः ।
 तत्र शिरःपात्वं वृक्षत्वे प्रतिबद्धं न वृक्षत्व शिरःपात्वे । यथा ध्व- १०
 स्यामी प्रतिबन्धो न त्वग्धूमे । सत्यमेतत् । किन्तु दन्त-
 नानेऽविनाभाव एव स्वीकृतो भवेत् तादृशस्यम् । तादृशस्ये हि वा
 वृक्षत्वं सर्ववृक्षनाधारण तथा शिरःपात्वमपि स्यात् । यथा वा शिरःपात्वं
 शिरःपात्वं विना न दृश्यते तथा वृक्षत्वमपि शिरःपात्वं विना न दृश्यते ।

- न चागृहीतोऽग्रावनुमानाद्गमः । तदानीं तस्य ग्रहणे तु हेतुप्रतिपत्ति-
समय एव साध्यप्रतिपत्तेरुन्मीलितत्वात्किमनुमानेन । यदि न तादात्म्य-
तदुत्पत्तिभ्यामविनाभावः प्रतिजायते । तदा कथं कृतिज्ञादयादेः ग्रह-
दोदयादिकं प्रति गमकत्वं स्यात् । तत्र तादात्म्यतदुत्पत्त्येवमावान्
५ ततः सकलसम्यग्हेतुव्यापिता म्ययोग्यनैवाविनाभावे निमित्तमास्थेयम्
स्वयोग्यतथैव हि किञ्चित्केननिदविनाभूतं न सर्वं सर्वेण ।

एवं च—

- न तादात्म्यं हेतोर्नियमकरणे नैपुणधरं
तदुत्पत्तिर्नापि श्रयति कथमप्यत्र बलिताम् ॥
१० विनाऽप्येते यस्माद्वत गमकता हेतुनिवहे
भवत्येवाऽन्येषां कथमिह ततो यत्परता ॥ ४९७ ॥ १३
ननु हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थमनुमान-
मित्युक्तम् । तत्र किंलक्षणकं साध्यमित्याह—
अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यमिति ॥ १४ ॥
१५ संशयादिव्यवच्छेदेन प्रसिद्धमर्थस्वरूपं प्रतीतमुच्यते तद्विपरीतम-
प्रतीतम् । अनिराकृतं प्रत्यक्षादिभिरवाधितम् । अभीप्सितं साधनविषय-
त्वेनेष्टम् ॥ १४ ॥

अप्रतीतविशेषणं तावत्समर्थयते—

- शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिप-
२० त्यर्थमप्रतीतवचनमिति ॥ १५ ॥
संशयाकलितं शङ्कितं विपर्ययविषयीभूतं विपरीतमनध्यवसायविषयी-
कृतमनध्यवसित वस्तु प्रतिपाद्यते । तेषां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीत-
वचनं साध्यलक्षणसूत्रे कृतम् । एवंभूतान्येव हि वस्तूनि हेतुना
साध्यन्ते न पुनर्निश्चितानि । तत्र हेतोर्वैफल्यात् ॥ १५ ॥

- संशयिनोऽपि कश्चित्तयेव । सर्वस्य तस्य निष्पत्त्याया असम्भवात्
अथ परानुग्रहनन्तरान्तःकरणोपेक्षानुपत्तेरनगिन्यादनुपमर्पणपि संशयि
तात्मा प्रतिबोध्य एव । तर्हि तत्र एव विपर्यस्तान्युपपन्नवपि तथा स्नान
अविनेयविषयमेवमनुमापयितुर्माध्यस्थ्यं विरुध्यत इति चेत् । मैवम्
५ माध्यस्थ्यं हि रागद्वेषाश्लेषकालुष्याविषयत्वमुच्यते । तत्र परमरूपार्पावृ-
त्तपूरितान्तःकरणानां विपर्यस्तान्युपपन्नयोर्विनेयत्वसिद्धये गुणदोषोपदे-
नाया वर्तमानानां कथं विरोधमविरोहति । यदि च विपर्यस्तान्युपपन्नौ
प्रतिपाद्यौ न स्याताम् । तदा लोकस्य व्यवहारस्यापि विलोपः स्यात् ।
दृश्यते हि लोके पित्रा विपर्यस्तोऽन्युपपन्नश्च पुत्रः शिक्ष्यमाणः । कथं
१० वाऽयं जिगीषुकथायामनुमानं प्रयुज्जीत । परस्य विपर्यस्तत्वात् । जिगी-
षुवादस्य साभिमानजनारम्भत्वात् । तथा चोक्तम्—“ साभिमानज-
नारम्भश्चतुरङ्गो निवेदितः ” इति । ततः स्थितं शङ्कितादयस्त्वयो-
प्यर्था साध्या इति । अनिराकृतमिति तु विशेषणमुभयापेक्षया ।
यत्खलु वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणेन न बाध्यते तदेव साध्यमिति
१५ अभीप्सितमिति पुनर्वाच्यपेक्षयैव । इच्छया खलु विपर्ययकृतमभीप्सितं
मुच्यते । स्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादनाय चेच्छा वक्तुरेव । ततश्च परार्था
श्चक्षुरादय इत्यादौ पारार्थ्यमात्राभिधानेऽप्यात्मार्थत्वेमेव साध्यस्य प्रति-
द्वयति । तर्हिच्छया व्याप्तं साध्यस्य बौद्धं प्रति साध्यमेव
आत्मा हि साध्यत्वेन साधयितुमुपक्रान्तस्ततोऽसावेव साध्यः । अन्यथा
२० साधनस्य वैफल्यापत्तेः । संहतपरार्थत्वेन बौद्धैश्चक्षुरादीनामुपगमात्
एवं चात्मनः साध्यत्वे हेतोरिष्टविधातकारितया विशेषविरुद्धत्वं
साध्यस्य च दृष्टान्तदोषः साध्यवैकल्यमिति । एतेन चार्वाकोक्त-
सद्वितीयत्वप्रयोगोऽप्यप्रयोगार्ह एवेति निवेदितम् । यथाऽभिन्न्यक्तचैतन्य-
शरीरलक्षणपुरुषघटान्यतरसद्वितीयो घटोऽनुत्पलत्वात्कुड्यादिवदिति
२५ कुड्यादौ घटसद्वितीयत्वेन व्याप्तिर्यथोक्तपुरुषसद्वितीयत्वे साध्ये फलतो
विश्राम्यतीति पराभिप्रायः । तेन भङ्ग्या तथाविधपुरुषासिद्धिर्ननु घटे

नास्त्यकृतेति । अथ प्रयोगे तथामूतेन पुरुषेण तथा कुड्यादौ सद्वि-
तीयत्वासिद्धेरन्वयदोषः । अथ सामान्येन साध्यमिति न पुरुषद्वितीय-
त्वस्याभेद इति चेत् । ननु घटो घटेनैव सद्वितीयत्वावन्न भवति
तादृक्पुरुषेणान्यथा वा सद्वितीयत्वे तु साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्य ।
तथा यादृशं केवलैर्नैव घटेनैव सद्वितीयत्वं दृष्टान्ते सिद्धं तादृशमेव
तत्साध्यवर्तिन्यनिष्टं प्राप्नोतीति हेतोर्विरुद्धत्वम् । अपरत्र तु सिद्ध-
साधनम् । येन केनचित्सद्वितीयत्वस्य सिद्धत्वात् । किं च यदि
पुरुषविशेषसद्वितीयत्वं हेतुना न स्वव्यापारात्पदीकृतं कथमतस्तत्सिद्धिः ।
न ह्यदं हेतुस्तदर्थः सिद्धः । सिद्धो वा कथमविषयस्तस्य । विषय-
श्चेत्वाश्रयां दोषगतिं कथं न स्पृशेत् । सोऽयं वागी पुरुषगत-
सद्वितीयत्वाश्रयां सिद्धिं साधनादुपजीवति न दूषणमिति व्यक्तमिति
राजकुलस्थितिः । युक्तवादिक्कुले हि यन्यैव साधनेन सिद्धिश्चिकीर्षिता
तत्स्यैवार्थस्य दूषकेण सिद्धिर्निराकर्तव्या । तस्माद्यावतीनर्थगतिं साधनं
सान्ध्यै न व्याप्नोति तावती तद्दूषणमपि । किं च कथं सामान्यस्य
साधनं सम्भवति । प्रतिवादिनोऽभिव्यक्तवैतन्यस्य पुरुषस्याभावादेव
घटादर्थान्तरभावानभ्युपगमेनान्यतरशब्दप्रयोगासंगतेः । द्वयोर्हि तथा-
भावसम्भवेऽन्यतरोक्तिः समर्था भवति । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरन्य-
तरं भोजयेदिति । अनयोर्द्वयोरपि भोजनविधिसम्भवे ह्यनियत एक-
स्मिन्भोजनं विधीयते । ततोऽन्यतरोक्तिः सङ्गतार्था । न पुनरेकतरस्य
कुतश्चिन्निमित्ताद्भोजनासम्भवे वक्तुरेकतरभोजनस्यानाकाङ्क्षायां वा ।
अपि च न घटादद्वयोऽर्थान्तरम् । यदि हि तस्यैव घटस्य स एव घटो
द्वितीयः । तदा घटत्वं च न स्यात्तन्मादेतच्चैकस्मिन्विरुद्धमिति
यद्योक्तुस्तत्र एवान्यतरोऽपेयः । तथा च विरुद्धार्थं साध्यवाच्यं कथं
चार्वाकस्य न स्यात् । ननु स्वार्थानुमानस्वरूपनिरूपणप्रकरणे परार्थानु-
मानोपयोगिनो वादिप्रतिवाद्येऽन्य विशेषणविचारस्य कोऽवसरः ।
उच्यते । स्वार्थानुमानपुरस्सरतया परार्थानुमानस्यापि प्रवृत्तिः ।

धर्मिणः सर्वज्ञादेः प्रसिद्धिः प्रतीतिः कचिद्विकल्पतोऽव्यवसाय-
मात्रतो भवति । तथा कुत्रचित्प्रमाणतः सकाशात् । कापि पुनर्विकल्प-
प्रमाणाभ्यामिति ॥ २१ ॥

अर्थेतेषां क्रमेणोदाहरणत्रयमाह—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी क्षितिधरकन्धरेयं ५
धूमध्वजवती ध्वनिः परिणतिमानिति ॥ २२ ॥

तत्राद्ये निदर्शने धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वम् । न खलु हेतुप्रयोगा-
त्पूर्वं सर्वज्ञस्य विकल्पं विहायान्यतः कुतश्चिद्विद्विस्ति । द्वितीये
प्रमाणसिद्धत्वम् । क्षितिधरकन्धरायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृतीये
विकल्पप्रमाणसिद्धत्वम् । ध्वनिसामान्यं हि धर्मी कृतं तत्र कश्चिद्भू- १०
निर्विकल्पसिद्धः कश्चित्प्रमाणसिद्ध इति ।

अत्राह शाक्यः—ननु प्रथमे सत्ता साध्यमाना न साधिमान-
माधत्ते । तथा हि, असौ साध्यमानोपात्तसर्वज्ञ-
सत्ताया साध्यं निरालु-
र्वतो बौद्धस्य खण्डनम् । विशेषणविशिष्टैव साधयितव्या । सत्तामात्रस्य
साधने वादिनोऽभीष्टसिद्धयभावस्य प्रतिवादिनः १५
सिद्धसाध्यनावतारस्य च प्रसङ्गात् । अस्ति कश्चिदिति हि साधयतो
वादिनः का नामेष्टसिद्धिः स्यात् । करतलतुलितनिस्तलस्थूलमुक्ता-
फलायमानाकलितसकलत्रिलोकीवर्त्तिवस्तुजातत्वादिविशेषणविशिष्टस्य
पुरुषस्याप्रसिद्धेः । न च प्रतिवादिनापि तथा नाभिमतम् । अनिर्दिष्ट-
स्वभावविशेषस्य कस्यचित्सत्तामात्रे विरोधाभावात् । तदुक्तम्— २०
“ भावोपधानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥ न कश्चिदर्थः
सिद्धः स्यादनिर्दिष्टं च तादृशम् ॥ ” अस्यार्थः—भावः सत्ता स
उपधानं विशेषणं यस्य तन्मात्रत्वादेव सामान्यरूपे धर्मिणि साध्ये न
कश्चिदर्थोऽभिमतः सिद्धः स्यात् । न च केनचित्प्रतिवादिना तथामृतं
वस्तु निर्दिष्टं येन साध्येतेति । तस्मादुपात्तसर्वज्ञविशेषणविशिष्टैवासौ २५

धर्मिणः सर्वज्ञादेः प्रमिद्धिः प्रतीतिः कश्चिद्विकल्पतोऽव्यवसाय-
मात्रतो भवति । तथा कुत्रचित्प्रमाणतः नञ्ज्ञान । कापि पुनर्विकल्प-
प्रमाणाभ्यामिति ॥ २१ ॥

अथैतेषां प्रमेणोदाहरणत्रयमाह—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवदी क्षितिधरकन्धरेयं ५
धूमध्वजवती ध्वनिः परिणतिमानिति ॥ २२ ॥

तत्राद्ये निदर्शने धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वम् । न खलु हेतुप्रयोगा-
त्पूर्वं सर्वज्ञस्य विकल्पं विहायान्यतः कृतश्चित्सिद्धिरस्ति । द्वितीये
प्रमाणसिद्धत्वम् । क्षितिधरकन्धरायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वान् । तृतीये
विकल्पप्रमाणसिद्धत्वम् । ध्वनिसामान्यं हि धर्मी कृतं तत्र कश्चिद्- १०
निर्विकल्पसिद्धः कश्चित्प्रमाणसिद्ध इति ।

अत्राह शाक्यः—ननु प्रथमे सत्ता साध्यमाना न साधिमान-
माधत्ते । तथा हि, असौ साध्यमानोपात्तसर्वज्ञ-
सत्तायाः साध्यं निराक-
र्वतो बाह्यस्य खण्डनम् । विशेषणविशिष्टैव साधयितव्या । सत्तामात्रस्य
साधने वादिनोऽभीष्टसिद्धयभावस्य प्रतिवादिनः १५
सिद्धसाध्यतावतारस्य च प्रसङ्गात् । अस्ति कश्चिदिति हि साधयतो
वादिनः का नामेष्टसिद्धिः स्यात् । करतलतुलितनिस्तलस्थूलमुक्ता-
फलायमानाकलितसकलत्रिलोकीवर्तिवस्तुजातत्वादिविशेषणविशिष्टस्य
पुरुषस्याप्रसिद्धेः । न च प्रतिवादिनापि तथा नाभिमतम् । अनिर्दिष्ट-
स्वभावविशेषस्य कस्यचित्सत्तामात्रे विरोधाभावात् । तदुक्तम्— २०
“भावोपधानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥ न कश्चिदर्थः
सिद्धः स्यादनिर्दिष्टं च तादृशम् ॥” अस्यार्थः—भावः सत्ता स
उपधानं विशेषणं यस्य तन्मात्रत्वादेव सामान्यरूपे धर्मिणि साध्ये न
कश्चिदर्थोऽभिमतः सिद्धः स्यात् । न च केनचित्प्रतिवादिना तथाभूतं
वस्तु निर्दिष्टं येन साध्येतेति । तस्मादुपात्तसर्वज्ञविशेषणविशिष्टैवासौ २५

पुनरर्धजरतीयमेतलभ्यते । अथ सत्तायां साध्यायां सर्वस्तद्धेतुर्भाव-
 भावाभावाभावधर्मविकल्पत्रयीं दोषजातिं नातिवर्त्तते, असिद्धिं व्यभि-
 चारं विरोधं च । तत्र यदि भावधर्मो हेतुरुच्यते । स कथमसिद्ध-
 सत्ताके स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति स कथं तद्भावं नेच्छेत् ।
 स्वभाव एव हि धर्मान्तरप्रतिक्षेपापेक्षया धर्म इति व्यतिरेकी च ५
 धर्मिणो निर्दिश्यते । अथ च भावाभावोभयधर्मः । तर्हि व्यभिचारः ।
 न हि बुद्धिरस्त्यमूर्त्तत्वादित्यत्रामूर्त्तत्वस्य गमकत्वं भवन्तोऽप्यैच्छन् ।
 निरुपाख्येऽप्यमूर्त्तत्वस्य भावात् । अभावधर्मं हेतुं वदतोऽस्य विरुद्धो हेतुः
 स्यात् । तस्य भावे कचिदसम्भवात् । तदुक्तम्—“ नासिद्धे भाव-
 धर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥ धर्मो विरुद्धोऽभावस्य स सत्ता १०
 साध्यते कथम् ॥ १ ॥ ” भिक्षो कथमेव न सकलानुमानप्रलया-
 पत्तिः । अनित्यः शब्दः सत्त्वाद्धटवदित्यादिष्वपि तथैव दोषत्रयानु-
 पपन्नात् । शक्यं हि वक्तुं किमयं सत्त्वादिरनित्यधर्म आहोस्विन्नित्यधर्म
 उभयधर्मो वेति । अनित्यधर्मश्चासिद्धः । तमनित्यधर्मं सिद्धं तत्रेच्छन्न-
 नित्यमेव शब्दं किन्नेच्छेत् । यावान्कश्चिद्भावः सन्तः सर्वोऽप्यनित्य १५
 एवेति साकल्येन व्याप्तौ प्रसिद्धायां को हि प्रेक्षावान् शब्दमनित्यं न
 प्रतिपद्यते । यतः संश्व शब्द इति साधनाङ्गवचनं प्रतीक्षेत् । नित्य-
 धर्मस्तु तत्र विरुद्धः । तद्विपक्ष एव भावात् । उभयधर्मध्यानैकान्तिकः ।
 सपक्षविपक्षवृत्तित्वादिति सर्वं समानं पश्यामः । ततो न कश्चित्कस्य-
 चिद्धेतुः स्यात् । किञ्चैतदल्विलमसत्तासिद्धावपि समानम् । तथा हि २०
 नासिद्धे भावधर्म इत्यादिरेव श्लोकस्तावत्पुनः पठ्यताम् । अयं खल्व-
 स्यार्थः, असिद्धे प्रधानादेरभावेऽभावधर्मोऽनुपलब्धिरूपो हेतु कथं
 सिद्धः स्यात् । सिद्धौ हि तस्य साध्यम्यापि सिद्धत्वाद्यधर्मननुमानं
 भवेत् । यः खल्वभावधर्मं तत्रेच्छति स कथमभावमेव तस्य नेच्छेत् ।
 अभावभावोभयधर्मः पुनर्व्यभिचारी । भावस्य तु धर्मोऽयं विरुद्धः । २५
 तस्याभावे कचिदभावादिति कथमसत्ता साध्यते । अथ सामान्येना-

भावभर्मः सिद्धोऽपि प्रप्नुवे भर्मिणि दृश्यमानो गमयन्त्यभावम् । एवं तर्हि तथैव भावभर्मोऽपि गतां गमयन्तु को दोष । ततो न सत्ता-
साधनविरोधो र्वाद्भिरभिधातव्यः ।

यौगास्तु सद्भिरन्ते—विकल्पसिद्धो धर्मी न भवत्येव तस्याप्रमाण-

५. त्वान् । तथा एव विकल्पः पर्वतमित्यत्रादि-
भर्मिणो विवक्ष्यमिदं नम-
नहीकुर्वन्तो नैयायिकस्य विकल्पवत्प्रमाणतया नैव स्वीचक्रे । तत्र
मतसुपरिदृश्यं राण्डयते । प्रमाणस्यैव प्राधान्यात् । विकल्पसिद्धो धर्मीति

कमर्थं पुष्पाति । अप्रमाणेन ननु विकल्पेन कः सुधी. कस्यापि
सिद्धिमभिदधीत । यद्वि हि तथाभूतादपि विकल्पात्साव्यासिद्धिः स्यात् ।

१० तदा यदेतदाहोपुरुषिकया परीक्षकाणां प्रमाणपरीक्षणं तदायासफलमेव
भवेत् । तद्विह विकल्पेन सिद्धो धर्मीति किमपि कपटनाटकं सित-
पटानाम् । तथा च धर्मिणोऽसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुरिति ।

निरचायि ततस्तत्त्वं भो यौगग्रामणीस्तवेदानीम् ॥

स्वारूढामपि शाखां यत्खण्डयितुं प्रवृत्तोऽसि ॥ ४९८ ॥

१५ यदि हि विकल्पसिद्धो धर्मी न भवत्येव तदा कथं विकल्पसिद्धो
धर्मी न भवति तस्याप्रमाणत्वादित्यत्रैवासौ धर्मितयोपादायि । कथं
चात्रास्यैव हेतोर्नाश्रयासिद्धतोपनिपातः । न खलु भवतोऽत्र धर्मी
प्रमाणेन सिद्ध । तथाभूतायां परं प्रत्याश्रयासिद्धतोद्भावनस्य विरो-
धापत्तेः । य एव हि परेण सर्वज्ञवान्व्येयादिविकल्पसिद्धो धर्मी स्वानु-
२० माने निरदेशि स एव भवताऽप्यत्रानुमाने । अन्यस्य धर्मित्वनिराकृतेः
प्रकृतानुपयोगात् । स विकल्पसिद्ध एव भवतोऽपि ।

तथा च—

विकल्पसिद्धं यदि वक्षि धर्मिण

तदा प्रसिद्धं सुधियामभीप्सितम् ॥

२५ अथो निराख्यासि तमत्र धर्मिणं

तदापि सिद्धं सुधियामभीप्सितम् ॥ ४९९ ॥

न चोभयस्याप्यनभिधानमिति शक्यं वक्तुम् । विधिनिषेधयोर्भावा-
भावत्वादेकनिषेधेनापरविधानात् । विधेः प्रतिषेधो हि निषेधः प्रति-
षेधनिषेधश्च विधिरिति । अस्तु वा न विधिर्नापि प्रतिषेधस्तत्र कियत्
इत्युभयभावप्रतिज्ञा । तथाप्येवं वदतैव विकल्पसिद्धे धर्मिणि निषेध
व्यवहारः स्वीकृतः । न हि निषेधनवधूय नञोऽन्यदर्थसम्भावना । स
च निषेधो यदि न प्रमाणसिद्धः कथनाद्रियते । किं चास्य वचनेनारि
प्रमाणसिद्धिर्स्वाकारे च न तावदध्यक्षमेव तत्र साधनम् । अथ्यक्षस्य
तद्विषयत्वविरोधात् । अनुमानाश्रयणे चाश्रयासिद्धिरन्यपरिहारा ।
ततो बान्धव्यादिप्रस्तावे नूक्तैव प्राप्ता । न च प्रतिज्ञानात्रन्याप्यव-
काशः । न चैवं शक्यम् । दावन्न राजदण्डेन तत्रस्तावनिवारणम् । १०
प्रस्तावे त्वदर्थं समासम्भविनः प्रवक्तुर्वचनमनुषङ्गि । वचनस्य विधि-
निषेधाभ्या नापरो व्यापारः । अतो न वचनं नोऽवचनमिति महति
कष्टसङ्घटे प्रवेशः । किं च बान्धव्यादौ धर्मिणि हेतुराश्रयासिद्धिः
कलादुपन्यस्यतत् । अवस्तुत्वाद्यन्येति चेत् । बान्धव्याभ्या नामितत्वे
साध्ये तावदद्यापि सन्दिग्धनवस्तुत्वम् । यत्र त्वेकान्तनित्यमर्थञ्जि- १५
तमर्थं न भवति क्रमयौगपद्यविरहादित्यभिधीयते जैनेन तत्रान्य हेतो-
राश्रयासिद्धत्वसिद्धये एकान्तनित्यस्यावस्तुत्वादिति साधनं भवताऽभे-
धीयमानं भवत एवासिद्धम् । एकान्तनित्यस्य त्वजा वस्तुत्वेन स्वी-
कारात् । परोपगमनेऽप्येदमुच्यते इति चेत् । तर्हि प्रमत्तहेतुरयं न्यात् ।
अवस्तुत्वादेकान्तनित्यस्याश्रयासिद्धन्तत्र हेतुरित्यर्थः । एवं सत्यवस्तुनि २०
हेतुराश्रयासिद्धत्वेन व्याप्ता वक्तव्यः । न हि प्रतिग्रन्थमन्तरेण कश्चि-
द्धेतुर्नवति । पञ्चधर्मतामात्र एव हि परोपगमनेऽप्येव प्रमत्तहेतु-
रुच्यते । ननु व्याप्तावपि । तदुपगम एव कदाचिद्धेतुर्न न्यादिति
चेत् । तथापि न जैनैरवस्तुनि हेतुराश्रयासिद्धत्वेन व्याप्तेऽभ्युपगमनि ।
एकान्तनित्य एवावस्तुमूले हेतुप्रत्ययनन्तं कदात् । तन्मन्त्रं यैः अवस्तु- २५

- नान्यस्तुवाहेनोपपत्तिरिति गीतो न च नास्ति निमित्तं
 परिणामविनाश्या परिज्ञायाः परिणाम । यदि न पर्ये-
 षमभारेव नानिर्दिष्टं विविदिता, नास्ति न्यस्यापि साक्षात्प्राप्तौ हेतु-
 मिति । तर्हि नेह तथानुमनमिति तथापि नावस्तुनि विधिनिषेधमिति
 १५ व्याजनाम् । परिणामस्य स्वयं स्वीकृतमात्रं । न चोक्त्यापीमात्रम् ।
 किं न सारः परमाज्ञो विनिर्णयमिति न्यायात् । इति न्यायात् । अस्तु
 एकान्तमिति यस्यात्तदा न्यायिदमन्तर्ज्ञानस्योक्तान्तमित्यमिति किं वि-
 शिष्टम् । तदपि यस्याप्यभिहितोपः पस्तुतो नास्ति प्रकृते । तत्र
 सिद्धमेवास्मदुपन्यस्तमर्थकियासामर्थ्याभास्यभावं साध्यम् । तस्मा-
 १० तस्तन्त्र एव यस्तुन्नाशय्यागिद्धिरास्तुनि हेतोरिति हेतुदूषणप्रवृत्तस्य
 परस्यावस्तुत्वादिति हेतुः । तथा न नावस्तुनि विधिनिषेधमिति दूरी-
 कृतमेतन् । व्यापकानुपलब्धश्रायं त्वया प्रगुज्यते । आश्रयत्वस्य वस्तु-
 त्वेन व्याप्यमिमानान् । स चाभिमानस्तव स्ववचनविरोधमनवबुद्धय-
 मानस्यैव । न हि नावस्तुनि विधिनिषेधाधारत्वमिति स्ववचनविरोध
 १५ मन्यमानस्य वस्तुत्वेन धर्मित्वस्य व्याप्यमिमानो मानस स्पृशति । किं
 त्वपरिभावकतयातिसामान्यजनस्यापि प्रतीतम् । यदापि वन्ध्यामुतो
 वक्ता न वेत्येवंविधे प्रस्तावे वन्ध्यामुतो वक्ता न भवत्यवस्तुत्वादित्य-
 भिधीयते । तदाऽत्रोपात्तधर्म्यपेक्षयाऽवस्तुत्वादिति हेतोः कथं नाश्रया-
 सिद्धता । अथ वान्ध्येयो वक्ता न वेत्येवंविधा यदि कश्चिदाशङ्का
 २० कुर्वीत तदा भवता तत्र वान्ध्येयो वक्ता न भवतीत्युत्तरवितरणावकाशः
 स्यादिति चेत् । ननु कस्मादीदृशीमाशङ्का न कश्चित्करोति । तद-
 वस्तुतायाः सुप्रसिद्धत्वादिति चेत् । पुनस्तदेवायात वन्ध्यामुतस्य
 धर्मिणो वक्तृत्वेनाशङ्कनीयताया निषेधः साध्यः सुप्रसिद्धावस्तुत्वादिति
 हेतुरिति । न चावस्तुत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि सर्वथा शङ्काविरहः । निःसीमो
 २५ हि मोहमहिमा ततो यथा शब्दे चाक्षुपत्वादानित्यत्वसम्भावयन्नसिद्धत्वेन
 निषिध्यते । तथेहापि स्याता शङ्कानिषेधौ न विरोधः । तस्माद्वस्तुनी-
 वावस्तुन्यपि कस्यचिद्धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहारो दुर्वार इति ।

मीमांसकः पुनराह—नन्वसिद्धः सर्वज्ञविषयो विकल्प इति न

तस्मात्तत्सिद्धिस्तथा चाश्रयासिद्धः सर्वज्ञसत्तायां सर्वज्ञविषयो विकल्प एवासिद्धः कुतस्तस्माद्वर्गसिद्धिरिति मीमांसकाधि- सर्वो हेतुरिति । तदसत् । यथैव ह्यनुन्मीलित-लोचनस्य प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वाऽहमिति धेपस्य निरासः ।

मानसो प्रतीतिस्तथा सर्वज्ञ इत्यपि प्रतीतिः प्रत्या- ५
स्मवेद्यैव । सर्वथा सर्वज्ञविकल्पविधुरचेतसः प्रवर्तयन्नाश्रयासिद्धयुद्भावनानुपपत्तेः । “ कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्वहवस्तव ॥ य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥ १ ॥ ” इत्याद्यनभिधान-प्रसङ्गाच्च । सोऽयं सर्वज्ञविषयं विकल्पवचनं च प्रवर्तयन्नाश्रयासिद्ध-मुद्भावयतीति पश्य श्रोत्रियस्याप्युन्मत्तचेष्टितम् । किं च स्वसवेदन- १०
प्रत्यक्षलक्षणेन प्रमाणेन प्रतीयमानस्य सर्वज्ञविषयविकल्पस्याप-
लापे सकलभावापलापप्रसङ्गः । प्रमाणविरोधश्चोभयत्रापि तुल्यः ।
नन्वस्त्येव सर्वज्ञावभासी मानसो विकल्पः । परं तदेव निरा-
लम्बनोऽसाविति नैतद्वशादाश्रयासिद्धिरिति चेत् । हन्त हतोऽसि ।
मानसज्ञानादभावस्याप्यसिद्धिप्रसक्तेः । एव च “ गृहीत्वा वस्तुस- १५
द्भावम् ” इत्याद्यनवकाशम् । मानसादपि च नास्तिताज्ञानादभाव-
स्यापि सिद्धिमुपजीवत्यय श्रोत्रियो नाश्रयसिद्धिं तत इति स्वातन्त्र्य-
विजृम्भितम् । अथ तदेवासौ निरालम्बना किन्तु सर्वज्ञलक्षणविषय-
स्यासिद्धेरिति चेत् । कुतस्तदसिद्धिरित्यभिधातव्यम् । तत्र प्रमाणास-
म्भवादिति चेत् । तर्हीतरेतराश्रयदोषः । सिद्धे हि तद्विकल्पस्य निरा- २०
लम्बनत्वे प्रमाणासम्भवसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विकल्पस्य निरालम्बनत्व-
सिद्धिरिति ।

एवं च सिद्धमेतत्—

हेतुं गृहीत्वा तुदृढप्रमाणैः स्मृत्वाऽविनाभावमपोक्तव्यम् ॥

यथोक्तसाध्ये समुदेति बुद्धिः स्वार्थानुमानं तदिदं वदन्ति ॥५००॥२२॥ २५

प्ररूपितं स्वार्थमनुमानम् । अधुना परार्थं तन्निष्पन्नम्—

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारादिति

॥ २३ ॥

- पक्षहेतू निरूपितस्वरूपौ तयोर्वचने प्रतिपादकध्वनी ते एवात्मा स्वरूपं यस्य तत्पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुच्यते । पक्षहेतुवच-
- ५ नात्मकत्वं च परार्थानुमानस्य व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षयाऽत्रोक्तम् । मन्दमतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु दृष्टान्तादिवचनात्मकमपि तद्ववति । यद्वक्ष्यन्ति मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानीति । अतिव्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया पुनर्धूमोऽत्र दृश्यत इत्यादि हेतुमात्रवचनात्मकमपि तद्ववति । बाहुल्येन तत्प्रयोगाभावात् नैतत्सा-
- १० क्षात्तत्र सूत्रितमुपलक्षितं तु द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणसूत्रे निर्णीतमतः कथं पक्षादिवचनस्य जडात्मनोऽनुमानप्रमाणत्वमित्याशङ्कापनोदार्थमुक्तमुपचारादिति । कारणे कार्योपचारादित्यर्थः । उपचारश्च मुख्यवाधादौ सति प्रवर्तते । तत्र पक्षादिवचनस्य जडस्वरूपत्वान्मुख्यवृत्त्यानुमानप्रमाणत्वं न भवति । ज्ञानस्यैव प्रमाणस्वरूप-
- १५ त्वादिति मुख्यवाधः स्पष्ट एव । प्रयोजनं पुनरन्यकारणवैलक्षण्येन कार्यकारित्वं नाम । यथा खलु पक्षादिवचनं परस्यानुमानजननाय प्रभवति । न तथाऽपरमिति सुप्रतीतम् । सम्बन्धश्चात्र कार्यकारणभावः । ततश्च प्रतिपाद्यगतमुत्पत्त्यमानं यज्ज्ञानं तत्कारणत्वात्पक्षादिवचनमप्युपचारेणानुमानं प्रमाणमुच्यते । यथा मद्रचनमात्रादयमवत्
- २० ध्यतामित्यभिसन्धिमान्वक्ता न प्रस्तुतं वाक्यमभिधत्ते । किन्त्वनुमानतोऽयं मयाऽवबोधनीयमित्यभिप्रायवान् । श्रोताऽप्येतद्रचनमात्रादयमर्थं मयाऽवबुद्ध इति न मन्यते । किन्तु व्याप्तिमतो लिङ्गादमुमर्थमवबुद्धवानिति । अतः श्रोतुः प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ।

यदाह “वक्तुः स्वप्रत्ययेनेदं न हि वाक्यं प्रयुज्यते ॥ परो मद्रचनादेव तमर्थं बुद्धयतामिति ॥ १ ॥ किं त्वेतमनुमानेन बोधया-

मीति मन्यते ॥ सोऽपि तद्वचनाच्चैवं तमर्थमवबुध्यते ॥ २ ॥ किन्तु व्याप्तिमतो लिङ्गात्स्वयं त्वर्थं न पश्यति । तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ॥ ३ ॥ ” इति । अतश्चात्र श्रोतुः स्वार्थानुमानमवदन् । वक्ता तु तथापरं प्रतिपादयन्परार्थमनुमानं प्रयुङ्क्त इत्युच्यते ।

न चानुवादमात्रं तद्वक्तुरित्युपपद्यते ॥

५

यतो व्याप्रियते सम्यक् परस्य प्रतिपत्तये ॥ ५०१ ॥

परेणानधिगतस्यार्थस्योपदेगकत्वान्नानुवादमात्रमनुमानवाक्यम् । स्वावगमापेक्षया त्वनुवादमात्रत्वेनेदानीमासवचनमपि न तथा स्यात् । तस्यापि स्वावगमपूर्वकत्वात् । कार्ये कारणोपचाराद्वा वचनेऽनुमानव्यपदेगः । प्रतिपादकगतं हि स्वार्थानुमानं तद्वचनस्य निमित्तं, स हि स्वयं साध्यं प्रतिपद्य यथा समैतत्प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तथैवैनमपि प्रतिबोधयिष्यामीति । ततो वचनस्य तत्कार्यस्याज्ञानरूपस्यापि तद्व्यपदेगः सुन्दर एव । वादिनश्च प्रतिगति साध्यधर्मविशिष्टधर्मिरूपा प्रत्यक्षान्निश्चितान्यथानुपपत्तिस्वभावाद्धेतोश्च सकाशात्समभूततश्च तत्प्रकाशकं वचनं परार्थमनुमानमिति सिद्धम् । एतेन प्रत्यक्षपरामर्शशून्यं यच्चागमात्परेणैव जातस्यानर्थरूपस्य वा लिङ्गस्य वचनं तन्न भवत्येव परार्थानुमानमित्युक्तं भवति ।

१०

१५

स्वपक्षपक्षपातीह चोद्धर्शनवीक्षितः ।

परार्थं वचनानुपपत्तिरिति
नमर्पयतो शौद्धस्य
पूर्वपक्षमुत्पाद्य
तन्त्राङ्गम् ।

पक्षप्रयोगवैयर्थ्यं समर्थयितुमुत्थितः ॥ ५०२ ॥

ननु पक्षस्य विवादादेव गम्यमानत्वा-

२०

त्परार्थं वचनानुपपत्तिः, तथा हि विरुद्धो वादो विवादः । एकः प्राह नित्यः शब्द इति, अन्यस्त्वाहानित्यः शब्द इति । एवविधस्य विवादस्य प्रकृतत्वादनुमाने पक्षः प्रतीयत एवेति । प्रयोजनाभावाच्च तद्वचनमनुचितम् । अथ पक्षवचनस्य साध्यार्थप्रतिपादनलक्षणप्रयोजन-

साम्भवात्तदमानोऽभिहतः । तत्र वाच्यम् । पक्षवचनं हि केवलं
साध्यमर्थे प्रतिपादयेद्देतूपन्यासमन्वितं वा । न तावत्केवलम्, हेतू-
पन्यासानर्थस्य प्राप्तेः । अथ हेतूपन्यासमन्वितम् । तर्हि हेतोरेव तत्र
सामर्थ्यापपत्तेः किं पक्षवचनेनेति ।

- ५ तत्र सामर्थ्यलब्धमप्य पदस्यात्र कथञ्चन ॥
वचन युक्तिमायानि पौनरुक्त्यप्रमक्तिनः ॥ ५०३ ॥
अहो साहचर्यमेतस्य शक्यमिदो निर्गोच्यनाम् ॥
पश्यन्नपि पुरो दोषद्वीपिन यन्प्रगल्भते ॥ ५०४ ॥

- तथा हि यथावदुक्तं पक्षस्य विवादादेव गम्यमानत्वादित्यादि
१० तदयुक्तम् । यतो येन केनचिद्वचनेन व्यवहिताद्वा प्रस्तुतानुमानेन
वाक्यावयवान्तरैकवाक्यतापन्नाद्वा विवादात्पक्षः प्रतीयते । तत्रापक्षेऽ-
तिव्युत्पन्नमतेस्तस्मात्तत्प्रतीतावपि तदितरेषां सा न स्यादिति तान्प्र-
त्यवश्यं निर्देशः पक्षः । द्वितीये त्वविवाद एव । पराभ्युपेतपक्षविपरीतं
पक्षमुपन्यस्य तत्सिद्धये हेत्वादिकमवयवान्तरमभिदध्यादिति हि वय-
१५ मप्यभ्युपगच्छामः । यदप्यवादि प्रयोजनाभावाच्च तद्वचनमनुचित-
मिति । तत्र प्रयोजनाभावोऽसिद्धः । प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य
तत्प्रसाध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । प्रतिपाद्यो हि कश्चित्कुण्ठमतिः
कश्चित्तीक्ष्णमतिः । तत्र कुण्ठमतेर्न प्रकृतार्थप्रतिपत्तिः पक्षप्रयोगमन्त-
रेणोपपद्यते । तीक्ष्णमतेस्तु तत्प्रयोगमन्तरेणापि प्रकृतार्थप्रतिपत्ति-
२० रूपपद्यत एवेति न तं प्रति वयमपि तत्प्रयोगमङ्गीकुर्मः । यदपि पक्ष-
वचनं हि केवलं साध्यमर्थं प्रतिपादयेद्देतूपन्याससमन्वितं वेति
विकल्पद्वयमुक्तम् । तत्राद्योऽनभ्युपगमादेव निरस्तः । द्वितीयास्त्वप्यत
एव । तत्र च यदुपणमुक्तं तर्हि हेतोरेव तत्र सामर्थ्यापपत्तेः किं
पक्षवचनेनेति । तदयुक्तम् । एवं हि हेतोः समर्थनापेक्षस्य साध्यसि-
२५ द्विनिबन्धनत्वोपपत्तेस्तद्वचनमपि न स्यात् । अथ साध्यसिद्धिप्रति-
बन्धित्वात्पक्षस्याप्रयोगमङ्गीकुर्वीथाः । एतदप्ययुक्तम् । वादिना समी-

चीनसाधनात्स्वपक्षसाधने क्रियमाणे तद्विपक्षाप्रसाधकत्वतस्तत्प्रयोगस्य
 तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । किं च प्रतिज्ञायाः प्रयोगानर्हत्वे शास्त्रादावप्य-
 सौ न प्रयुज्येत । विगेषाभावात् । न हि शास्त्रे प्रतिज्ञा न प्रयुज्यत एवानि-
 यतकथाया वा । अग्निरत्र धूमाद्भूतोऽयं शिशपात्वादित्यादिवचनाना
 शाक्यशास्त्रेऽपि दर्शनात्, विरुद्धोऽयं हेतुरसिद्धोऽयमित्यादिवचनानाम- ५
 नियतकथाया प्रयोगात् । परानुग्रहप्रवृत्तानां शास्त्रकाराणां प्रतिपाद्या-
 वबोधनाधीनधियां शास्त्रे प्रतिज्ञाप्रयोगो युक्तिमानेवोपयोगित्वात्तस्येति
 चेत् । वादेऽपि सोऽस्तु । तत्रापि तेषां तादृशत्वात् । वादे जिगीषुप्र-
 तिपादनायाचार्याणां प्रवृत्ते प्रतिज्ञायाः प्रयोगो न युक्तः । तद्विषयस्या-
 र्थाद्गम्यमानत्वान्निगमनादिवदिति चेत् । तर्हि तत एव शास्त्रेऽपि १०
 तस्या प्रयोगो मा भवतु । न हि तत्र जिगीषवो न प्रतिपाद्याः
 प्रतिज्ञाविषयो वा सामर्थ्यान्न गम्यते । अजिगीषूणामपि शास्त्रे प्रति-
 पाद्यत्वात्प्रतिज्ञाया अप्रयोगे केषाञ्चिन्मन्दधिया प्रकृतार्थप्रतिपत्तिर्न
 स्यादिति तत्प्रतिपत्तये तत्र तस्याः प्रयोगो युक्त एवेति चेत् । वादे
 जिगीषवः किं मन्दमतयो न सन्ति येन प्रतिज्ञाप्रयोग विना तदर्थ- १५
 मप्रतिपद्यमानानां तेषां प्रतिपत्तये प्रयोगो न स्यादिति । शास्त्रे वादे वा
 प्रतिज्ञाया अभिधानमनभिधानं वाऽभ्युपगन्तव्यमविशेषेणैवेति ।

हेतुगोचरमतश्च दीपयन्पक्षकीर्तनमुपेयता बुधै ॥

अन्यथा हि कथमत्र संशयो नन्दबुद्धिहृदयान्निवर्तते ॥ ५०५ ॥

आगमात्परेणैव ज्ञातस्य लिङ्गस्य वचनमपि न परार्थानुमानम् । २०

यथा साङ्ख्यः स्यापयामास । साधनस्य सिद्धिः ।

आगमात्परेणैव ज्ञातस्य लिङ्गस्य वचनमपि न परार्थानुमानमिति वदतः । न च

वादिनैव ततः साधनार्थः प्रतिपद्यते । किन्तु

प्रतिवादी प्रतिपादयितव्य इति साधनस्य सिद्धिः ।

तन्मन्त्रम् ।

प्रतिवादिप्रतिपत्तादुपयुज्यते न वादिप्रतिपत्तिः । २५

तेन प्रतिवादिन एव सा सिद्धिर्यद्यन्ति तावता तत्साधनमेवेति किं वादि-

- प्रमाणपरिग्रहा मानस्य । न च न युक्तमिदं मनमानम् । प्रोक्तं
 बुद्धिस्त्विति मत्ता र्जनं न वा तत्र प्रमाणादिनि । इत्यादिना उपादे उपनि
 मत्तं मनस्य नाशोऽपि न च यो हेतुमत्तातः स मातृतास्य स्वयम्
 सिद्ध । स हि मन एताविभोनिगेमा ॥ १ ॥ पादनिनाशात् । परम्
 ५ तु जैनस्य सिद्धं । प्रमाणानामुपादनिनाशस्य हीकारात् । तदनुपपन्नम् ।
 अनुमानोपन्यासप्रमाणे, आगमस्य प्रामाण्यात् हीकारानुपपत्तेः । निप्रति
 पन्नयोर्वादिप्रतिवादिनोः परस्परानिगमादिद्वेषेण प्रवृत्तेः । प्रामाण्याप-
 पत्तौ पुनरनुमानस्य प्रवृत्तिरेव न स्याद्वचनमात्रेणैवार्थगिद्धेः साधनोप-
 न्याससंशयव्यात् । अथ विप्रतिपन्नस्योपपत्तिमत्त्वादिर्वचनविशेषः प्रमाण
 १० न पुद्गलचैतन्यादिवचनमपीति चेत् । ननु कोऽयं वचनस्य विशेषः ।
 संवादित्वमिति चेत् । तर्हि यत्र संवादस्तत्प्रमाणमिदमेव । न च
 प्रमाणसिद्धं परम्यैव सिद्धं नाम । तस्माद्वादिना प्रतिवादिना च प्रथम-
 मर्थः परीक्षणीयस्ततोऽस्याभ्युपगमः कर्तव्यः । तथा च नापरोप-
 गतेन हेतुना कम्यचिदर्थस्य सिद्धिः । प्रमाणपरीक्षितस्य द्वाभ्यामपि
 १५ कक्षीकारार्हत्वात् । तदितरस्य तु द्वयोरप्युपेक्षाक्षेत्रत्वात् । स्यादेतत् ।
 न्याय्या प्रवृत्तिरीदृशी यत्परीक्षोत्तरकालमभ्युपगमः किन्तु कश्चिन्मूढोऽ-
 भिनिवेशपारवश्यात्परीक्षायाः पूर्वमेवागममभ्युपैति तदपेक्षयाऽभ्युपगतसा-
 धननिमित्ता परीक्षा क्रियते । सत्यमेतत् । पर यदैव चैतन्यम्वरूपनि-
 राचिकीर्षितधर्माश्रयस्यागमस्य बाधनाय परं प्रति साधनमुच्यते तदैवा-
 २० स्यागमस्य प्रमाणेन बाध्यमानत्वात्कथमागमत्वं स्यात् । अयमर्थः—
 अभ्युपगतागमदूषणं परेण क्रियमाणं तितिक्षमाण एव परित्यक्तवास्त-
 दभ्युपगमं नहि तस्यागमस्य दूषणमाकर्णयन्नसंशयितो नाम । यत्र च
 सशयस्तस्य प्रामाण्याभ्युपगमत्यागो नियमेनैव । तस्माद्येनापि ग्रहात्प-
 रीक्षितुकामेन तदभ्युपगमो न परित्यक्तस्तेनापि दूषणश्रवणं सहमानेन
 २५ परित्यक्तव्यः । ततो यथाऽयं वादिनोऽसिद्धस्तत्प्रतिवादिनोऽप्यसिद्धः ।
 तथा च विद्यमान एवार्थः साध्यनान्तरीयकतया निश्चितोऽर्थान्तरगमको

भवति नाविधानोऽपि प्रतीतिनात्रापि । यतः परोपगमेन सिद्धिः स्यात् ।
 ननु च साधनमर्थप्रतीत्युपगमः । उपायश्च हेतुः “ उपाया अपि ये
 हेयास्तानुपायान्प्रचक्षते ” इति वचनादिति । सत्ताऽसत्ता चोपायेन
 सक्त्यर्थः प्रतिपत्तव्यः साध्यः । इह च यदि नानोत्पत्तिस्तत्त्वमित्यत्वं वाऽ-
 सत्त्वेन तयापि तस्माद्यत्प्रतिपत्तिश्च तत्सदेवेति चेत् । तदसत् । सत्तोऽपि ५
 ह्यस्तुष्टता प्रतिपत्तिस्तत्प्रतिपत्तिर्नातिवैते । यथा हि विभ्रमकारणात्प्र-
 तिसत्तित्वमना सन्दिग्धविषयः तद्वदस्तुष्टताऽपि सा ततोऽर्थमन्य
 सन्दिग्धविषयैवाप्रमाणकत्वेनोपगमापि विवेकान्नादादिति न परमसिद्ध्या
 साधननिषेधनीयम् । नन्वेवं कथं भवतिः परपरिक्लिप्तैर्वैधर्म्यान्तर-
 म् प्रमदः क्रियते । यथा यत्प्रत्येकं तत्त्वमेकत्र सम्बध्यते । तथा च १०
 सामान्यमिति कथमेकैक्यविवर्तिन्यदनेकैक्यविवर्तिन्यसावक्यपक्ष-
 नोरपि सर्वैक्यस्य व्याप्यत्वनुपपत्तेरिति । अत्र हि वादिनः स्याद्वादिनः
 सर्वैक्यमसिद्धमिति कथं धर्मान्तरान्येकवर्तिन्यसावक्यं नानं स्य-
 दिति चेत् । तदसम्भवं । एकधर्मोपगते धर्मान्तरान्येकवर्तिन्यसावक्य-
 त्वान्वेनास्य अस्तुनिश्चायकत्वमात्रम् । प्रमदविगर्जकत्वाच्च नैव १५
 हेतुमत्तामिदं प्रमदम् । प्रमदः नैवैव व्यापकविरुद्धोपपत्तिरित्यतः ।
 वनेकैक्यविवर्तिन्यस्य हि व्यापकमेकैक्यम् । एकान्तिवृत्तान्येक-
 यविवर्तिन्यविरुद्धम् । तथा हि— यस्मिन्निश्चित्यमाने यद्वचित्ति-
 यमे ततोः परम्परतो विरोधः । सुखदेहे यत्सुखदेहेऽन्यथाव्यभिच-
 रित्वरूपं स्थितं तत्सुखदेहेऽन्यथाव्यभिचरित्वरूपं यत्सुखदेहे २०
 सुखदेहेऽन्यथाव्यभिचरित्वरूपं तदपि सुखदेहेऽन्यथाव्यभिचरित्वरूप-
 त्वित्यन्तस्य सुखदेहेऽन्यथाव्यभिचरित्वरूपे परिचित्यमाने सुखदेहेऽन्यथाव्यभि-
 चरित्वे तत्र वा परिचित्यमाने यद्वचित्यम् इति नैवैक्यदेहे-
 नैवैक्यदेहेऽन्यथाव्यभिचरित्वरूपे विरोधिनी । सामान्यस्य हि यत्सुखदेहेऽन्य-
 थामे नैवैक्यं नैवैक्यमित्यन्तस्यमेकैक्यं न नैवैक्यं नैवैक्यमेकैक्यं २५
 कथं नानं भवेत् । एकैक्यदेहेऽन्यथाव्यभिचरित्वरूपे नैवैक्यं । नैवै-

यदुच्यते योगैः—तद्देशत्वमप्रतिषिध्यैवान्यदेशत्वं समुचीयते तद्देशश्चायमित्यादि, तन्निरस्तम् । एकदेशस्थत्वस्यान्यदेशस्थत्वपरिहारेणावस्थानादिति । सिद्धमनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकं तद्विरुद्धं च सर्वथैक्यं सामान्यत्वयाऽभ्युपगम्यते ततो नाऽनेकवृत्तित्वं स्याद्विरोध्यैक्यसद्भावेन व्याप्ये

५ व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेकवृत्तित्वस्याऽवश्यं निवृत्तेः न च तन्निवृत्तिरभ्युपगतेति लब्धावसरः प्रसङ्गविपर्ययाख्यो विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूपोऽत्र मौलो हेतुः । यथा यदनेकवृत्ति तदनेकमनेकवृत्ति च सामान्यमिति । एकत्वस्य हि विरुद्धमनेकत्वं तेन व्याप्तमनेकवृत्तित्वं तस्योपलब्धिरिह । मौलत्वं चास्यैतदपेक्षयैव प्रसङ्गस्योपन्यासात् । न

१० चायमुभयोरपि न सिद्धः । सामान्ये जैनयोगाभ्यां तदभ्युपगमात् । ततोऽयमेव मौलो हेतुरयमेव वस्तुनिश्चायकः । ननु यद्ययमेव वस्तुनिश्चायकः कक्षीक्रियते तर्हि किं प्रसङ्गोपन्यासेन प्रागेवायमेवोपन्यस्याताम् । निश्चयाङ्गमेव हि ब्रुवाणो वादी वादिनामवधेयवचनो भवतीति चेत् । तदसत् । मौलहेतुपरिकरत्वादस्य । अवश्यमेव हि प्रसङ्गं

१५ कुर्वतोऽर्थः कश्चिन्निश्चाययितुमिष्टः । निश्चयश्च सिद्धहेतुनिमित्त इति यत्सूत्रसिद्धो हेतुरिष्टस्तस्य व्याप्यव्यापकभावसाधने प्रकारान्तरमेतत् । यत्सर्वथैकं तन्नानेकत्र सम्बध्यत इति व्याप्तिदर्शनमपि हि बाधकं विरुद्धधर्माध्यासमाक्षिपतीत्यन्योऽयं साधनप्रकारः । नन्वेवं प्रसङ्गेऽङ्गीक्रियमाणे बुद्धिरचेतना, उत्पत्तिमत्त्वादित्ययमपि साङ्ख्येन ख्यापितः

२० प्रसङ्गहेतुर्भविष्यति । तथा हि यदि बुद्धिरुत्पत्तिमती भवद्भिरभ्युपगम्यते तदानीं तद्व्यापकमचैतन्यमपि तस्याः स्यान्न चैवमतो नोत्पत्तिमत्यपीयमिति चेत् । तदसत् । प्रसङ्गविपर्ययहेतोर्मौलस्य चैतन्याख्यस्य साङ्ख्यानां बुद्ध्यावपि प्रतिषिद्धत्वात् । तैः प्रधानधर्मतया तस्या अचैतन्यस्वीकारात् । चैतन्यस्वीकारेऽपि नाऽनयोः प्रसङ्गतद्विपर्यययोर्गमकत्वम् ।

२५ अनेन प्रसङ्गेनात्र प्रसङ्गविपर्ययहेतोर्व्याप्तिसिद्धिनिवन्धनस्य विरुद्धधर्माध्यासस्य विपक्षे बाधकप्रमाणस्यानुपस्थानात् । चैतन्योत्पत्तिमत्त्वयो-

विरोधाभावात् । एवं एवेतन्त्रेनोत्पत्तिमत्त्वं व्याप्तं भवेनादि चैतन्येन
तस्य विरोधः स्यान्नान्यथा । न चेवमिति । नेता प्रसङ्गताद्विपर्ययो
गमकौ भवतस्मिन् कथं तौ गमकाविनि चेत् । एकान्तैकरूपस्य
सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थाधेयस्वभावादपरस्य स्वभावस्याभावेनान्य-
पदार्थाधेयत्वासम्भवात्तद्भावात् तदभावस्य चान्योऽन्यपरिहारस्थित- ५
लक्षणत्वेन विरोधादिति नागमात्परेणैव ज्ञातस्य लिङ्गस्य वचन परार्था-
नुमानम् ॥

नाप्यनर्थरूपस्य । यथाऽनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद्दृढ-
वदिति । न एतन् शब्दघटयोर्वास्तवी प्रत्यासत्ति-
रपि तु वक्तृविवक्षामात्रकृता । तदभावे विव- १०
क्षिते तयोरासत्तिविप्रकर्षाभावात् । तावाद्धि घटः
नान्यथा लिङ्गवचन परा-
र्थानुमानमित्यस्य
लण्डनम् ।

प्रत्यासन्नः शब्दस्य शब्दघटरूपसमुदायावयवत्वादिप्रकृष्टं चाकाशतत्स-
मुदायाद्वास्तवत्वाद्यवदनित्यत्वं साधयितुं विवक्षति प्रेक्षते । यदा तु न
विवक्षति तदा तयोरासत्तिविप्रकर्षौ विवर्त्तते । वस्तुस्वभावत्वे पुनरनयो-
र्विवक्षान्तरेऽपि न परावृत्तिर्भवेत् । भवति च नित्यः शब्दः पक्षसप- १५
क्षयोरन्यतरत्वादाकाशवदित्यत्राकाशस्यासन्नत्वाद्दृढस्य तु विप्रकर्षात् ।
किं च यदा द्वाभ्यां परस्परविरुद्धे नित्यत्वानित्यत्वे साधयितुमिष्यते
तदा स एव घटः प्रत्यासन्नो विप्रकृष्टश्चाकाशमपि । न च युगपदे-
कत्र वस्तुनि विरुद्धयोर्धर्मयोरसत्तिविप्रकर्षयोरुपसंहारयोगः । तस्मा-
देते कर्तुरिच्छामात्रनिरोधिनो धर्मा न वस्तुस्वभावमनुविदधति । २०
इच्छानुसारेण वस्तुनो वृत्त्यभावात् । तथात्वे हि न कश्चिद्हरिद्रः
स्यात् । तस्मान्न ततोऽर्थसिद्धिः । वस्तुरूपयोः प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयो-
रसिद्धेः । सिद्धौ तु स्याद्दोषो यथा यादृशं रूपसाधर्म्यं विषाणित्वं न
व्यभिचरति तादृशमभिसमीक्ष्याभिधीयते, एष पिण्डो विषाणी गोगव-
ययोरन्यतरत्वात् । अत्र हि साधर्म्यविशेषो गोगवयसमुदायैकदेशत्वं २५
वास्तवं प्रत्यक्षमेव तेन सिध्यत्येव विषाणित्वम् । तथा नित्यः शब्दो

मयैवं विवक्षितत्वादिति यदोच्यते तदा सिद्धयत्यर्थशून्यं विवक्षामात्रम्
न पुनर्वस्तु । तदिच्छाया वस्तुवृत्तिनियमाभावात् । प्रत्यक्षवाचि-
हेतयत्र तदिच्छा तत्र वस्तुभाव इति । तथा च व्याप्त्यसिद्धेर्व्यभिचारः
एतेन मदुपगमादयोऽपि न हेतव इत्युक्तं भवति । ततो नाऽनर्थरूप-
५ लिङ्गवचनमपि परार्थमनुमानमिति सिद्धम् ॥

तत्पक्षहेतोर्वचनस्वरूपं गतं प्रतिष्ठामनुमानमेतत् ॥

परार्थसंज्ञं च सुतर्कविज्ञा वादे यदङ्ग प्रथमं गदन्ति ॥५०६॥२३॥

इदानीं सूत्रत एव पक्षवचनं द्रढयन्नाह—

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिधर्महेतोरुपसंहारवचनवत्प-
१० क्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य इति ॥ २४ ॥

अयमर्थः—यत्र धूमस्तत्र वह्निर्इत्यादिना साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्श-
नेन हेतोः सामान्येनाधारप्रतिपत्तावपि पर्वतादिविशिष्टधर्मिधर्मताधिगतये
धूमश्चात्रेत्येवरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रीयते यथा तायागते. , तथा
साध्यधर्मस्य प्रतिनियतधर्मिताप्रतिपत्तये पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य
२५ इति ॥ २४ ॥

अमुमेवार्थं परोपालम्बच्छलेन समर्थयमानं प्राह—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः
कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुत इति ॥ २५ ॥

त्रिविधं कार्यम्भवानुपलब्धिवर्भेदेन साधनमभिधायैव न तु पक्ष-
२० वदनुक्त्वेत्यर्थः । तत्समर्थनं तस्य साधनस्य समर्थनमभिद्वन्तादोषपरि-
हारेण स्वसाध्यसाधनसामर्थ्यप्ररूपणप्रवचनं विदधानः कः खलु न
पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते किन्तु सर्वं एव प्रामाणिकं स्वीकुरुत इत्यर्थः ।
न तत्समर्थनं हेतु साध्यमिद्वयम् । अनिप्रसङ्गात् । ततः पक्ष-
प्रयोगमनङ्गीकृत्यैव साधनं हेतुमनुक्त्वेन न समर्थनं विवेकम् । समर्थ-

हि अनुमानप्रतीतमर्थं प्रत्याययन्नग्निरत्र धूमान्यथानुपपत्तेरित्यादिकं
वचनयति । प्रत्यक्षप्रतीतं पुनरर्थं संदर्शयन्—

पश्याऽयं सुसखे विपक्षरमणीवैधन्यदीक्षागुरु-

न्रजाशेषनरेशशीर्षसरसि प्रेङ्गत्क्रमाभोरुहः ॥

५ मायत्कुञ्जरकन्धरामधिगतः श्वेतातपत्राञ्चित-

श्वशच्चाभरयुग्मरम्यविभवः कश्चिन्नृपो गच्छति ॥ ५०७ ॥

इत्यादि ब्रवीति । ततश्च वचनाद्विप्रकारादपि प्रतिपाद्यस्य प्रत्यक्षा-

नुमेयार्थगोचरा यतः प्रतिपत्तिराविर्भवति ततः प्रत्यक्षानुमानयोरुभयो-
रपि परार्थत्वमविरुद्धमेव । यथोक्तम्—“प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थ-

१० प्रकाशनात् ॥ परस्य तदुपायत्वात्परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ १ ॥”

इति । परम्येति प्रत्यागम्य । तदुपायत्वादिति प्रतिपादकमथप्रत्यक्षानु-
माननिर्णीतार्थप्रकाशनकारणत्वात् । द्वयोरिति प्रत्यक्षानुमानप्रभववच-
नयोगिनि ॥ २६ ॥

अथ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रेण एव परार्थप्रत्यक्षोद्धेयमाह—

११ यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिता-

भरणमार्गिणीं जिनपतिप्रतिमाभिति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षार्थमाह । एव स्मरणादेरपि यथागम्यत्वं पादार्थं प्रतिपत्त्यस्य
तस्य यथा वचनात् नान्यं स्मरणि तत्र कर्मागेषु वक्ष्यामस्तत्र द्वाश
मेवमिति ॥

२२ यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिता-

भरणमार्गिणीं जिनपतिप्रतिमाभिति ॥ ५०८ ॥ २७ ॥

२३ यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिता-

सूत्रेणैव । ताभ्यामन्यन्यनिर्मेकमन्यताभ्या हेतोः प्रयोगो द्विभेदः ॥ २९ ॥

तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर्गैव स्वस्य सूनद्वयेन निष्पत्ती कर्तुमाह—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिरिति ॥ ३० ॥

असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिरिति

॥ ३१ ॥

प्राग्वन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगौ व्यक्तीकरोति—

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे

धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वेति ॥ ३२ ॥

१० अदोऽप्युत्तानार्थम् ॥ ३२ ॥

अथ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योः प्रयोगनियमनार्थमाह—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीय-

प्रयोगस्यैकत्रानुपयोग इति ॥ ३३ ॥

११ अनयोस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर्मध्यादन्यतरस्याः प्रयोगेणैव साध्य-

१५ प्रतिपत्तौ सत्या द्वितीयस्याः प्रयोगस्यैकत्र साध्ये नैरर्थक्यम् ।

द्वयोरपि परस्पराव्यभिचारित्वात् । इदमत्रैदम्पर्यम् । प्रयोगश्रुगलेऽपि

वाक्यविन्यास एव विशिष्यते न पुनरर्थः । प्रयोगस्य च साध्यसावनं

फलम् । तच्च यद्यन्यतरप्रयोगेणैव कृतम् । तदा द्वितीयप्रयोगः प्रयो-

१८ क्षुरपाटवमेव प्रकटयति । निष्फलत्वादिति । ननु तथोपपत्त्यन्यथानुप-

२० पत्त्योः परस्पराव्यभिचारित्वमसिद्धम् । काचित्तथोपपत्तिनिश्चयेऽप्यन्य-

थानुपपत्तेरासिद्धेः । तथा हि प्रयत्नानन्तरीयके शब्दे साध्ये कादाचि-

त्कत्वं हेतुत्वेनोपादीयमानं सपक्षे घटादौ सर्वत्रास्तीति तथोपपन्नम-

प्यन्यथानुपपत्तिविकलम् । अप्रयत्नानन्तरीयके विद्युदादौ विपक्षेऽपि

अमुमेवार्थं सूत्रेण व्यक्तीकुर्वन्नाह—

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्या-
प्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ सत्यां तदन्तरापेक्षायामनव-
स्थितेर्दुर्निवारः समवतार इति ॥ ३६ ॥

५ तदन्तरापेक्षायामिति विप्रतिपत्तौ सत्यां दृष्टान्तान्तरापेक्षायामित्यर्थः
॥ ३६ ॥

अथ तृतीयविकल्पं दूषयन्नाह—

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्प-
न्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेरिति ॥ ३७ ॥

१० अत्रापि दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योज्यम् ॥ ३७ ॥

अभिहितमेवार्थं द्रढयन्नाह—

अन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ
च वहिर्व्याप्तेरुद्भावनं व्यर्थमिति ॥ ३८ ॥

अन्तर्व्याप्तिवहिर्व्याप्ती अनन्तरमेव निरूपयिष्यमाणे । ततोऽ-

१५ यमर्थः—यदि हेतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्यमस्ति तदा
वहिर्व्याप्त्युद्भावनं व्यर्थम् । अस्त्यत्राग्निः सत्येवाग्नौ धूमोपपत्तेः ।
मत्पुत्रोऽयं बहिरवस्थितो वक्ति, अन्यथैवम्भूतस्वरानुपपत्तेरिति तथोप-
पत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रादेव व्युत्पन्नमतेः प्रतिपत्तु साध्यसिद्धेः
सम्पन्नत्वात् । अथाऽन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति ।

२० तदापि वहिर्व्याप्त्युद्भावनं व्यर्थमेव । एतस्या स्त्रियो गर्भापत्यं पुमाने-
तदपत्यत्वात्प्रसिद्धपुंस्त्वेतरापत्यवत्, इत्येवमादौ हेतोर्वहिर्व्याप्तिसद्भावेऽ-
प्यन्तर्व्याप्तेरभावे गमकत्वाददर्शनात् । सत्येव पुस्त्व एतदपत्यत्वास्यस्य

साधनस्योपपत्तिरित्येवमुक्त्वा एतन्तर्वाभिरत्र मन्दिनं । तन्मन्दिनम्
निश्चितयाऽपि वह्निर्यास्या न किमपि भवतीति ॥ ३८ ॥

अथ दृष्टान्तद्वयणावस्यप्रामथोरन्तर्वाभिरित्यर्थो. मन्दिनम्—
पक्षाकृत एव विषये साधनस्य साधनेन व्याप्तिरन्त-
र्वाप्तिः, अन्यत्र तु वह्निर्यामिरिति ॥ ३९ ॥

अन्तर्वाप्यन्त एव । पक्षाकृते विषये साधनस्य साधनेन व्याप्ति-
रित्यर्थोऽन्तर्वाभिरित्यर्थः । अन्तिः पक्षाकृताविषयाः । अन्त-
र्वाभिनि तस्य तेन व्याप्तिरित्यर्थोऽन्तर्वाभिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

साधनदृष्टान्तवचनस्य परप्रतिपत्तिरिति । साधनं । अन्तर्वाभिरिति ।
साधनं । अन्तर्वाभिरिति । अन्तर्वाभिरिति । अन्तर्वाभिरिति ।

समर्थनं हेतोरसिद्धत्वादिदोषान्निराकृत्य स्वसाध्यनाविनाभावसाध-
नम् । परं केवलम् ॥ ४१ ॥

इत्थं व्युत्पन्नमतीनाश्रित्य प्रपञ्चिनं परार्थमनुमानम् । अथ मन्दमती-
नाश्रित्य तत्प्रपञ्चयन्नाह —

५ मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्य-
पि प्रयोज्यानीति ॥ ४२ ॥

मन्दमतीनव्युत्पन्नप्रज्ञान् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । ततः
पञ्चहेतू पञ्चादिशुद्धयश्च पञ्च ग्राह्याः । ततश्च न केवलं दृष्टान्तोपनयनि-
गमनानि प्रयोक्तव्यानि किन्तु पञ्चहेतू पञ्चादिशुद्धयश्च प्रयोक्तव्या
१० इत्यर्थः सिद्धो भवति ।

इदमिह रहस्यम् । नैकः प्रकारः परार्थानुमानस्य । किं तर्हि यथा
यथा परस्य मुखेन साध्यार्थप्रतिपत्तिरुपजायते
सूत्ररहस्यप्रकटनम् । तथा तथाऽसौ वक्त्रा प्रतिपादनीयः । तत्र यदा

प्रतिपाद्यः क्षयोपशमादेव निर्णीतपक्षो दृष्टान्तस्मार्थप्रतिबन्धग्राहकप्रमा-
१५ णस्मरणानिपुणोऽपरावयवाम्यूहनसमर्थश्च भवति तदा तमाश्रित्य हेतु-
प्रतिपादनमेव क्रियते धूमोऽत्र दृश्यत इति । तं प्रति पञ्चाद्यभिवानस्य
वैयर्थ्यात् । यदा पुनः प्रतिपाद्यस्य नाद्यापि पञ्चनिर्णयस्तदाऽकाण्ड
एव हेतूपन्यासोऽदृष्टमुद्गरपातायमानः स्यादिति पक्षोऽपि तं प्रति प्रयु-
ज्यते । अग्निरत्र घूमान्यथानुपपत्तेरिति । तथा यः प्रतिबन्धग्राहि-
२० प्रमाणस्य न स्मरति तमाश्रित्य दृष्टान्तोऽप्युपदिश्यते । अग्निरत्र
घूमाद्यत्र घूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति । स्मृतेऽपि प्रतिबन्धग्राहिणि
प्रमाणे दार्ष्टान्तिके हेतुं योजयितुमजानानस्योपनयः प्रदर्श्यते । यथा
प्राक्तन एव प्रयोगे घूमश्चात्रेति । एवमपि साकाङ्क्षस्य निगमनमभिधी-
यते । तस्मादग्निरत्रेति । अन्यथा निराकुलप्रमृतातार्थासिद्धेरिति । तथा
२५ प्रतिपाद्यविशेषस्य यत्र पञ्चादौ स्वरूपविप्रतिपत्तिः । तद्बुद्धिः प्रमाणेन

कर्तव्या । अन्यथा पक्षादीना स्वसाध्यसाधनात् । तत्र वक्ष्यमाणप्रतीत-
साध्यधर्मविशेषणत्वादिपक्षदोषपरिहारादिः पक्षशुद्धिः । अभिधास्य-
मानासिद्धादिहेत्वाभासोद्धरणं हेतुशुद्धिः । प्रतिपादायिष्यमाणसाध्य-
विकलत्वादिदृष्टान्तदूषणपरिहरणं दृष्टान्तशुद्धिः । उपनयनिगमनयोस्तु
शुद्धी प्रमादादन्यथा कृतयोस्तयोर्वक्ष्यमाणतत्स्वरूपेण व्यवस्थापके
वाक्ये विज्ञेये । प्रपञ्चतस्तु पक्षादिशुद्धिपञ्चकस्वरूपं परमावसेयम् ।
सर्वेषां चामीषां पक्षादिवचनानां परार्थानुमानवाक्यावयवत्वम् । प्रति-
पाद्यप्रतीत्युपायत्वात् । तदिदं दशावयवं वाक्यमाहुस्ताकिंकाः । इय-
मेव वचसोत्कृष्टा कथा कथ्यते । तथा ह्यवयवापेक्षया जघन्यमध्यमो-
त्कृष्टास्तिलः कथा भवन्ति । तद्यथा —

१०

लिङ्गं केवलमेव यत्र कथयत्येषा जघन्या कथा

द्यादीन्यत्र निवेदयत्यवयवानेषा भवेन्मध्यमा ॥

उत्कृष्टा दशभिर्भेदवयवैः सा जल्पितैरित्यमी

जैनैरेव विलोकिता. कृतधिया वादे त्रयः सत्पथा. ॥५११॥

तत्रेह—“पक्षहेतुवचनैः परार्थमनुमानमुपचारात्” इत्यनेन सूत्रे-
णानन्तरं मध्यमायाः कथायाः साक्षाद्गणनाजघन्योत्कृष्टे अपि सामर्थ्या-
त्सूचिते । प्रतिपाद्यविशेषमाश्रित्य तत्सद्भावस्यापि प्रमाणोपपन्नत्वात् ।
प्रयोगपरिपाद्या प्रतिपाद्यानुसारतो जिनपतिमतानुसारिभिरभिमतत्वात् ।
तदुक्तम्—“अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते ॥ प्रयोगपरि-
पाटी तु प्रतिपाद्यानुसारतः ॥ १ ॥” इति । ननु च स्वनिश्चयवत्पर-
निश्चयोत्पादनं परार्थमनुमानमुच्यते । यथोक्तं भवद्ब्रह्म —“स्वनिश्चय-
वन्दन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ॥ परार्थमनुमानाख्यात वाक्यं तदुप-
चारतः ॥ १ ॥” इति । न च स्वार्थानुमानकाले पक्षादिक्रमोऽय-
मनुभूयते । गृहीताविनाभावस्य हेतुदर्शनमात्रात्साध्यप्रतीतिसिद्धेः ।

१५

२०

- न खलु प्रतिपत्ता पक्षं कृत्वा ततो हेतुं निमालयति । नापि दृष्टान्ता-
दिकं विरचयति । तथा प्रतीतेरभावात् । अपि चान्वयव्यति-
रेकाभ्या साध्यसिद्धौ हेतोरेव सामर्थ्यमवधार्यते न पक्षादीनान् ।
तद्यतिरेकेणापि साध्यसिद्धेः सम्भवान् । तथापि पक्षादीनां परार्थानु-
५ मानवाक्यावयवत्वपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तिः । यदि च तेषामपि
साध्यसिद्धौ सामर्थ्यं स्यात्तदा पक्षोपन्यासमात्रादेव साध्यावगतेर्हेतुग-
नर्थक्यमशुचीत् । उत्तरावयवाश्च । एवं हि तत्सामर्थ्यं सिद्धयेन्नान्यथा ।
तस्माद्य एव परनिरपेक्षं साध्यं बोधयति स एव हेतुः परं प्रतिपादयि-
तुमुचितोऽनपेक्षत्वान्न पक्षादय इति । अत्रोच्यते । यदुक्तं न च स्व-
१० र्थानुमानकाले पक्षादिक्रमोऽयमनुभूयत इत्यादि । तत्र सर्वस्य प्रमाद-
मन्या क्रमानुभवाभावोऽभिधीयते कस्यचिद्वा । आद्यः पक्षोऽसिद्धः
कस्यचिन्प्रमानुस्तेनापि क्रमेण साध्यप्रतीतेः सम्भवान् । द्वितीयपक्ष-
स्वभ्युपगम्यत एव । नन्वेवं परार्थानुमानवाक्यप्रयोगेऽप्रतिपत्तमङ्के-
कश्चिन्कश्चिन्पुनस्तद्विपरीतः । तत्राद्य प्रतिपादमाश्रित्य क्रमेणैव पर-
१५ र्थानुमानमारभ्यते । अन्यथा रचनाया तस्य सम्मोहमम्भवान् । द्विती-
तु प्रति नाम्येकान्तः । यथाकथञ्चित्पुनः पक्षस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीया
मा च क्रमेण व्युत्क्रमेण च भवनीति तं प्रति द्विधाऽप्यभिधानं सार्धं
एव । ननु यस्याक्रमेण स्वार्थानुमाने प्रतीतिरुदपादि , तेनाद्य प्रति-
पाद्य प्रतीत्य यदि क्रमेणैव परार्थानुमानमुपन्यस्यते , तदा म्यनिश्चय-
२० वन्मनिश्चयेत्पादनं विरुध्यते । तत्र । निश्चयापेक्षैव वनिना तुल्यता-
निधानात् । न पुनः सर्वथा साध्यमभिमतम् । अन्यथा स्वार्थानुमानं
शब्दमप्रयुजान साध्यं जानीत इति तदप्रयोगेण पक्षनिश्चयेत्या-
दन्मपि स्यात् । न चन्मम्भवति । शब्दाप्रयोगे पक्षप्रतिपादनानुपपत्तेः ।
तदर्थे शब्दप्रयोगे नन्दीकां च येन येन विना पक्षप्रतिपादनानामम्भयन्त-
२५ दर्शकमिति । न्यायस्य समानत्वात् । यदप्युक्तमन्यथयति-
रेकान्य न ननिर्द्धा हेतुर्देव सामर्थ्यमवधार्यते न पक्षादीनामिति ।

तदप्यसुन्दरम् । न हि पक्षादिविरहे प्रतिपाद्यविशेषः प्रत्याययितुं
 शक्यः । पक्षादिवचनसाध्यहेतुगोचराद्यर्थप्रतीतिविकलतया तस्य
 साक्षाद्भूत्वात् । तथा च बुभुक्षितार्थबोधाभावादप्रत्यायित एव तिष्ठेत् ।
 ततस्तद्वोधनार्थं पक्षादयः प्रयोज्या इति । तेऽपि परार्थानुमानवाक्या-
 वयवा भवन्ति । यच्चाभिहितं यदि च तेषामपि साध्यसिद्धौ सामर्थ्यं ५
 स्यादित्यादि । तदपि परिफल्गु । भवत्पक्षेऽप्यस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि
 धूमोऽत्र दृश्यते, इत्येतावन्मात्रेणैव साध्यसिद्धेर्यत्र धूमस्तत्र वह्निर्यथा
 महानस इति व्याप्तिप्रतिपादनस्य नैरर्थक्यापत्तेः । अथैवमेवैतत् ।
 अत्यन्ततीक्ष्णमतेस्तावतैव प्रतीतिसद्भावात् । तथा चोक्तम्—“विदुषां
 वाच्यो हेतुरेव हि केवलः” इति । तदपेक्षयापकृष्टप्रज्ञः पुनस्तावता १०
 नावबोधयितुं शक्यत इति तं प्रति सार्थकं व्यास्युपदर्शनमिति चेत् ।
 तर्हि पक्षादीनपि परित्यज्य प्रतिपाद्यविशेषः प्रत्याययितुं न शक्यत इति
 तेषामपि सार्थकत्वं न दुर्घटमिति । तस्माद्धेतुवत्यक्षादयोऽपि परार्था-
 नुमाने प्रतिपाद्यविशेषं प्रति योज्याः । हेतोरपि क्वचित्प्रतिपाद्ये तद-
 पेक्षितया निरपेक्षत्वासिद्धेरिति । तदेतन्निखिलं परामृश्याभिहितं मन्द- १५
 मतीत्यु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानीति ।

एवं च सिद्धमिदम्—

व्युत्पन्नमाश्रित्य परं परार्थं यथोक्तमाख्यात्यनुमानमत्र ॥

तदज्ञमाश्रित्य पुनर्नयज्ञास्तच्चित्ररूपं परिकीर्त्तयन्ति ॥५१२॥४२॥

तत्र दृष्टान्तं तादृश्याचष्टे—

२०

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्त इति ॥ ४३ ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिस्तत्प्रतिपत्तेः स्मृतिरूपाया आस्पदं स्थानं महान-
 सादि दृष्टान्त इति निरुक्तित्रितयात् ॥ ४३ ॥

अथास्य प्रकारकथनायाह—

स द्वेधा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्चेति ॥ ४४ ॥

२५

समानो धर्मो यस्यासौ सधर्मा सधर्मणो भावः साधर्म्यं तस्मात्ततः ।
विसदृशो धर्मो यस्य स विधर्मा विधर्मणो भावो वैधर्म्यं ततः । चः
समुच्चये । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां दृष्टान्तस्य द्वैवि-
ध्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

५ तत्रार्थं प्रकारमाह—

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रका-
श्यते स साधर्म्यदृष्टान्त इति ॥ ४५ ॥

यत्रेत्यभिधेये । साधनधर्मस्य धूमादेः । सत्तायामवश्यं साध्यधर्मस्य
वह्नादेः सत्ता । प्रकाश्यते वचनेन ख्याप्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः ।

१० अवश्यग्रहणं चात्र साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावं सूचयति । व्यापकं
हि साध्यं वह्न्यादिकमुच्यते । तस्य साधने धूमादावनायत्तत्वात् ।
धूमाभावेऽप्यङ्गारावस्थाया वह्नेः सद्भावोपलम्भात् । व्याप्यं पुनः साधनं
धूमादिकमभिधीयते । तस्य साध्ये धूमध्वजादावायत्तत्वात् । वह्नि-
सद्भाव एव धूमस्य सद्भावदर्शनात् । तदुक्तम्—“व्यापकं तदतन्निष्ठं
१५ व्याप्यं तन्निष्ठमेव हि ॥” इति । अस्यार्थः—स च व्याप्यसद्भावोऽ-
सश्च व्याप्याभावस्तदतौ तदतयोर्निष्ठाऽवस्थानं सद्भावो यस्य तत्तद-
तन्निष्ठम् । ततश्च यत्तदतन्निष्ठं वह्न्यादिकं साध्यभूतं वस्तु तद्व्यापक-
मिति लक्षणीयम् । तथा तस्मिन्व्यापकसद्भावे निष्ठाऽवस्थानं
यस्य तत्तन्निष्ठम् । एवकारोऽवधारणे । ततोऽयमर्थः—यत्तन्निष्ठमेव
२० धूमादिकं साधनभूतं वस्तु तद्व्याप्यमिति मन्तव्यम् । अत्रोदाहरणं
स्वयमभ्यूहम् । तथाहि—अग्निरत्र धूमस्य तथैवोपपत्तेर्महानसवादिति ।
॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयं प्रकारमाह—

यत्र तु साध्याभावे साधानस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते
२५ स वैधर्म्यदृष्टान्त इति ॥ ४६ ॥

यत्रेत्यभिधेये । तुर्शब्दः साधर्म्यदृष्टान्तद्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य विशेषद्योतकः ।
 साध्याभावे बह्यादेः साध्यस्यासम्भवे साधनस्य धूमादेरवश्यमभावः
 प्रदर्श्यते स वैधर्म्यदृष्टान्त इत्युच्यते । अत्र पुनरवश्यग्रहणेन साध्याभाव-
 साधनाभावयोर्व्याप्यव्यापकभावः सूचितः । तथा हि । साधनस्य
 धूमादेरभावः साध्यस्य बह्यादेरभावे भावे च भवतीति तदतनिष्ठत्वा- ५
 द्यापकः । साध्यस्य तु बह्यादेरभावः साधनस्य धूमादेरभाव एव भवतीति
 तदेकनिष्ठत्वाद्व्याप्यः । अन्वयव्याप्तिस्वरूपापेक्षया व्यतिरेकव्याप्तेर्वि-
 परीतस्वरूपत्वात् । यदाहुरस्मद्गुरवः श्रीमुनिचन्द्रसूरयः—“साध्यं
 व्यापकमित्याहुः साधनं व्याप्यमुच्यते ॥ प्रयोगेऽन्वयवत्येवं
 व्यतिरेके विपर्ययः ॥ १ ॥” इति । उदाहरणं पुनरत्रापि स्वयमेव १०
 तार्किकैस्तर्कणीयम् । अनग्निरत्राधूमस्यान्यथानुपपत्तेर्जलाशयव-
 दिति ॥ ४६ ॥

उपनयं निरूपयन्नाह—

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनय इति ॥ ४७ ॥

हेतोर्धूमादेः । साध्यधर्मिणि पर्वतप्रदेशादौ । उपसंहरणं धूमश्चात्रे- १५
 त्यादिनोल्लेखेनोपदौकनम् । उपनयः उच्यते । उपनीयते साध्यावि-
 नाभावित्वेन विशिष्टो हेतुः साध्यधर्मिण्युपदृश्यते येन स उपनय इति
 व्युत्पत्तेः ॥ ४७ ॥

निगमनं लक्षयति—

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनमिति ॥ ४८ ॥

२०

अत्र साध्यधर्मिण्युपसंहरणमित्यनुवर्तते ततः साध्यधर्मस्य धूमध्व-
 जादेः साध्यधर्मिण्युपसंहरणम् । पुनर्निगमनं तस्मादग्निरत्रेत्यादिनो-
 ल्लेखेन निगम्यन्ते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयाः साध्यलक्षणैकार्थनियततया
 सम्बध्यन्ते तन्निगमनमिति निरुक्ते ॥ ४८ ॥

अथ पक्षवचनादीनां पूर्वाचार्यप्रवर्तितां संज्ञा कथयन्नाह—

२५

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाऽप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते
इति ॥ ४९

अपिगच्छः पञ्चादिगुह्यिगोपलक्षणपरः । ततो दशाप्येते वन
विज्ञेया अनयनसंज्ञया कीर्त्यन्ते । परमानीमानवाप्त्याप्त्यवि
५ भागरत्पत्तादिति ।

एतं सगुणकलिनाः प्रतिपादयेल

दृष्टान्तनान्तप्रभृतयोऽनयना अपीह ॥

वक्तव्यतामनुसरत्यनुमानकाले

सद्वादिनां जिनपतेः समये स्थितानाम् ॥५१३॥४९॥

१० तदित्यं स्वार्थपरार्थभेदभिन्नमनुमानं सप्रपञ्चमभिधायेदानीं त
त्पादकं निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणलक्षितं हेतुं प्रकारप्रकाशनद्वारे
विनेयजनमनीपोन्मीलनार्थं प्रपञ्चयन्नाह—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्य
भिद्यमानत्वादिति ॥ ५० ॥

१५ उपलब्धिश्चोपलम्भोऽनुपलब्धिश्चानुपलम्भ उपलब्ध्यनुपलब्
ताभ्यां भिद्यमानत्वाद्विशिष्यमाणत्वाद्विप्रकारो हेतुरिति ॥ ५१ ॥

सम्प्रति ये मन्यन्ते उपलब्धिर्विधिसाधिकैवानुपलब्धिस्तु प्रतिषेध
साधिकैव “अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेकः प्रतिषेधहेतुः” इति
वचनात् । तेषामिदमवधारणं विध्वंसयन्नुपलब्धेरनुपलब्धेश्चाविशेषण
२० विधिप्रतिषेधसाधकत्वमाह—

उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोः सिद्धिनिवन्धनमनुपल
ब्धिश्चेति ॥ ५१ ॥

11

12

द्विषयत्वाददोष इति चेत् । मैवम् । अभावानवस्थाप्रसक्तेः । स्यान्मतं
भावे भूतलादौ नास्ति कुम्भादिरिति प्रत्ययो मुख्योऽभावविषयः ।
प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसादिरिति प्रत्ययस्तूपचरिताभावविषयः । ततो
नाभावानवस्थेति । तदप्यपेशलम् । परमार्थतः प्रागभावादीनां साङ्ख्य-
प्रसङ्गात् । न ह्युपचरितेनाभावेन परस्परमभावानां भेदः सिद्धयति । ५
सर्वत्र मुख्याभावपरिकल्पनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदप्युच्यते न भावस्व-
भावः प्रागभावादिः सर्वदा भावविशेषणत्वादिति । तदपि न सम्यगनु-
मानम् । हेतोः पक्षाव्यापकत्वात् । न प्रागभावः प्रध्वंसादावित्यादेर-
भावविशेषणस्याप्यभावस्य प्रसिद्धेः । गुणादिना व्यभिचाराच्च । तस्य
सर्वदा भावस्य विशेषणत्वेऽपि भावस्वभावत्वात् । रूपं पञ्चामीत्यादि- १०
व्यवहारे गुणस्य स्वतन्त्रस्यापि प्रतीतेर्न सर्वदा भावविशेषणत्वमस्येति
चेत् । तर्ह्यभावस्तत्त्वमित्यभावस्यापि स्वातन्त्र्यप्रतीतेः सर्वदा भाववि-
शेषणत्वं मासिधत् । सामर्थ्यादभावविशेष्यस्य द्रव्यादेः सम्प्रत्ययात्सदा
भावविशेषणमेवाभाव इति चेत् । तथैव गुणादिरपि सततं भावविशेषण-
मस्तु । तद्विशेष्यस्य द्रव्यस्य सामर्थ्याद्भ्रम्यमानत्वात् । अपि च प्रागभावः १५
सादिः सान्तः परिकल्प्यते सादिरनन्तो वाऽनादिरनन्तोऽनादिः सान्तो
वेति चत्वारः पक्षाः । प्रथमपक्षे प्रागभावात्पूर्वं घटस्योपलब्धिप्रसङ्गः ।
तद्विरोधिनः प्रागभावस्याभावात् । द्वितीयेऽपि तदुत्पत्तेः पूर्वं घटस्योपल-
ब्धिप्रसङ्गस्तत एव, उत्पत्तेः तु प्रागभावे सर्वदा घटस्यानुपलब्धिः स्यात् ।
तस्यानन्तत्वात् । तृतीये तु सदा घटस्यानुपलब्धिप्रसक्तिः स्पष्टैव । २०
चतुर्थे पुनर्घटोत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे घटोपलब्धिवदशेषकार्योपलब्धिः
स्यात् । सर्वकार्याणामुत्पत्त्यमानानां प्रागभावस्यैकत्वात् । ननु
यावन्ति कार्याणि तावन्तस्तत्प्रागभावाः । तत्रैकस्य प्रागभावस्य विनाशे-
ऽपि शेषोत्पत्त्यमानप्रागभावानामविनाशान्न घटोपलब्धौ सर्वकार्योपल-
ब्धिरिति चेत् । तर्ह्यनन्ताः प्रागभावास्ते किं स्वतन्त्रा भावतन्त्रा २५
वा । स्वतन्त्राश्चेन्, कथं न भावस्वभावाः । कालादिवत् । भावतन्त्रा-

द्विषयत्वाददोष इति चेत् । मैवम् । अभावानवस्थाप्रसक्तेः । स्यान्मत
 भावे भूतलादौ नास्ति कुम्भादिरिति प्रत्ययो मुख्योऽभावविषयः ।
 प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसादिरिति प्रत्ययस्तूपचरिताभावविषयः । ततो
 नाभावानवस्थेति । तदप्यपेशलम् । परमार्थतः प्रागभावादीनां साङ्ख्य-
 प्रसङ्गात् । न ह्युपचरितेनाभावेन परस्परमभावानां भेदः सिद्धयति । ५
 सर्वत्र मुख्याभावपरिकल्पनस्य वैयर्थ्यार्पितेः । यदप्युच्यते न भावस्व-
 भावः प्रागभावादिः सर्वदा भावविशेषणत्वादिति । तदपि न सम्यगनु-
 मानम् । हेतोः पक्षाव्यापकत्वात् । न प्रागभावः प्रध्वसादावित्यादेर-
 भावविशेषणस्याप्यभावस्य प्रसिद्धेः । गुणादिना व्यभिचाराच्च । तस्य
 सर्वदा भावस्य विशेषणत्वेऽपि भावस्वभावत्वात् । रूपं पश्यामीत्यादि- १०
 व्यवहारे गुणस्य स्वतन्त्रस्यापि प्रतीतेर्न सर्वदा भावविशेषणत्वमस्येति
 चेत् । तर्ह्यभावस्तत्त्वमित्यभावस्यापि स्वातन्त्र्यप्रतीतेः सर्वदा भाववि-
 शेषणत्वं नासिधत् । सामर्थ्यादभावविशेष्यस्य द्रव्यादेः सम्प्रत्ययात्सदा
 भावविशेषणमेवाभाव इति चेत् । तथैव गुणादिरपि सततं भावविशेषण-
 मस्तु । तद्विशेष्यस्य द्रव्यस्य सामर्थ्याद्द्रव्यमानत्वात् । अपि च प्रागभावः १५
 सादिः सान्तः परिकल्प्यते सादिरनन्तो वाऽनादिरनन्तोऽनादिः सान्तो
 वेति चत्वारः पक्षाः । प्रथमपक्षे प्रागभावात्पूर्वं घटस्योपलब्धिप्रसङ्गः ।
 तद्विरोधिनः प्रागभावस्याभावात् । द्वितीयेऽपि तदुत्पत्तेः पूर्वं घटस्योपल-
 ङ्घिप्रसङ्गस्तत एव, उत्पत्तेः तु प्रागभावे सर्वदा घटस्यानुपलब्धिः स्यात् ।
 तस्यानन्तत्वात् । तृतीये तु सदा घटस्यानुपलब्धिप्रसक्तिः स्पष्टैव । २०
 चतुर्थे पुनर्घटोत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे घटोपलब्धिवदशेषकार्योपलब्धिः
 स्यात् । सर्वकार्याणामुत्पत्त्यमानानां प्रागभावस्यैकत्वात् । ननु
 यावन्ति कार्याणि तावन्तस्तत्प्रागभावाः । तत्रैकस्य प्रागभावस्य विनाशे-
 ऽपि शेषोत्पत्त्यमानप्रागभावानामविनाशान्न घटोपलब्धौ सर्वकार्योपल-
 ङ्घिरिति चेत् । तर्ह्यनन्ताः प्रागभावास्ते किं स्वतन्त्रा भावतन्त्रा २५
 वा । स्वतन्त्राश्चेत् कथं न भावस्वभावाः । कालादिवत् । भावतन्त्रा-

५ दिप्यन्ताददोष इति चेत् । अथावातवत्याप्रसक्तं । स्यान्मत्त
प्रागभावाद्वा नास्ति प्रत्ययसिद्धिरिति प्रत्ययसिद्धिरितिमावविषय । ततो
नाभावाववस्थिति । तदप्युच्यते । परमाश्रितं प्रागभावाद्वा ना स्यादु-
पसन्नम् । न ह्युपचरितेनाभावेन परम्परमावना भेदः सिद्धयति । ५
सर्वत्र मुख्यभावापरिकल्पनस्य वैयर्थ्यापत्ते । यदप्युच्यते न भावस्व-
भावः प्रागभावाद्वाः सर्वदा भावाविशेषणत्वादिति । तदपि न सत्यम-
मानम् । हेतोः । प्रथमपक्षे प्रत्ययपक्षत्वात् । न प्रागभावः प्रत्ययसिद्धिरित्यादेर-
भावविशेषणस्याप्यभावात् प्रसिद्धिः । गुणादिना अभिचराच्च । तस्य
सर्वदा भावस्य विशेषणत्वेऽपि भावस्वभावत्वात् । तस्य प्रत्ययसिद्धिरिति- १०
व्यवहारो गुणस्य स्वतन्त्रस्यापि प्रतीतेरु सर्वदा भावाविशेषणत्वमस्येति
चेत् । तदुभावास्तत्त्वान्तरमावस्थ्यापि स्वातन्त्र्यपत्तेः । सर्वदा भावावि-
शेषणत्वं यासिधत् । सामर्थ्यादभावाविशेषणस्य द्रव्यादेः सम्प्रत्ययात्सदा
भावाविशेषणमेवमात्र इति चेत् । तथैव गुणादिरपि सततं भावाविशेषण-
मस्ति । तद्विशेष्यस्य द्रव्यस्य सामर्थ्याद्द्रव्यमानत्वात् । अपि च प्रागभावः १५
साद्धिः सान्त् । परिकल्प्यते सादिरनन्तो वाऽन्तादिरनन्तोऽन्तादि । सान्त्
वैति चत्वारः पक्षाः । प्रथमपक्षे प्रागभावात्पूर्वं वदन्त्येषाज्जिह्वसङ्गः ।
तद्विशेषितः प्रागभावस्याभावात् । द्वितीयेऽपि तद्व्ययतेः पूर्वं वदन्त्येषाज्जि-
ह्वसङ्गस्तत्र एव, तत्रैव तु प्रागभावः सर्वदा वदन्त्येषाज्जिह्वसङ्गः । स्यात् । २०
चतुर्थे पुनर्वदन्त्येषा प्रागभावस्याभावे वदन्त्येषाज्जिह्वसङ्गः । तस्यानन्तत्वात् । ततोऽपि तु सदा वदन्त्येषाज्जिह्वसङ्गः । स्पष्टैव । २५
स्यात् । सर्वकार्याणामित्यस्त्वमानानां प्रागभावस्यैकत्वात् । ननु
प्रावन्ति कार्याणि तावन्तस्त्वानामावा । तत्रैकस्य प्रागभावस्य विनाशो-
त्थि शेषोत्पत्त्यमानप्रागभावानामविनाशोऽपि वदन्त्येषाज्जिह्वसङ्गः । ३०
३५

श्चेत्, किमुपेत्यमावतन्त्रा उपरत्यमानमावतन्त्रा वा । न तावदाद्या-
विकल्पः । समुपेत्यमावकाले तत्प्रमाणमावतन्त्राया । न द्वितीय-
विकल्पेऽपि श्रेयान् । प्रमाणमावकाले स्वयमसतमित्युपेत्यमानमावतान्
तदाश्रयत्वयोगात् । अन्यथा प्रवृत्तमावस्यापि प्रवृत्तिपदार्थाश्रयत्वा-
पत्तिः । न वाऽनुपेत्यः प्रवृत्तौ वाऽयं कस्याचिदार्थाय नाम । अति-

५ पक्षे । यदा पुनरेक एव प्रमाणमावः पदादिरिति तद्योरेकपक्षार्थ-
प्रसङ्गात् । यदा पुनरेक एव प्रमाणमावः पदादिरिति तद्योरेकपक्षार्थ-
विशेषणतया तस्य विनश्वोऽप्युपेत्यमानार्थाविशेषणत्वेनाविनाशोचितस्य-
त्वमप्राप्ति मत्तम् । तदा प्रमाणमावादिवदुपेत्यकल्पनाऽपि भासते । सर्व-
त्रैकस्याभावस्य विशेषणभेदाच्चया भेदव्यवहारोपपत्तेः । कार्यस्य हि
पूर्वण कालेन विशिष्टोऽर्थः प्रमाणमावः । परेण विशिष्टः प्रवृत्तमावः ।

६ नानार्थाविशिष्टः स इत्येतरमावः । कालत्रयेऽप्यत्यन्तानि त्वमावमाव-
विशेषणोऽत्यन्तमावः स्यात् । प्रत्ययभेदस्यापि तद्योपपत्तेः । सर्वैकत्वेऽपि
द्वयविशिष्टविशेषणभेदात्समप्रत्ययभेदवत् । यद्येव हि समप्रत्ययविशेषण-
विशेषणविज्ञानमावादकत्वं सचाया इदं भवति त्वैवसमप्रत्ययविशेषण-
विशेषणविज्ञानमावादसचया अव्यक्तत्वमसि । अथ प्रमासिहित्यादि-

७ प्रत्ययविशेषणभेदात्सचया चतुर्भेदवत् । तर्हि प्रमासित्यश्रद्धावित्यादि
समप्रत्ययत्वेति कालभेदेन, पाठानुपपत्तिश्चिन्नकटेऽस्तीति हेतुभेदेन,
षटोऽस्ति षटोऽस्तीति इत्यभेदेन, रूपमस्ति रसोऽस्तीति गुणभेदेन,
प्रसरणमस्ति गमनमस्तीति कर्मभेदेन च, प्रत्ययविशेषणसङ्ख्या-
प्राप्तिसचदाद्यः सचभेदाः किं नैवन्ते । अथ प्रत्ययविशेषणाचिद्वि-

८ शेषणान्येव भिद्यन्ते तस्य तद्विभिन्नवक्तव्यात्, न तु सचा । ततः सैकैवेति
मतम् । तर्हि तत् प्रमाणमावभेदोऽपि भासते । सर्वथा विशेषणमावाद ।
अथाभिधीयते, अभावस्य सर्वत्रैकत्वे विवक्षितकार्योत्पत्तौ प्रमाणमाव-
स्याभावे सर्वस्याभावावगुण्डितसर्वकार्यमानादानन्तं सर्वान्नकं च स्यात् ।
तदव्याभिधानमात्रम् । सर्वैकत्वेऽपि समानत्वात् । विवक्षितकार्य-

९ प्रवृत्ते हि सचया अभावे सर्वत्राभावसङ्कल्पित्याः । यथा च

[illegible]

प्राप्तासीत्कार्यमिति नास्तित्वप्रत्ययो विरुध्यते । तदभावस्य भावान्तर-
रूपत्वात् । तत्र च नास्तित्वप्रत्ययाविरोधात् । तस्मात्पुष्कलमिदं
प्रागभावस्य लक्षणं यन्निवृत्तावेव कार्यस्य सनुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभाव
इति ॥ ५६ ॥

सम्प्रति प्रध्वंसाभाव लक्षयति—

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसा-
भाव इति ॥ ५७ ॥

यदुत्पत्तौ यस्य जन्मानि । कार्यस्यावश्यं नियमेन विपत्तिर्विघटनम् ।
त पदार्थोऽस्य कार्यस्य सम्बन्धी प्रध्वंसाभाव इति कीर्त्यते ॥ ५७ ॥

उदाहरणमाह—

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य
कलशस्य कपालकदम्बकमिति ॥ ५८ ॥

यथेति पूर्ववत् । कपालकदम्बकोत्पत्तौ कर्प्परपरम्पराप्रादु-
र्भावे सति । नियमतोऽवश्यम्भावेन । विपद्यमानस्य कलश-
स्य घटस्य । कपालकदम्बकं प्रध्वंसाभाव इति । न चैव- १५
नन्यकारोत्पत्तौ विपद्यमानस्य रूपज्ञानस्यान्धकारः प्रध्वंसाभावः
प्राप्नोतीत्यतिव्यापकमिदं लक्षणमिति मन्तव्यम् । सूत्रेऽवश्यं ग्रहणात् ।
न खल्वन्धकारोत्पत्तौ रूपज्ञानस्य नियमतो विपत्तिः सम्भवति । वृष-
दशकादीनां सनुजृम्भनागेऽपि तमालपटलीश्यामले तनन्तन्वे रूपज्ञान-
स्योत्पत्तेः प्रतीयमानत्वात् । ननु चान्तु यथोक्तलज्जलक्षित प्रध्वंसा- २०
भावन्तथापि कुतोऽस्य प्रसिद्धिरिति चेत् । नयननाणादिति दूनः ।
तत्रर्जुनत्रनयार्पणावावदुपादेयज्ञया एवोपादानस्य प्रध्वंसः । न चैवं
तदुत्तरक्षणेऽपि प्रध्वंसस्यानावात्सुनत्जीवनं घटादेः प्रसज्यते । कार-
णस्य कार्योपनर्दनात्कत्वाभावात् । उपादानोपनर्दनस्यैव कार्योत्पत्त्या-

अभावस्य भावान्तरस्वभावताप्रसङ्गात् । तं प्रत्येवास्त्योपादानकारणत्व-
 प्रसिद्धेः । संयोगसनवायावप्यत्र न सम्भवतः । तयोर्भावैकानिष्ठत्वेना-
 न्युत्पन्नात् । विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्ध इत्यप्यसम्बद्धम् । सम्बन्धा-
 न्तरेण सम्बद्धयोरेव दण्डपुरुषादिवत्सम्भवात् । न च विनाशतद्वतोः
 सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धत्वमस्तीत्यधुनैवाभिहितम् । अथ भावेप्वेवायं ५
 नियमो यत्सम्बन्धान्तरवशादेव विशेषणविशेष्यभाव इति । नैतन्व्या-
 यन् । एवंविधावधारणनिबन्धनप्रमाणानुपदर्शनात् । तत्र मुद्गरादि-
 व्यापारेण कुम्भादेर्निष्ठो विनाशः क्रियते । अभिन्नविनाशकरणे पुनः
 कुम्भादिरेव मुद्गरादिव्यापारेण क्रियत इति प्राप्तम् । तच्चानुपपन्नम् ।
 तस्य त्वसामग्रीतः प्रागेवोत्पन्नत्वात् । यच्च कपालपालेः सकाशा- १०
 द्विनाशस्यार्थान्तरत्वं विभिन्नकारणप्रभवतया कथ्यते । तथा हि घटवि-
 नाशो बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गराद्यभिघातादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागतोऽ-
 वयवसंयोगविनाशादेवोत्पद्यते । कपालपालिस्तु त्वारम्भकावयवादिभ्य
 एव प्रादुर्भवतीति । तदपि प्रमाणपराङ्मुखात् । अस्त्य
 विनाशोत्पादकारणप्रक्रियोद्धोषगत्यात्यन्तप्रातीतिकत्वात् । केवल- १५
 नन्यप्रतारितेन त्वया परः प्रतार्यते । तस्मादन्धपरम्पराप्रवाद-
 परित्यागेन बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गरादिव्यापारात्कुम्भकारविकलकपालाका-
 रमुद्भव्यस्यैवोत्पत्तिः स्वीकर्तव्या । अल प्रतीत्यपलापेन । एवं च न
 सर्वथा भावविलक्षणः कश्चित्प्रध्वंसः । नापि सर्वथा प्रध्वंसस्याभाव
 इति सिद्धं भवति । २०

ततश्च यदुक्तं ज्ञानश्रीमित्रेण—“ दृष्टस्तावदयं घटोऽत्र च
 पतन्दृष्टस्तथा मुद्गरो । दृष्टा कर्परसंहतिः
 दृष्टावदित्यादिज्ञानश्री-
 मित्रकारिकाया विचारः । परमतो नाशो न दृष्टोऽपरः ॥ तेनाभाव
 तः क निहिता किं वाऽत्र तत्कारणं
 स्वाधीना परिधस्य केवलमियं दृष्टा कपालावलिः ॥ १ ॥ ” इति २५

विपत्तिः स प्रध्वंसः । न चेतरेतराभावस्याभावे भावे च कार्यस्योत्पत्ति-
विपत्तिर्वा । जलस्याभावेऽप्यनलस्यानुत्पत्तेः । कचिज्जलभावेऽपि
चानलस्याविपत्तेः । ततः प्रागभावप्रध्वसाभावयोर्विभिन्नलक्षणोपेतत्वा-
न्नेतरेतराभावत्वं वक्तुं युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावस्य । तस्यापि काल-
त्रितयापेक्षस्यैवेतरेतराभावाद्धिभिन्नलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥५९॥ ५

उदाहरणमाह—

यथा स्तम्भस्वभावात्कुम्भस्वभावव्यावृत्तिरिति
॥ ६० ॥

स्पष्टमदः ।

ननु येय स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावत्वेन भवद्विर- १०
भिधीयते सा भावेभ्यः किं भिन्ना भवेदभिन्ना
भावेभ्यः सर्वथा पृथग्भूत-
स्वेतरेतराभावस्य वेति । कथञ्चिद्विष्वग्भूतेति ब्रूमः । परपरि-
खण्डनम् । कल्पितायाः पदार्थेभ्यः सर्वथा विष्वग्भूताया
व्यावृत्तेरवस्तुरूपायाः स्वप्नेऽप्यप्रतीयमानत्वात् । तथा हि स्वकारण-
कलापात्स्वभावव्यवस्थितत्वेन व्यावृत्तमूर्त्यो भावाः समुत्पन्ना १५
नात्मानं परेण मिश्रयन्ति । तस्यापरत्वप्रसङ्गात् । न चान्यस्मादव्या-
वृत्तस्वरूपाणां भावानामभावाशो भिन्नः सन्भवति । भावे वा तस्यापि
पररूपत्वात्, भावैस्ततोऽपि व्यावर्चितव्यमित्यपराभावपरिकल्पनयाऽन-
वस्थातो न कुतश्चिद्भावैर्व्यावर्चितव्यमित्येकस्वभाव विध भवेत् । पर-
भावाभावाच्च व्यावर्त्तमानस्यार्थस्य पररूपताप्रसङ्गः । यदि चेतरेतराभा- २०
ववशाद्धटः पटादिभ्यो व्यावर्त्तते तर्हीतरेतराभावो भावादभावान्तराच्च
प्रागभावादेः किं न्वतो व्यावर्त्ततोऽन्यतो वा । न्वतश्चेत्, तथैव घटोऽप्य-
न्येभ्यः किं न व्यावर्त्तितः । अन्यतश्चेत्, किमसाधारणधर्मादितरेतराभा-
वान्तराद्वा । असाधारणधर्मादित्यन्युपगमे स एव घटादिष्वपि युक्तः ।
इतरेतराभावान्तराच्चेत्, तर्हि बहुत्वनितरेतराभावस्यानवस्थाकामि न्यात् । २५

विपत्तिः स प्रध्वंसः । न चेतरेतराभावस्याभावे भावे च कार्यस्योत्पत्ति-
विपत्तिर्वा । जलस्याभावेऽप्यनलस्यानुत्पत्तेः । कचिज्जलभावेऽपि
चानलस्याविपत्तेः । ततः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विभिन्नलक्षणोपेतत्वा-
न्नेतरेतराभावत्वं वक्तुं युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावस्य । तस्यापि काल-
त्रितयापेक्षस्यैवेतरेतराभावाद्विभिन्नलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥५९॥ ५

उदाहरणमाह—

यथा स्तम्भस्वभावात्कुम्भस्वभावव्यावृत्तिरिति
॥ ६० ॥

स्पष्टमदः ।

ननु येयं स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावत्वेन भवद्विर- १०
भिधीयते सा भावेभ्यः किं भिन्ना भवेदभिन्ना
भावेभ्यः सर्वथा पृथग्भूत- वेति । कथञ्चिदविष्वग्भूतेति ब्रूमः । परपरि-
त्येनेतराभावस्य लङ्घनम् । कल्पितायाः पदार्थेभ्यः सर्वथा विष्वग्भूताया
व्यावृत्तेरस्तु रूपायाः स्वप्नेऽप्यप्रतीयमानत्वात् । तथा हि स्वकारण-
कलापाल्त्वस्वभावव्यवस्थितत्वेन व्यावृत्तनृत्तयो भावाः समुत्पन्ना १५
नात्मानं परेण मिश्रयन्ति । तस्यापरत्वप्रसङ्गात् । न चान्यस्मादव्या-
वृत्तस्वरूपाणां भावानामभावांशो भिन्नः सम्भवति । भावे वा तस्यापि
पररूपत्वात्, भावैस्ततोऽपि व्यावर्तितव्यमित्यपराभावपरिकल्पनयाऽन-
वस्थातो न कुतश्चिद्भावैर्व्यावर्तितव्यमित्येकस्वभाव विश्वं भवेत् । पर-
भावाभावाच्च व्यावर्तमानस्यार्थस्य पररूपताप्रसङ्गः । यदि चेतरेतराभा- २०
ववशाद्धटः पटादिभ्यो व्यावर्तते तर्हीतरेतराभावो भावादभावान्तराच्च
प्रागभावादेः किं स्वतो व्यावर्तेताऽन्यतो वा । स्वतश्चेत्, तथैव घटोऽप्य-
न्येभ्यः किं न व्यावर्तितः । अन्यतश्चेत्, किमसाधारणधर्मादितरेतराभा-
वान्तराद्वा । असाधारणधर्मादित्यन्युपगमे स एव घटादिष्वपि युक्तः ।
इतरेतराभावान्तराच्चेत्, तर्हि बहुत्वमितरेतराभावस्यानवस्थाकारि स्यात् । २५

- किं नेतरेतराभावोऽप्यसाधारण-वर्गेण व्यावृत्त्याव्यावृत्त्या वा भेदको
 भवेत् । यमव्यावृत्त्या, किं नैक्यक्तेर्भेदकोऽगो । अथ व्यावृत्त्या,
 तर्हि घटादिभ्यो स एतास्तु पटादिभ्यो भेदकः । किमितरेतराभा-
 वकल्पनया । अपि नानेन घटे पटः प्रतिपि गते पटत्वसामान्यमुभयं
 ५ वा । प्रथमपक्षे किं पटनिशिष्टे घटे पटः प्रतिपि गते पटविनिक्ते वा ।
 न तावदायः पक्षः । प्रत्यक्षनिरोधान् । नापि द्वितीयः । तथा हि
 किमितरेतराभावादव्यावृत्त्या पटविनिक्तता स एव वा विनिक्तता-
 शब्दाभिनेयः । भेदे तथैव घटे पटाभावव्यवहारसिद्धेः किमितरेतरा-
 भावेन । अथ स एव तच्छब्दाभिनेयः । तर्हि यन्मादभावात्पटविनिक्ते
 १० घटे पटाभावव्यवहारः सोऽन्यो विनिक्तताशब्दाभिनेयश्चान्य इत्ये-
 कस्मिन्वस्तुनीतरेतराभावद्वयप्रसङ्गः । तत्र घटे पटप्रतिपेक्षो युक्तः ।
 नापि पटत्वसामान्यप्रतिपेक्षः । तस्याऽप्येकत्वसम्बन्धाभावादेव प्रतिपेक्षा-
 नुपपत्तेः । नाप्युभयप्रतिपेक्षः । प्रागुक्ताशेषदोषानुपपन्नात् । अपि चेत्-
 १५ नेतराभावप्रतिपत्तिपूर्विका घटप्रतिपत्तिः, घटप्रतिपत्तिपूर्विका नेतरेतरा-
 भावप्रतिपत्तिः । आद्यपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा हीतरेतराभावो घट-
 सम्बन्धित्वेनोपलभ्यमानो घटस्य विशेषणं न पदार्थान्तरसम्बन्धित्वेन ।
 अन्यथा सर्वं सर्वस्य विशेषणं स्यात् । घटसम्बन्धित्वप्रतिपत्तिश्च
 घटग्रहणे सत्युपपद्यते । सोऽपि व्यावृत्त एव पटादिभ्यः प्रतिपत्तव्यः ।
 ततो यावत्पूर्वं घटसम्बन्धित्वेन व्यावृत्तेरुपलम्भो न स्यान्न
 २० तावद्व्यावृत्तिविशिष्टतया घटः प्रत्येतुं शक्यो यावच्च न पटादि-
 व्यावृत्तत्वेन प्रतिपन्नो न तावत्त्वसम्बन्धित्वेन व्यावृत्तिः विशेषयतीति ।
 द्वितीयपक्षे त्वभावो विशेष्यो घटो विशेषणं तद्ग्रहणं च पूर्वमन्वेषणी-
 यम् । “नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” इत्याभिधानात् । तत्रापि घटो
 गृह्यमाणः पटादिभ्यो व्यावृत्तो गृह्येताव्यावृत्तो वा । न
 २५ तावत्पटादिभ्योऽव्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता घटते । अन्यथा
 पटादेरपि तथैव घटादिरूपताप्रसङ्गादभावकल्पनावैयर्थ्यम् । तथा

तेभ्यो व्यावृत्तस्य घटरूपताप्रतिपत्तिः प्रार्थ्यते तत्रापि किं कति-
 प्यपटादिव्यक्तिभ्योऽसौ व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिभ्यो वा । प्रथम-
 पक्षे कुतश्चिदेवासौ व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिभ्यः । निखिलपटादि-
 व्यक्तिभ्योऽस्य व्यावृत्तिः पुनरसिद्धा । तासामानन्त्येन ग्रहणा-
 सम्भवात् । इतरेतराश्रयत्व च । तथा हि यावत्पटादिभ्यो व्यावृत्तस्य ५
 घटस्य घटरूपता न स्यान्न तावद्धटात्पटादयो व्यावर्त्तन्ते यावच्च
 घटाव्यावृत्तानां पटादीनां पटादिरूपता न स्यान्न तावत्पटा-
 दिभ्यो घटो व्यावर्त्तत इति । अस्तु वा यथा कथञ्चित्पटादिभ्यो
 घटस्य व्यावृत्तिर्घटान्तरात्तु कथमसौ व्यावर्त्तत इति सम्प्रधारणीयं
 विचक्षणैः । किं घटरूपतयाऽन्यथा वा । यदि घटरूपतया, तर्हि १०
 सकलघटव्यक्तिभ्यो व्यावर्त्तमानो घटो घटरूपतामादाय व्यावर्त्तत
 इत्यायातमघटत्वमन्यासा घटव्यक्तानाम् । अथाघटरूपतया, तत्किम-
 घटरूपता पटादिवद्धटेऽप्यस्ति । तथा चेत्, तर्हि यो व्यावर्त्तते
 घटान्तरादघटत्वेन घटस्तस्याघटत्वं स्यात् । तच्च विप्रतिषिद्धम् ।
 यद्यघटो घटः कथं, घटश्चेत्तर्ह्यघटः कथमिति । तदित्थमर्थेभ्यः सर्वथा १५
 पृथग्भूतस्य परकथितस्यावस्तुरूपस्येतेरेतराभावस्य विचार्यमाणस्यानुपप-
 त्तेरुपपन्नमिदमितरेतराभावलक्षणं स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतरा-
 भाव इति ॥ ६० ॥

अथात्यन्ताभावलक्षणमाह—

कालत्रयापेक्षणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिर- २०
 त्यन्ताभाव इति ॥ ६१ ॥

अतीतानागतवर्त्तमानलक्षणं कालत्रयमपेक्षत इत्येवं शीला काल-
 त्रयापेक्षणी । तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरेकत्वपरिणतिव्यावृत्तिरत्य-
 न्ताभाव इत्यभिधीयते ॥ ६१ ॥

उदाहरणमाह—

यथा चेतनाचेतनयोरिति ॥ ६२ ॥

न खलु नेतनमात्मतत्त्वमनेन पुद्गलागान्न क्लामगमदूनिथ्यति
गच्छति वा । नेतनत्वविरोधान् । नाप्यनेतन पुद्गलादितत्त्वं चेतनजी-
वस्वरूपतायामयासीयास्याति याति वा । अनेननत्वनिरोधात् । तदित्यं
५ चेतनानेतनयोः कालत्रयापेक्षिण्यास्तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेः सम्भवात्मि-
द्वोऽत्यन्ताभाव इति । नन्वेवमतिव्याप्तिरत्यन्ताभावलक्षणे दुष्परिशरा ।
घटपटयोरपि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरूपयोरत्यन्ताभावत्वप्रसक्ते । न
खलु घट पटात्मकता कदाचिदात्मकन्दति घटत्वविरोधान् । नापि पटो
घटात्मकता स्वीकुरुते पटत्वविरोधादिति चेत् । तदेतत्तरलमतिवि-
१० लसितम् । कालत्रयापेक्षणीति विशेषणस्य तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेः
सूत्रे करणात् । घटपटयोश्च यद्यपीतरेतराभावमाहात्म्यात्तादात्म्यपरि-
णामनिवृत्तिरस्ति तथापि न सा सर्वकालम् । कदाचित्पटम्यापि
घटत्वपरिणामसम्भवात् । तथापरिणामकारणसाकल्ये तदविरोधात् ।
पुद्गलपरिणामानियमदर्शनात् । न चैवं चेतनाचेतनयोः कदाचित्तादा-
१५ त्म्यपरिणामः, तत्त्वविरोधात् । तदेवमतिव्याप्तिरसम्भवात्सूक्तमिदं लक्षणं
कालत्रयापेक्षणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव इति ॥

तदनुना प्रवन्धेन प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावात्यन्ताभावानां

प्रमाणतः प्रसिद्धस्वरूपत्वाद्यदेतच्चार्याक्रेणोद्यते-
प्रागभावाद्यभावचतुष्टयाप-
लापिनश्चार्याकृत्य का-
२० पिलसाध्यानां च
खण्डनम् ।

“ न चैकोऽप्यभावः क्षित्यादिविवर्त्तघटादि-
व्यतिरेकेण प्रत्यक्षतः प्रतिभासते, केवलं
गतानुगतिकतया लोकः पृथिव्यादिभूतचतुष्ट-

यविषयमेव प्रागभावादिविकल्पमात्रवशात्प्रागभावादिव्यवहारं प्रव-
र्त्तयति” इति तदपहस्तितं भवति । प्रागभावापलापे हि कार्यद्रव्य
घटादिकमनादि स्यात् । प्रध्वंसाभावनिहवे तदनन्त भवेत् । न चाना-

२५ दनन्तं घटादिक कार्यद्रव्यं प्रागभावाद्यपहववादिनाऽभ्युपगन्तुं शक्यते ।

प्रकाशने-माह—

साध्येन परिणतिमत्तादिना वक्ष्यमाणेन मायामेवैव सद्गतिरुद्भवा
 भगवतामृतानाम् । व्याप्य च कार्यं च कारणं च पूर्वोत्तर-चोत्तरं
 सद्गतिं च व्याप्य कार्यकारणपूर्वोत्तर-समष्टि-चराणि प्रयत्नान-
 विधकृत्वादीनि वक्ष्यमाणानि छिद्रभूतानि वस्तूनि तेषामुपलब्धिः ।

१० इतिशब्दः प्रकारपरिमनात्यर्थः । ततश्च व्याप्याविरुद्धोपलब्धिः,
कार्याविरुद्धोपलब्धिः, कारणाविरुद्धोपलब्धिः, पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः,
उत्तरचराविरुद्धोपलब्धिः, सहचराविरुद्धोपलब्धिश्चेत्यविरुद्धोपलब्धि-
विधिसिद्धौ षट्प्रकारा विज्ञेया । अत्राह ताथागतः—ननु कारणस्य
कार्याविनाभावाभावान्न साधनत्वं “ नाऽवश्यं कारणानि कार्यवन्ति
१५ भवन्ति” इति वचनात् । तथा हि न कारणमात्रस्य हेतुत्व युक्तम् ।
विनाशप्रतिबन्धादिना तस्य व्यभिचारात् । कारणविशेषश्च न कश्चि-
द्विषश्चिताऽपि निश्चेतुं शक्यः । अकाण्डाडम्बरं प्रचण्डानामपि तडि-
त्वतामकृत्वैव वर्षमुपरमोपलम्भात् । यदि पुनरन्त्यदशावर्त्ति कारण
लिङ्गत्वेनाङ्गीक्रियते तदा व्याप्तिस्मरणावसर एव कार्यं प्रत्यक्षं
२० भवेदिति व्यर्थमनुमानं तत्र स्यात् । ननु सौगतरपि कारणा-
त्कार्यानुमानमभ्युपगतमेव “ हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽ-
नुमीयते ” इति वदद्भिरिति चेत् । तत्र उत्पद्यतेऽस्मादित्युत्पादो
हि योग्यताऽभिधीयते सा चात्रानुमेया । अत एव तस्या वस्तुनः
सकाशादनन्यत्वात्स्वभावानुमानमिदमिष्यते “ अर्थान्तरानपेक्षत्वात्
२५ स्वभावोऽनुवर्णितः ” इति वचनादिति ॥ ६५ ॥

प्रभञ्जनादिना विध्वस्तत्वेन भाविवर्षलक्षणकार्यं प्रति व्यभिचारित्वं, न
 तेषां गमकत्वं वयमपि ब्रूमः । न चैकत्र व्यभिचारोपलम्भे सर्वत्र
 व्यभिचारः प्रेरयितुं परीक्षकाणामनुचितः । सकलानुमानप्रलयप्रसङ्गात् ।
 गोपालबुटिकाघटितधूमस्य धूमध्वजं प्रति व्यभिचारोपलब्धौ धरणीधर-
 कन्धराधिकरणस्यापि तस्य तन्मति व्यभिचारापत्तेः । यच्च हेतुना ५
 य समग्रेणेत्यत्र योग्यतानुमानं व्याख्यातम् । तदपि नोपपन्नम् ।
 साध्यसाधनयोरेकान्तं तादात्म्याभ्युपगमे स्वभावानुमानस्य प्रागेव
 निरवकाशतया दर्शितत्वात् । लोकश्चाविकलकारणात्कार्यमेव कल्पयति
 न योग्यतामित्यलं कुदर्शिनः कुत्सितकुसुमविमर्दोद्भूतदुरामोदास्वादनेन
 ॥ ६६ ॥

१०

ननु पूर्वचरोत्तरचरोर्हेतुत्वममुन्दरम् । दासीरासभयो पूर्वचरोत्तर-
 चरत्वसम्भवेऽपि व्यभिचारदर्शनात् । यत्तु कृत्तिकादौ व्यभिचारादर्शनं
 न तत्र पूर्वचरोत्तरचरत्व कारणं किं त्वेतदतिरिक्तं प्रतिबन्धविशेषभूतं
 स्वभावकार्यकारणेष्वेव प्रोक्तेष्वन्तर्भावो भविष्यत्यनयोः किं पृथगुपादा-
 नेनेत्याशङ्क्य दासीरासभादौ पूर्वचरोत्तरचरत्वमेवास्मद्विवक्षितं नान्तीति १५
 तदवगमनाय कृत्तिकादौ बौद्धसंमतं तादात्म्यादिप्रतिबन्धविशेषं
 निराकुर्वन्नाह—

पूर्वचरोत्तरचरोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ तयोः
 कालव्यवहितावनुपलम्भादिति ॥ ६७ ॥

पूर्वचरोत्तरचरोर्हेतुविशेषयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ तादात्म्य- २०
 तदुत्पत्ती सम्भवतः । कुत इत्याह—तयोः स्वभावकार्यकारणभावौ ।
 कालव्यवधानेऽनुपलम्भात् । अयमत्रामिन्नाय —साध्यसाधनयोर्न-
 दात्म्ये सति स्वभावहेतौ तदुत्पत्तौ तु कार्यकारणे दाऽन्तर्भावो विनाज्येन ।
 न च पूर्वचरोत्तरचरोस्तदुत्पत्तिसम्भवः । कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः ।
 तादात्म्यं हि समस्तनयस्यैव कृतकत्वानित्यत्वादेः प्रतिपन्नम् । तदु- २५

न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासंवेदनमरणयोः
प्रबोधोत्पातो प्रति कारणत्वं, व्यवहितत्वेन नि-
र्व्यापारत्वादिति ॥ ६८ ॥

अनर्थः—जाग्रद्दशासंवेदनमतीतिं सुतादन्धोत्तरकालाविज्ञानं
वर्तमानं प्रति मरणं चानागतनन्दन्यनवलोकनादिकमस्ति नान्प्रति-
कं प्रति व्यवहितत्वेन व्यापारपराङ्मुखमिति कथं तत्र कारणानन्द-
कत्वेन ॥ ६८ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारण-
त्वव्यवस्था कुलालस्येव कलशं प्रतीति ॥ ६९ ॥

अन्वयवन्तिरेकादभेदो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तत्रैव
रैवैव च कार्यस्य कारणव्यापारमन्वयेनादेव युज्यते युज्यते युज्यते
कारणकारणमन्वयेनादिति ॥ ६९ ॥

ननु चातिक्रान्तानागतयोर्विवक्षितवेदनि व्यवहारः प्रतीतिरिति
निरासयन्नाह—

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय-
मतिप्रसक्तैरिति ॥ ७० ॥

ननु च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय-
मतिप्रसक्तैरिति ॥ ७० ॥

निरासयन्नाह—

परमगव्यवहितानां परेषामपि तत्त्वत्वनन्व नि-
वारयितुमशक्यत्वादिति ॥ ७१ ॥

ननु च परमगव्यवहितानां परेषामपि तत्त्वत्वनन्व नि-
वारयितुमशक्यत्वादिति ॥ ७१ ॥

- प्रचोभेन्यातौ प्रति व्यापार. परि कल्प्यते तदाऽतिव्याप्तिनामतीताना-
मतानाम् कारणत्वेनाभिमतानामन्येगामपि राणशब्दकाल्यादिना तौ
प्रति व्यापारपरि कल्पनमभिनायं स्यादिति तेषामपि न न कारणत्वं प्रम-
ज्येतेति भावः । किं नामतन्मुग्नशृङ्गस्येन न कस्यापि कारणत्वमु-
५ पन्नम् । अथागिष्टादिकार्यं काले मरणादेरसत्वेऽपि स्य काले सत्त्वाद्य-
मदोष इत्युच्यते । ननु भातु नाम मरणादेः स्य काले सत्त्वं पश्चाद्वा-
धिमरणादेरिति निष्पन्नस्य निराकाङ्क्ष्यारिष्टादे. पश्चादुपजायमानेन
मरणादिना कथं कारण कृतस्य कारणायोगात् । अन्यथा न
कचित्कार्यं कस्याचित्कारणस्य कदाचिदुपरमः स्यात् । अथ
२० निष्पन्नस्याप्यरिष्टादेरनिष्पन्न किञ्चिद्रूपमस्ति तत्करणान्मरणादिकं
तत्कारणत्वेन कल्प्यते । ननु निष्पन्नादरिष्टादेरनिष्पन्न रूपं यद्यभिन्नं
तर्हि तदेव तत्तस्य न कारणमित्युक्तम् । भिन्नं चेत्तर्हि तदेव
तेन क्रियते नारिष्टादिकमित्यायातम् । अरिष्टादिसम्बद्धस्यानिष्पन्न-
रूपस्य मरणादिना कारणादरिष्टादिकमपि कृतमिति चेत् । ननु
२५ भिन्नयोः कार्यकारणभावान्नान्यः सम्बन्धस्तथागतैरङ्गीक्रियते । तत्र
चारिष्टादिना स्वसम्बद्धमनिष्पन्न रूपं क्रियेत तेन वाऽरिष्टादिकम् ।
प्रथमपक्षेऽरिष्टादेरेव तच्चेप्यते । मरणादिकमकिञ्चित्कारणमेव काचिद-
प्यनुपयोगात् । तेनारिष्टादिकरणे पूर्वं निष्पन्नस्यास्य पश्चादुपजाय-
मानेन तेन किं क्रियत इत्युक्तम् । अथानिष्पन्न किञ्चिदस्ति तत्रापि
२० पूर्वचर्चानवस्था च । ननु यद्यत्र कार्यकारणभावो न स्यात्कथं तर्ह्य-
न्यदर्शनादन्यानुमानमिति चेत्, अविनाभावादिति ब्रूमः ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धेऽप्यविनाभावादेव गमकत्वदर्शनात् ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षण- तदभावे वक्तृत्वतत्पुत्रत्वादेस्तादात्म्यतदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धेऽप्यविनाभावा- प्रतिबन्धे सत्यप्यसर्वज्ञत्वश्यामत्वादौ साध्ये गम-
देव हेतूनां गमकत्वे कत्वाप्रतीतिः । तदभावेऽपि चाविनाभावप्रसादा-
जयन्तस्य सवादः । द्विनकरास्तमय-चन्द्रोदय-गृहीताण्डपिपीलिको-

त्सर्पणैकाग्रफलोपलभ्यमानमधुररसस्वरूपाणां हेतूनां यथाक्रमं
 नविष्यत्तारकोदय—समानसमयसमुद्रवृद्धि—भाविवृष्टि—समसमयसिन्दू-
 रारुणरूपस्वभावेषु साध्येषु गमकत्वप्रतीतेः । उक्तं चैतदर्थविस्वादि
 जयन्तेनापि—“ सूर्यास्तमयमालोक्य कल्प्यते तारकोदयः ॥
 पूर्णचन्द्रोदयाद्वाद्धिरम्बुधेरपि गम्यते ॥ १ ॥ उदितेनाऽनुमीयन्ते ५
 मरितः कुम्भयौनिना ॥ शुष्यत्पुलिनपर्यन्ते विश्रान्तखगपङ्क्तयः
 ॥ २ ॥ पिपीलिकाण्डसञ्चारचेष्टानुमितवृष्टयः ॥ भवन्ति पथिका-
 स्तूर्णं कुटीरकरणोद्यताः ॥ ३ ॥ अन्येऽपि माँगतोद्गीतप्रति-
 बन्धद्वयोज्झिताः ॥ कियन्तो वत गण्यन्ते हेतवः माध्यमो-
 धकाः ॥ ४ ॥ ” इति । ततः शरीरनिर्वर्त्तकाट्टादिकारणकला- १०
 पादरिष्टकरनलरेखादयो निष्पन्ना भाविनो मरणराज्यादेरनुभाषका
 इति प्रतिपत्तव्यम् । जाग्रदशासवेदनं तु सुप्तोन्मिदमवेदनस्य हेतुर्गति
 तु स्वगृहमान्यमेव । ज्ञानादभिन्नस्यात्मनः कालव्ययम्यायिनः सा-
 निध्यनाणत्वान् । सर्वेषां चैतन्यविच्छेदस्य कदाचिदप्यगमनमिति ।
 नुमप्रमुद्धस्य मतिर्न तस्माज्जाग्रदशाज्ञानमपेक्षतेऽन ॥ १५

न साऽप्यरिष्टप्रमुखं नविष्यत्प्राणप्रहाणप्रवृत्तिं मन्यते ॥५१॥ ७६॥

महेश्वरहेतोरपि स्वभावकार्यकारणेषु नाऽन्तर्भाव इति उक्तं—

महचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्या-
 नुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहेश्वरहेतो-
 रपि प्रोक्तेषु नानुपपेश इति ॥ ७२ ॥ २०

महचारिणोः — सहोत्पत्तिः — परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्या-
 नुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहेश्वरहेतो-
 रपि प्रोक्तेषु नानुपपेश इति ॥ ७२ ॥ २०

तयोस्तदुत्पत्तिर्वा मन्तेतरगोविपाणयोः । एकतात्पर्यं न मन्ताग्निो
रूपरसगोरिनि ॥ ७२ ॥

इदानीं मन्दमनिन्तुपादनाय साध्यैर्नानाया पञ्चायसा
व्याप्याविरुद्धोपलब्धिं तात्पर्यमहरनाह—

५ ध्वनिः परिणतिमान्प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः
प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्यथा स्तम्भः ।
यो वा न परिणतिमान्स न प्रयत्नानन्तरीयको
यथा वान्ध्येयः । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिस्तस्मा-
त्परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योप-
२० लब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति ॥ ७३ ॥

अत्र ध्वनिरिति धर्मा । परिणतिमानिति साध्यो वर्म । इति
वर्मिणः साध्यवर्मविशिष्टस्य पक्षापरपर्यायस्य वचनं प्रतिज्ञा । प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वादिति प्रयत्नश्चेतनावतो व्यापारस्तस्यानन्तरं प्रयत्नानन्तरं
तत्र भवः प्रयत्नानन्तरीयकस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति हेतुः । यः प्रयत्ना-

२५ नन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भ इत्युदाहरणम् । प्रयत्नानन्तरी-
यकश्च ध्वनिरित्युपनयः । तस्मात्परिणतिमानिति निगमनम् । अयं सा-
धर्म्येण पञ्चावयवप्रयोगः । अथवा वैधर्म्येण । तत्र च प्रतिज्ञाहेतूपनयनि-
गेमनलक्षणावयवचतुष्टयं तदेव । दृष्टान्तस्तु यो न परिणतिमान्, स न
प्रयत्नानन्तरीयको यथा वान्ध्येयः । इत्येषा व्याप्यस्य प्रयत्नानन्तरीय-
२० कत्वस्य साध्येन परिणतिमत्त्वेन सहाविरुद्धस्योपलब्धिः । प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वं हि परिणतिमत्त्वेन व्याप्तम् । पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्ति-
स्थितिलक्षणपरिणतिशून्यस्य सर्वथा नित्यत्वे वा शब्दस्य प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वानुपपत्तेरागमप्रामाण्यसमर्थनप्रक्रमे वक्ष्यमाणत्वात् । ननु
व्याप्यत्वं कार्यादिहेतुष्वपि समानम् । तेषामपि स्वसाध्येन व्याप्तत्वात् ।

मनुमानम् । तद्विषयं तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । ता-
 रिणी भेदेन । तस्मात्तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । ता-
 लब्धेऽप्यत्रोक्तं । एतन्मनुमानं यत्तात्पर्यमप्यत्रोक्तं, यत्तात्पर्यम-
 दारित्वात्तात्पर्यं न भवति तस्मात्तात्पर्यं न भवति यत्तात्पर्यमप्यत्रोक्तं ।
 १ सच्च सच्च । तस्मात्तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । इत्यमुण्यप्यप्यत्रोक्तं ।
 तात्पर्यं । यत्तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । तात्पर्यं न तदप्यत्रोक्तं । तात्पर्यं न
 द्रव्यं न द्रव्यम् । तस्मात्तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । तात्पर्यमप्यत्रोक्तं ।
 इत्यप्यत्रोक्तं ॥ ७३ ॥

अथ तात्पर्यमप्यत्रोक्तं तात्पर्यमप्यत्रोक्तं—

१० अस्त्यत्र गिरिनिकुंजे धनंजयो धूमसमुपलम्भादिति
 कार्यस्येति ॥ ७४ ॥

साध्येनानिरुद्धमप्यत्रोक्तं । पूर्वेष्टादिहोक्तं । तानुवर्तनीयम् ।
 तत इत्येता तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । तात्पर्यमप्यत्रोक्तं । तात्पर्यमप्यत्रोक्तं ।
 १५ मस्त्यत्र शरीरे बुद्धिर्व्याहारादेः । वृष्टिमत्पृष्ठदेशसत्पृष्ठेय नदी फेनिल-
 कलुषतादिविशिष्टपूरोपेतत्वादित्याद्यपि दृश्यम् । तत्र व्याहारादेरित्यत्र
 व्याहारो वचनम् । आदिशब्देन व्यापाराकारविशेषपरिग्रहः । ननु तात्वा-
 दन्वयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दस्थोपलम्भात्कथं बुद्धिसामान्यापर-
 पर्यायात्मकार्यत्वम् । येन ततस्तदस्तित्वसिद्धिः स्यात् । न खल्व्वात्मनि
 विद्यमानेऽपि विवक्षाबुद्धिपरिकरे कफादिदोषदुष्टत्वेन कण्ठादिव्या-
 २० पाराभावे वचनं प्रवर्तत इति । तथा फेनिलकलुषतादिविशिष्टपूरोपेत-
 त्वादित्यप्यनैकान्तिकम् । सेतुभङ्गहिमविलयनादिनापि तथाविधतरङ्गि-
 णीपूरस्य सम्भाव्यमानत्वादिति । तदपेशलम् । शब्दोत्पत्तौ तात्वादि-
 सहायस्यैवात्मनो व्यापाराभ्युपगमात् । घटाद्युत्पत्तौ चक्रादिसहायस्य
 २५ कुम्भकारादेरिव । अनैकान्तिकत्वमपि द्वितीयानुमानेऽनुचितम् । निपु-
 णेन प्रमात्रा वृष्ट्यनुमापकस्य पयःपूरस्य परिभावयितुं पार्थमाणत्वात् ।

तदुक्तम्—“ आवर्त्तवर्त्तनाशालिविशालकञ्जुपोदकः ॥ कल्लोल-
विकटास्फालस्फुटस्तेनच्छटाञ्चितः ॥ १ ॥ वहद्रहलशैवालफलसाङ्गुल-
सङ्कुलः ॥ नदीपूरविशेषोऽपि शक्यते तेन वेदितुम् ॥ २ ॥ ”
इति । कार्यकार्याविरुद्धोपलब्ध्यादेश्च कार्याविरुद्धोपलब्धावेवान्तर्भाव
इति न पृथगुपन्यासः ॥ ७४ ॥

५

अथ कारणाविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

**भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति
कारणस्येति ॥ ७५ ॥**

इतीयं कारणस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । तथाविधेति
सातिशयोन्नतत्वादिधर्मोपेतत्वं वारिवाहस्य गृह्यते । एवमस्त्यत्र च्छाया १०
च्छन्नादित्यादीन्यप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । कारणकारणाविरुद्धोप-
लब्ध्यादेश्चात्रैवानुप्रवेशान्नार्थान्तरत्वमिति ॥ ७५ ॥

सम्प्रति पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिमुदाहरति—

**उदेष्यति मुहूर्त्तान्ते तिष्यतारका पुनर्वसूदयदर्श-
नादिति पूर्वचरस्येति ॥ ७६ ॥** १५

तिप्पतारकेति पुष्यनक्षत्रम् । इत्येषा पूर्वचरस्य साध्येनाविरुद्धस्यो-
पलब्धिरित्यर्थः । एवमुदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयादित्यादीन्यप्युदाहर-
णानि दृश्यानि । ननु कृत्तिकोदयादेर्भविष्यच्छकटोदयाद्यनुमानं कार-
णाविरुद्धोपलब्धेर्न भिद्यते । कृत्तिकादीनां पूर्वचारित्वेन शकटोदया-
दिकं प्रति कारणत्वात् । तत्कथं पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिस्ततः पृथ- २०
क्त्यान् । तदेतदपरिशीलिततार्किककुलस्य प्रलापमात्रम् । न हि यत्कि-
ञ्चित्पूर्वचारि तदखिलमुत्तरचारिणः । कारणं नियमेन भवति । कार्यस्व-
रूपप्राप्तिहेतूनामेव पूर्वभाविनामन्वयव्यतिरेकान्या कारणत्वप्रतिद्धेः ।

न च रोहिण्युदयस्य स्वरूपप्राप्तिः कृत्तिकोदयतः सम्भवति । तदनन्त-
भावित्वाभावात् । कालान्तर एव कृत्तिकोदयापेक्षया रोहिण्युदयस्य
दर्शनात् । अथ विशिष्टं कालं प्राप्य कृत्तिका शकटं कुर्वतीत्यभि-
धीयते । तर्हि भरणिरपि कालविशेषमासाद्य शकटं किं न करोति ।

५ भवन्मते विशेषानुपलम्भात् । अथातिव्यवहितत्वाद्भरणेः शकटं प्रत्य-
हेतुत्वम् । तर्हि वासनाऽपि स्मृतिहेतुस्त्वन्मते न भवेत् । अतिव्यवहि-
तत्वादेव । अथ कालान्तरापेक्षा कृत्तिकासहकारिणी च भराणिः कारणं
शकटोदये तर्हि तथाविधा तत्राश्विन्यपि कारणं किं न भवेत् ।
तुल्ययोगक्षेमत्वात् । यदि च यत्किञ्चित्पूर्वभावि तत्सर्वमुत्तरकालभाविनः

१० कारणत्वेन कल्प्यते तर्हि पितामहादयोऽपि पितृत्वेन पुत्रस्य किं न
कल्प्यते । पूर्वभावित्वाविशेषात् । ननु पूर्वभावित्वाविशेषेऽपि पुत्रस्वरूप-
लाभेहेतोरेव पितृत्वं न पुनः पितामहप्रभृतीनाम् । तेषां तत्राहेतुत्वादिति
तर्हि शकटस्यापि कथं कृत्तिकोदयः कारणम् । तस्यापि तत्स्वरूपला-
भाहेतुत्वाविशेषादिति । तदुक्तम्—“ पूर्वचारि न निःशेषं कारणं

१५ नियमादपि ॥ कार्यात्मलाभहेतूनां कारणत्वप्रसिद्धितः ॥ १ ॥

न रोहिण्युदयस्यात्मलाभोऽस्मिन् कृत्तिकोदयात् ॥ तदनन्तर-
भावित्वाभावात्कालान्तरेक्षणात् ॥ २ ॥ विशिष्ट कालमासाद्य
कृत्तिका कुर्वते यदि ॥ शकटं भराणिः किं न करोति च तथैव
वः ॥ ३ ॥ व्यवधानादहेतुत्वे तस्यास्तत्र क वासना ॥ स्मृति-
हेतुर्विभाव्येत तत एवेत्यवर्त्तनम् ॥ ४ ॥ [अवर्त्तनमिति अनि-

२० वृत्तोऽयं पर्यनुयोग इत्यर्थः] । कारणं भराणिस्तत्र कृत्तिकासह-
कारिणी ॥ यदि कालान्तरापेक्षा तथा स्यादश्विनी न किम् ॥ ४ ॥
पितामहः पिता किं न तथैव प्रपितामहः ॥ सर्वो वाऽनादिसन्तान-
स्ते नो पूर्वत्वयोगतः ॥ ६ ॥ स्वरूपलाभहेतोश्चेत्पितृत्वं नेतरस्य

२५ तु ॥ प्राजापत्यस्य माभूवन्कृत्तिका हेतवस्तथा ॥ ७ ॥” इति ।

प्राज्यापत्यस्येति रोहिणीनक्षत्रस्य । तदेवं पूर्वचारित्वेऽपि कृत्तिकानां

रोहिण्युदयं प्रति कारणत्वानुपपत्तेः कृत्तिकोदयाद्भवित्यच्छकोदयानु-
 नानं कारणाविरुद्धोपलब्धेर्भिद्यत एवेति ततः पृथक्त्वत्पनुपदर्श-
 यन्ती पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः कथं न सद्भावनासादयतीति । पूर्व-
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्ध्यादीनानत्रैवानुप्रवेशः । यदुक्तम्—“ पूर्वपूर्वचरा-
 दीनामुपलब्ध्यः प्रदर्शिताः ॥ पूर्वचार्युपलम्भेन ततो नाऽर्थान्तरं ५
 मताः ॥ १ ॥ ” इति ॥ ७६ ॥

इदानीमुत्तरचराविरुद्धोपलब्धेर्दाहरणमाह—

उदगुर्मुहूर्तात्पूर्वं पूर्वफलान्यः । उत्तरफलानीनामु-
 द्गमोपलब्धेरित्युत्तरचरस्येति ॥७७॥

इतीनमुत्तरचरस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । एवं मुहूर्ता- १०
 त्वुदगाद्गराणिः कृत्तिकोदयादित्यादीन्यप्सुदाहरणान्यभ्यूहानि । न
 च कारणाविरुद्धोपलब्धेरिवैयुत्तरचारिणः सर्वस्य कार्यत्वादिति
 प्रेम् । पूर्वभाविनः सर्वत्र कारणत्वेनेत्यस्य नियमन्यानन्तरमेव
 निरूप्यतेनोत्तरचारिणोऽपि सर्वस्य कार्यत्वात्सम्भवात् । नानाप्रकारं
 हि तत्कल्प्यागिसन्दोहसन्धान्विननदृष्टं सुखदुःखनिबन्धननपेक्ष्यान्तरिक्ष- १५
 नन्दे क्कननावित्वात्तत्कृत्राप्यजलं पूर्वोत्तररागि भवन्ति । ततश्च
 परस्परं नक्षत्राणां न कारणत्वं कार्यत्वं वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापक-
 नवन्तु भवति निश्चितान्यथानुपपत्तिसद्भावादिति । तदुक्तम्—
 “ सर्वमुत्तरचरीह कार्यमित्यज्ञचेष्टितम् ॥ पूर्वं कारणमित्यस्य
 नियमस्य निराकृतेः ॥ १ ॥ नानाप्राणिगणादृष्टात्सातेतरकलादि २०
 नः ॥ पूर्वोत्तरचराणि स्युर्भावि क्रमनुवः सदा ॥ २ ॥ नाऽन्योन्यं
 हेतुता तेषां कार्यता वा ततो मता ॥ साध्यसाधनता तु स्याद-
 क्षिनाभावयोगतः ॥ ३ ॥ ” इति । उत्तरोत्तरचराविरुद्धोपलब्धि-
 रप्यनया सङ्गृहीता ॥ ७७ ॥

१ उत्तरस्येति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ [क्रमनुव इति क्कनद्वयेः तत्कदा-
 रित्यर्थः] इति न. पुस्तकस्य पाठः प्रक्षिप्त इव भवति ।

अथ सहचराविरुद्धोपलब्धिमुदाहरन्नाह—

**अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः । समास्वाद्यमान-
रसविशेषादिति सहचरस्येति ॥ ७८ ॥**

इत्येषा सहचरस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । नेयं कार्या-

५ विरुद्धोपलब्धिरभिधानीया । रूपरसयोः समसमयभावित्वेन सव्येतर-
विषाणयोरिव स्वातन्त्र्येण व्यवस्थितत्वात् । अथैकसामग्र्यधीनत्वा-
द्रूपरसयोः सहभावित्वनियमः । अन्यथा घटपटादीनामिव तयोरपि स
न स्यात् । ततश्च रसलक्षणकार्योपलब्ध्या रससमानसमयरूपजन-
कैकसामग्र्यनुमानात्कार्याविरुद्धोपलब्धिरेवेयमिति चेत् । नैतत्प्रेर्यम् ।

१० एकं द्रव्यमधिकरणभूतमनन्तरेण रूपरसयोः सहभावनियमेऽपरस्या-
सामग्र्या एवासम्भवात् । तस्य च तदाधारभूतद्रव्यस्य
नानुमानं समास्वाद्यमानरसविशेषात् । किं तर्हि तुल्यकालभाविनो
रूपादेरेव । अथ समानकारणत्वाद्वूपरसयोरेका सामग्रीप्यते ।
पुनरधिकरणभूतं द्रव्यम् । ततश्च रसाद्रूपानुमानमिति कार्यानुमानमेवे-

१५ त्यभिधीयते । नन्वेवं सलिलरसात्त्वादनादम्भोरुहरूपस्यानुमानं किमिति
न भवेत् । तुल्यकारणत्वस्याप्यत्राविशिष्टत्वात् । यथा हि सलिलरूप
रससहकारिणा प्राक्तनेन सलिलरूपेण जन्यते तथा सरसिजरूपमपि
तेनैवेति व्यक्तं समानकारणत्वं पयःपुण्डरीकरूपयोः सलिलरूपेण सह ।
अथ सलिलरससरसिजरूपयोः प्रत्यासत्त्यभावात्परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकभावो

२० नेप्यते । नन्वेवमायातमनिच्छतोऽपि तथागतस्यैकमधिकरणभूतं द्रव्यम् ।
ज्ञाप्यज्ञापकभावस्थितरूपरसादीनामेकद्रव्यतादात्म्यमन्तरेणापरस्याः प्र-
त्यासत्तेस्तेषामभावादिति । तदुक्तम्—“कार्यहेतुरयं नेष्टः समानसमय-
त्वतः ॥ स्वातन्त्र्येण व्यवस्थानाद्वामदक्षिणशृङ्गवत् ॥ १ ॥ एक-
सामग्र्यधीनत्वात्तयोः स्यात्सहभाविता ॥ नाऽन्यथा नियमस्तस्या-

स्ततोऽन्येषामिवेति चेत् ॥ २ ॥ [तस्या इति सहभावितायाः]
 नैकद्रव्याश्रितत्वेन विना तस्या विरोधतः ॥ सामर्थ्येका हि तद्रव्यं
 रसरूपादिषु स्फुटम् ॥ ३ ॥ न च तस्यानुमा स्वाद्यमानाद्र-
 सविशेषतः ॥ समानसमयस्यैव रूपादेरनुमानतः ॥ ४ ॥ समान-
 कारणत्वात्तु सामर्थ्येका यदीष्यते ॥ पयोः रसात्सरोजन्मरूपस्यानु- ५
 मितिर्न किम् ॥ ५ ॥ यथैव हि पयोरूपं रूपाद्रससहायकात् ॥
 तथा रसोद्भवोऽपीति स्यात्समाननिमित्तता ॥ ६ ॥ प्रत्यासत्तेर-
 भावाच्चेत्साध्यसाधनताऽनयोः ॥ नैष्टैकद्रव्यतादात्म्यात्प्रत्यासत्तिः
 परा क सा ॥ ७ ॥” इति । एवमस्त्यत्र नातुलिङ्गे रूपं रसात् । सम-
 त्तीह देहे चैतन्यं विशिष्टस्पर्शोपलम्भादित्याद्यप्युदाहार्यम् । परोक्त- १०
 योश्च संयोगैकार्थसमवायिनोः साध्यसमकालभाविनोर्लिङ्गयोरत्रैवानुप्रवेश
 इति ॥

विधिसिद्धावविरुद्धोपलब्धिरियनादरेण बोद्धव्या ॥

षोढा सोदाहरणा कौशलमभिलाषुकैस्तर्के ॥ ५१७ ॥ ७८ ॥

अधुना विरुद्धोपलब्धिमाह—

१५

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारेति
 ॥ ७९ ॥

अविरुद्धोपलब्धिः प्रागभिहिता विधिसाधिका षट्प्रकारा, इयं तु
 विरुद्धोपलब्धिः प्रतिषेधसाधिका सप्तप्रकारा चेत्यनयोर्भेदः ॥ ७९ ॥

प्रथमप्रकारप्रकाशनार्थं तावदाह—

२०

तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति ॥ ८० ॥

प्रतिषेधार्थस्य यः स्वभावः स्वरूपं तेन सह साक्षाद्यद्विरुद्धं तस्यो-
 पलब्धिः स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८० ॥

२ इदं प्रक्षिप्तमिव नाति ।

अत्रोदाहरणमाह—

नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भादिति

॥ ८१ ॥

प्रतिषेध्यो ह्यत्र सर्वथैकान्तः सदेव सर्वमित्यादिकस्तस्य सम्वन्धिना

- ५ स्वभावेन सह विरुद्धोऽनेकान्तः कथञ्चित्सदसदात्मकत्वादिस्तस्योपलम्भः
स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति । अत्राह सौगतः—यावान्कश्चिन्निषेधः
सर्वोऽप्यनुपलम्भादेवेतीयमपि स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्निषेधावबोधं विदधाना
ऽनुपलब्धावेवाऽन्तर्भावमर्हति तत्कथमुपलब्धिभेदत्वेनासानुदाहतेति ।
एतदप्यनुपपन्नम् । अनुपलब्धिश्चोदस्यात्राश्रयमाणत्वात् । अथ विरु-
१० द्वयोः सर्वथैकान्तानेकान्तयोर्विहितास्पर्शयोरिव प्रथमं विरोधः स्वभावानु-
पलब्ध्या प्रतिपन्न इत्यनुपलब्धिमूलत्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धेरनुपलब्धि-
रूपत्वं युक्तमेवेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्ष-
त्वप्रसङ्गात् । यथैव हि स्वभावानुपलब्धिवलाद्विरुद्धयोर्विरोधे क्वचित्प्र-
तिपन्ने सति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः प्रवर्तते तथैव साध्यधर्मिणि भूधरादौ
१५ साधने च धूमादावध्यक्षतः समाधिगते सति साध्ये धूमध्वजादावनु-
मानं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षमूलत्वादानुमानमपि कथं प्रत्यक्षं न स्यादिति ।
तदुक्तम्—“यावान्कश्चिन्निषेधोऽत्र स सर्वोऽनुपलम्भनात् ॥ यत्तदेष
विरुद्धोपलम्भोऽस्त्वनुपलम्भनम् ॥ १ ॥ इत्ययुक्तं तथाभूतश्रुतेरनुप-
लम्भतः ॥ तन्मूलत्वात्तथाभावे प्रत्यक्षमनुमाऽस्तु ते ॥ २ ॥ यथैवा-
नुपलम्भेन विरोधे साधिते क्वचित् ॥ स्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धि-
वृत्तिस्तथैव च ॥ ३ ॥ लिङ्गे प्रत्यक्षतः सिद्धे साध्यधर्मिणि वा
२० क्वचित् ॥ लिङ्गिज्ञानं प्रवर्तते नाऽन्यथातिप्रसङ्गतः ॥ ४ ॥” इति ।
ततः स्वभावविरुद्धोपलब्धेरानुपलब्धावन्तर्भावः कर्तुं युक्तः । एवं नेह
शीतं वैश्वानरस्य दर्शनादित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

- २५ आद्यं विरुद्धोपलब्धेः प्रकारं प्रदर्श्य शेषान्प्रदर्शयन्नाह—

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षडिति।८२॥

प्रतिषेध्येनार्थेन सह ये साक्षाद्विरुद्धास्तेषां ये व्याप्तादयो व्याप्य-
कार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचरास्तेषामुपलब्धयः षड्भवन्ति । विरुद्ध-
व्याप्तोपलब्धिः, विरुद्धकार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्ध-
पूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिः, विरुद्धसहचरोपलब्धिः॥८२॥ ५

क्रमेणासामुदाहरणान्याह—

**विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्गथा नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु
निश्चयस्तत्र सन्देहादिति ॥ ८३ ॥**

अत्र हि जीवादितत्त्वगोचरो निश्चयः प्रतिषेध्यस्ताद्विरुद्धश्चानिश्च-
यस्तेन व्याप्तस्य सन्देहस्योपलब्धिः । अनिश्चयो हि विपर्ययानध्यव- १०
साययो. सन्देहमन्तरेणापि वर्तते । सन्देहस्त्वनिश्चयं विना न जातुचि-
त्सम्भवतीत्यनयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुप्रतीत एव । अत्रोत्तरत्र च यथा-
शब्द उदाहरणप्रदर्शनार्थो विज्ञेयः । एव नास्त्यत्र शीतस्पर्श औष्ण्या-
दित्यादीन्यप्युदाहरणान्यभियुक्तैरवधार्याणि । प्रतिषेध्यो ह्यत्र शीतस्पर्श-
स्तेन विरुद्धो वह्निस्तेन च व्याप्तस्यौष्ण्यस्योपलब्धिरिति ॥ ८३ ॥ १५

**विरुद्धकार्योपलब्धिर्गथा न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्यु-
पशान्तिर्वदनविकारादेरिति ॥ ८४ ॥**

वदनविकारस्ताम्रत्वादिः । आदिशब्दादधरस्फुरणविकटभ्रुकुटि-
लोचनारुणिमादिपरिग्रहः । अत्र च प्रतिषेध्य. क्रोधाद्युपशमस्तत्कार्यस्य
वदनविकारादेरनुपलब्धिरिति । एवं नास्त्यत्र शीत धूमादित्यादी- २०
न्यप्युदाहर्तव्यानि । प्रतिषेध्यमिह शीतं तद्विरुद्धो वह्निस्तत्कार्यस्य
धूमस्योपलब्धिरिति ॥ ८४ ॥

**विरुद्धकारणोपलब्धिर्गथा नास्य महर्षेरसत्यं समास्ति
रागद्वेषकालुष्याकलङ्कितज्ञानसम्पन्नत्वादिति ।८५॥**

प्रतिषेध्येन ह्यसत्येन सह विरुद्धं सत्यं, तस्य कारणं रागद्वेषकालु-
प्याकलङ्कितज्ञानम् । तत्कुतश्चित्सूक्ताभिधानादेः प्रसिद्धयत्सत्यं साध-
यति तच्च सिद्धयदसत्यं प्रतिषेधतीति । एवं नास्मिन् शरीरिणि मुख-
मस्ति हृदयशल्यादित्यादीन्युदाहरणान्यवबोध्यानि । मुखेन हि प्रति-
षेध्येन विरुद्धं दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्यं तत्कुतश्चित्तदुपदेशादेः
सिद्धयत्सुखं प्रतिषेधाति ॥ ८५ ॥

**विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते
पुष्पतारा रोहिण्युद्गमादिति ॥ ८६ ॥**

प्रतिषेधोऽत्र पुष्पतारोद्गमस्तद्विरुद्धो मृगशीर्षोदयस्तत्पूर्वचरो रोहि-
ण्युद्गमस्तस्योपलब्धिरिति । एनं नोदेप्यति मुहूर्त्तान्ते शकट रेवत्युदया-
दित्यादीनि द्रष्टव्यानि । प्रतिषेध्येन शकटोदयेन हि विरुद्धोऽधिगु-
दयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदयः ॥ ८६ ॥

**विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा नोदगान्मुहूर्त्तात्पूर्वं
मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयादिति ॥ ८७ ॥**

प्रतिषेधोऽत्र मृगशीर्षोदयस्तद्विरुद्धो मघोदयस्तदुत्तरचरः पूर्व-
फल्गुन्युदयस्तस्योपलब्धिरिति । एवं मुहूर्त्तान्ते नोदगाद्गमि-
ष्यतादित्यादीन्यवबोध्यानि । मरुत्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसुदयस्त-
दुत्तरचरः ॥ ८७ ॥

**विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं
सम्यग्दर्शनादिति ॥ ८८ ॥**

प्रतिषेध्येन हि मिथ्याज्ञानेन सह विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं च
सम्यग्दर्शनं तच्च प्राप्यन्तुक्त्यादेः कुतश्चित्ज्ञानमिदं तदुत्तरं सम्य-
ग्ज्ञानं नास्तीति तच्च विरुद्धमिमिथ्याज्ञानं प्रतिषेधतीति । एतं नास्त्यस्य
निन्दा सम्यग्ज्ञानतोऽनन्तज्ञानोपलब्धमादित्यादीन्यवबोध्यानि । प्रतिषेध-

ध्येन हि परभागाभावेन विरुद्ध. परभागसद्भावस्तत्सहचरोऽर्वाभागाः ।
 तदेवमुदाहृता सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः । सप्तप्रकारत्वं पुनरस्याः
 प्रतिषेधेनार्थेन साक्षाद्विरुद्धमाश्रित्य सूत्रेऽभिहितम् । परम्परया विरो-
 धाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः सम्भवन्ती त्वयनभियुक्तैरवग-
 न्तव्या । तद्यथा-कारणविरुद्धकार्योपलब्धिः, व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः, ५
 कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धकार्योपलब्धिः,
 कारणविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, कारणव्याप-
 कविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धकारणोपलब्धिः, कारण-
 विरुद्धव्याप्योपलब्धिः, व्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, कारणव्यापक-
 विरुद्धव्याप्योपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, कारण- १०
 विरुद्धसहचरोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिः, कारणव्यापक-
 विरुद्धसहचरोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धसहचरोपलब्धिश्च, इति पार-
 म्येण विरुद्धोपलब्धे. षोडश प्रकाराः । तत्र कारणविरुद्धकार्योप-
 लब्धिर्यथा-नास्त्यस्य हिमजनितरोनहर्षादिविशेषो धूनादिति । प्रति-
 षेधस्य हि रोनहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽभिस्तत्कार्यं धूम १५
 इति । व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा-नास्त्यत्र शीतसानान्यव्याप्तशीत-
 तर्गविशेषो धूनादिति, शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेधस्य व्यापकं
 शीतसानान्यं तद्विरुद्धोऽभिस्तत्कार्यं धूम इति । कारणव्यापकविरुद्ध-
 कार्योपलब्धिर्यथा-नास्त्यत्र हिमत्वव्याप्तहिमविशेषजनितरोनहर्षादि-
 विशेषो धूनादिति । रोनहर्षविशेषस्य हि निषेधस्य कारणं हिम- २०
 विशेषस्तस्य व्यापकं हिमत्वं तद्विरुद्धोऽभिस्तत्कार्यं धूम इति । व्यापक-
 कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा-नास्त्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तव्यापकशीत-
 तर्गनात्रकारणहिमविरुद्धाभिर्कार्यधूनादिति सुगममदः । कारण-
 विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा-नास्त्यस्य निव्यावरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणा-
 दिति । निव्यावरणस्य हि कारणं निव्याज्ज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं २५
 तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणम् । तत्त्वार्थोपदेशप्रवणे सत्यपि कस्य-

चित्तत्त्वज्ञानासम्भवाद्ग्रहणवचनम् । तत्त्वार्थानां श्रद्धानपूर्वकमवधारण
ग्रहणमिष्टम् । अन्यथाऽस्य ग्रहणाभासत्वात् । मिथ्यावरणस्य चात्र
नास्तिता सा व्यते न पुनरनाचरणस्य । तत्त्वार्थोपदेशग्रहणान् । उत्पन्न-
तत्त्वज्ञानस्याप्यसंयतसम्यग्दृष्टेश्चरित्रासम्भवादनाचरणस्य प्रसिद्धेः ।

- ५ न तु मिथ्यावरणमप्यस्य सम्भवति । तत्त्वज्ञानविरोधान् । तेन सह
तस्यानवस्थानादिति । व्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्यात्मनि
मिथ्याज्ञान तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । आत्मनि मिथ्याज्ञानस्य विशि-
ष्टस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थो-
पदेशग्रहण यथोपवर्णितमिति । कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा
- १० नास्त्यस्य मिथ्यावरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । अत्र मिथ्यावरणस्य
कारण मिथ्याज्ञानविशेषस्तस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्व-
ज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति । व्यापककारणविरुद्धकार-
णोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्यावरणविशेषस्तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति ।
मिथ्यावरणविशेषस्य हि व्यापकं मिथ्यावरणसामान्यं तस्य कारणं
- १५ मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति ।
कारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा, न सन्ति सर्वथैकान्तवादिनः प्रशम-
संवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यानि वैपर्यासिकमिथ्यादर्शनविशेषादिति ।
प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तस्य विरुद्धं मिथ्यादर्शनसामान्यं
तेन व्याप्तं मिथ्यादर्शनं वैपर्यासिकं विशेषरूपमिति । व्यापकविरुद्ध-
व्याप्योपलब्धिर्यथा, न सन्ति स्याद्वादिनो वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शन-
- २० विशेषास्तत्त्वज्ञानविशेषादिति । वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शनविशेषाणां
हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य
व्याप्यस्तत्त्वज्ञानविशेष इति । कारणव्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा
न सन्त्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानविशेषादिति । प्रशमादीनां हि
कारणं सदृशदर्शनविशेषः, तस्य व्यापकं दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्या-
- २५ ज्ञानसामान्यं तेन व्याप्यो मिथ्याज्ञानविशेष इति । व्यापककारण-

नित्त्वव्याप्योपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य तत्त्वज्ञानविशेषा मिथ्यार्थोपदेश-
प्रज्ञाविशेषादिति । तत्त्वज्ञानविशेषाणां हि व्यापकं तत्त्वज्ञानसामान्यं
तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं तद्विरुद्धं मिथ्यार्थोपदेशग्रहणसामान्यं
तेन व्याप्यो मिथ्यार्थोपदेशग्रहणविशेष इति । कारणविरुद्धसहचरोपल-
ब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रज्ञादीनि मिथ्याज्ञानादिति । प्रज्ञादीना हि ५
कारणं सन्त्यदर्शनं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनं तत्सहचरं मिथ्याज्ञानमिति ।
व्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—सन्त्यस्य मिथ्यादर्शनविशेषाः सन्त्य-
ज्ञानादिति । मिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं
तद्विरुद्धं तत्त्वार्थग्रहणं सन्त्यदर्शनं तत्सहचरं सन्त्यज्ञानमिति ।
कारणव्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रज्ञादीनि १०
मिथ्याज्ञानादिति । प्रज्ञादीनां हि कारणं सन्त्यदर्शनविशेषास्तेषां
व्यापकं सन्त्यदर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनं तत्सहचरं मिथ्या-
ज्ञानमिति । व्यापककारणविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य
मिथ्यादर्शनविशेषाः सन्त्यज्ञानादिति । मिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं
मिथ्यादर्शनसामान्यं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयन्तद्विरुद्धं सन्त्यदर्शनं १५
तत्सहचरं तत्त्वज्ञानमिति ।

अत्र च सग्रहश्लोकौ—

पारम्पर्येण कार्यं त्याक्कारणं व्याप्यमेव च ॥

सहचारि च निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् ॥ ५१८ ॥

कारणोद्दिष्टकार्यादिभेदेनोदाहृतं यथा ॥

इत्थं षोडशभेदं तद्विज्ञेयं मतिशालिभिः ॥ ५१९ ॥

तथेदमन्यदपि भेदत्रयं पारम्पर्येण विरुद्धोपलब्धेः सम्भवति । तद्यथा—
कार्यविरुद्धोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धोपलब्धिः, कारणविरुद्धोपलब्धि-
श्चेति । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र देहिनि दुःखकारणमस्ति
सुखोपलब्धादिति । प्रतिषेध्यनिह दुःखकारणं तस्य कार्यं दुःखं तेन २५
विरुद्धं सुखं तच्च कुतोऽपि निशिष्टव्यापारव्यवहारादेः सिध्यद्दुःखं निवर्त्त-

यति, दुःखं च निवर्त्तमान दुःखकारणं निषेधति । एवं नेहाप्रतिबद्धसाम-
 य्यानि शीतकारणानि सन्ति वहेरित्यादीन्यप्युदाहरणान्यवसेयानि । व्या-
 पकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणमज्ञानत्वादिति प्रतिषेध्य-
 मिह सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वं तस्य व्यापकं ज्ञानत्वं तेन विरुद्धमज्ञानत्वं
 ५ तच्च सन्निकर्षादावुपलभ्यमानं ज्ञानत्वं निवर्त्तयति तच्च निवर्त्तमान ततः
 प्रमाणत्वं निवर्त्तयति । ज्ञानत्वं हि प्रमाणाप्रमाणयोरुभयोरपि साधा-
 रणमिति व्यापकं प्रमाणत्वं तु विना नाऽन्यत्र क्वापि ज्ञानत्वेनेति
 व्याप्यं तत् । एवं नात्र तुषारस्पर्शो वहेरित्येवमादीन्यस्यामवसेयानि ।
 कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नास्य महर्षेर्मिथ्याचारित्रमस्ति सम्यग्विज्ञा-
 नोपलम्भात् । मिथ्याचारित्रमिह प्रतिषेध्यं तस्य कारणं मिथ्याज्ञान
 तद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्कुतश्चित्सम्यगुपदेशादेर्लिङ्गात्प्रसिद्धयन्मिथ्या-
 ज्ञानं निवर्त्तयति । तच्च निवर्त्तमानं मिथ्याचारित्रलक्षणं स्वकार्यं निवर्त्त-
 यति । ननु च सम्यग्विज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्न मिथ्याचारित्रस्य
 निवर्त्तिता प्रादुर्भूततत्त्वज्ञानम्यापि पुंसोऽचारित्रप्रसिद्धेः “ पूर्वद्वय-
 १५ सम्पद्यपि तेषां भजनीयमुत्तरं भवति ॥ पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे
 भवति नियतः ॥ १ ॥ ” इति प्रशमरतो भगवदुमास्वातिवाचक-
 मुख्यवचनप्रामाण्यात् । अन्यथा तद्व्याघातादिति चेत् । नैवम् । मिथ्या-
 चारित्रस्य मिथ्यागमादिज्ञानपूर्वस्य पद्याग्निसाधनादेर्निषेध्यत्वाच्चारित्र-
 मोद्दोष्ये सति निवृत्तिपरिणामाभावलक्षणम्याचारित्रस्य तु निषेध्यत्वे-
 नात्रानिष्टेति । एव नासौ रोमहर्षादिविशेषवानसमीपवर्तिपावक-
 विशेषत्वादिन्यादीन्यप्युदाहरणान्यवसेयानि । तदिन्य विरुद्धोपलब्धे-
 र्भेदाः सन्त मृत्रोक्ता. पाण्डुशमिन्निर्मिथ्यनर्भेदे सह पाण्डुशमिः सम्पत्ताः ।
 १० पूर्वोक्ताऽविबद्धोपलब्धिविभेदप्रत्यये नु द्वारित्रशदुपलब्धिविबद्धाणा हेतु-
 र्भेदाः सन्तः । एतदनुसारेण चाऽन्येऽपि प्रजाशाठिभि. परामर्शनीयाः ।

उपलब्धिहेतुरेव विधिमुन्नतो विधिनिषेधोपकरः ॥

द्वाविंशतेह भेदैः सप्तको व्यक्तमुक्तोऽयम् ॥ ५२० ॥

दोषप्रोपितपक्षनाभिमुभग व्याप्योपलम्भादिक-

द्वाविंशन्प्रमितप्रभेदसत्तरप्रन्तारणार्पावरम् ॥

सम्यग्व्याप्तिमुवृत्तिनेभिघटित साध्य निजं साध्यम्

५

जनानानुपलब्धिचक्ष्मसम जीयात्तदेतदुचि ॥ ५२१ ॥

तदेवं कस्यचिदर्थस्य विधौ प्रतिषेधे चोपलब्धिलक्षणहेतुभेदानभि-
धाय सम्प्रति कस्यचिदर्थस्य निषेधे विधौ चानुपलब्धिप्रकारप्रपञ्चं
निश्चेतुकानस्तद्यापकं मौल प्रकाशयमाह—

अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यमविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानु- १०
पलब्धिश्चेति ॥ ८९ ॥

अविरुद्धस्य प्रतिषेध्येनार्थेन सह विरोधमप्राप्तस्य वस्तुनोऽनुप-
लब्धिरविरुद्धानुपलब्धिः । विरुद्धस्य प्रतिषेध्येन सह विरोधमागतस्या-
नुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्चेति ॥ ८९ ॥

सम्प्रत्यविरुद्धानुपलब्धेर्विषयकथनपुर.सरं प्रकारमाह—

१५

तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारेति
॥ ९० ॥

निगदसिद्धमदः ॥ ९० ॥

तानेव प्रकारानाह—

प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारण- २०
पूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनुपलब्धिरिति ॥ ९१ ॥

प्रतिषेध्येन वक्ष्यमाणेन कुम्भादिना सार्धमविरुद्धानां विरोधमन-
विरुद्धानाम् । स्वभावश्च व्यापकं च कार्यं च कारणं च पूर्वचरं

चोत्तरचरं च सहचरं च स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसह-
चराणि तेषामनुपलब्धिः । इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्त्यर्थः । ततश्च
स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारण-
ानुपलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः, सहचरानुपलब्धि-
श्चेति प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारत्वमनुपलब्धेः सिद्धं भवति ॥९१॥

अथ क्रमेणोदाहरणसप्तकमाह—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भः ।
उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानुपलम्भादिति
॥ ९२ ॥

० उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति, उपलब्धिज्ञानं तस्या लक्षणानि कार-
णानि चक्षुरादीनि । तैर्लुपलब्धिर्लक्ष्यते जन्यत इति यावत् । तानि
प्राप्तो जनकत्वेनोपलब्धिकारणान्तर्भावादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृश्य
इत्यर्थः । तथाविधस्य तत्स्वभावस्य कुम्भस्वरूपस्यानुपलम्भादनुपलब्धेः ।
यथाशब्द उदाहरणोपदर्शनार्थ इहोत्तरत्र च मन्तव्यः । इहोपलब्धि-
५ लक्षणप्राप्तस्येति यद्विशेषणं तत्पिशाचादिव्यभिचारपरिहारार्थम् । पिशा-
चादीनां हि स्वभावो नोपलभ्यतेऽथ च ते नास्तित्वेनावगन्तुं न
शक्यन्ते । कथं पुनर्यो घटादिर्नास्ति स उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्तत्प्राप्तत्वे
कथं तस्यासत्त्वमिति चेत् । उच्यते । आरोप्यैतद्रूपं निषिध्यते । सर्व-
त्रारोपितरूपविषयत्वान्निषेधस्य । यथा नायं गौर इति । न ह्यत्रैतच्छक्यं
० वक्तुं सति गौरत्वे न निषेधो निषेधे न वा गौरत्वमिति । नन्वेव-
मदृश्यमपि पिशाचादिकं दृश्यरूपतयारोप्य प्रतिषिध्यतामिति चेत् ।
नैवम् । आरोपयोग्यत्वं हि यस्यास्ति तस्यैवारोपः । यश्चार्थो विद्य-
मानो नियमेनोपलभ्येत स एवारोपयोग्यो न तु पिशाचादिः । उप-
लम्भकारणसाकल्ये हि विद्यमानो घटो नियमेनोपलम्भयोग्यो गम्यते न
५ पुनः पिशाचादिः । घटस्योपलम्भकारणसाकल्यं चैकज्ञानसंसर्गिणि

पनसत्त्वं हि पादपत्वेन व्यात नदभावे नद्यान्यन्य पनमन्वन्त्याप्य-
भावः । एवं नान्यत्र शिंशया मृदाभावादिन्यादीन्यप्यवसेयानि ॥ १३ ॥

कार्यानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीज-
मंकुरानवलोकनादिति ॥ १४ ॥

५ अप्रतिहतशक्तिकत्वं हि कार्यं प्रत्यप्रतिवद्वनान्येतत् कथ्यते । एतच्च
विशेषणं बीजनात्रेण अभिचारपरिशरार्थम् । अङ्कुरानुलब्धेऽपि बीज-
मात्रसद्भावस्याविरोधादिति । एवं नान्यत्र पद्मसुगरीरे चैतन्यं वाक्कि-
याकारभेदानामनुपलब्धभादिन्यादीन्मुदाहरणान्युदाहरणानि ॥ १४ ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा न सन्त्यस्य प्रथमप्रभृतयो
१० भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावादिति ॥ १५ ॥

प्रथमप्रभृतयो भावा इति, प्रथमतवेगनिर्वेदानुकम्पान्तिव्यञ्जना
जीवपरिणामविशेषाः । तत्त्वार्थश्रद्धानाभावादिति, तत्त्वार्थश्रद्धानं सन्त्य-
न्दर्शनं तस्याभावान् । अत्र तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य कार्यन्याभावः
कुतोऽपि देवद्रव्यभक्षणदेः पापकर्मणः सकाशात्सिद्धयत्सत्तत्त्वार्थ-
१५ श्रद्धानकार्यभूतानां प्रथमादीनानामभावनवगमयति । एवं नास्त्यत्र धूतो
धूमध्वजाभावादित्यादीन्यपि लोकप्रसिद्धान्मुदाहरणान्यवसेयानि ॥ १५ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वा-
तिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनादिति ॥ १६ ॥

व्यक्तमदः । एवं न भाविष्यति मुहूर्त्तान्ते शकटं कृत्तिकोदयानुप-
२० लब्धेरित्यादीनि ॥ १६ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमत्पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्ता-
त्पूर्वमुत्तरभद्रपदोद्गमानवगमादिति ॥ १७ ॥

स्पष्टमेतदपि । एवं नोद्गगाद्भरणिर्मुहूर्त्तान्त्राक्कृत्तिकोदयानुपलब्धे-
रित्यादीन्यवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥

मिष्टः ॥ १ ॥ ” इत्येव लक्षणलक्षितः, तस्य च निरन्वयैकान्ततत्त्वेऽनुपलम्भादभाव इति । कारणकारणानुपलब्धिर्यथा—कनिदात्मनि नास्ति संसारो भिद्यतावभावादिति । प्रतिषेध्यस्य हि समारम्भ्य कारण कर्म तस्य च कारणं भिद्यताविरतिप्रमादकृपाययोगास्तेषां चात्राभाव इति ।

५ कारणव्यापकानुपलब्धिर्यथा—भम्मादिषु प्राणादयो न सन्ति जीवत्वसामान्याभावादिति । अत्र हि प्रतिषेध्याः प्राणादयस्तेषां कारणं जीवत्वव्यापक जीवत्वसामान्यं तस्य चात्राभावः । इदं चात्रोदाहरणं, सांख्यादेर्नास्ति निर्वृत्तिः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणामभावादिति । अत्र निषेध्याया निर्वृत्ते कारणं मुक्तिमार्गस्तस्य च व्यापक सम्यग्दर्शना-

१० द्वित्रयं तस्य चाभावः सांख्यादौ । ज्ञानमात्रादेरेव मोक्षकारणतया तेनाभ्युपगमात् । यथा च ज्ञानमात्रादेर्न मोक्षकारणत्व तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । कारणव्यापकव्यापकानुपलब्धिर्यथा—सांख्यादेर्नास्ति निर्वाण विशिष्टपरिणामाभावादिति । अत्र हि निषेध्यस्य निर्वाणस्य कारणं मुक्तिमार्गस्तद्व्यापकं सम्यग्दर्शनाद्वित्रय तद्व्यापकश्च

१५ प्राप्तिर्णीतो विशिष्टः परिणामस्तस्यात्राभावः । सांख्यादिनात्मनोऽपरिणामित्वाभ्युपगमात् । सहचरकारणानुपलब्धिर्यथा—नास्त्य मत्यज्ञानादिकमस्ति दर्शनमोहोदयाभावादिति । मत्यज्ञानादिकस्य हि निषेध्यस्य सहचरं मिथ्यादर्शनं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तस्यात्राभावः । सहचरकार्यानुपलब्धिर्यथा—मत्यज्ञानादिकं मम नास्ति नास्तिकाध्यव-

२० सायाभावादिति । अत्रापि निषेध्यस्य मत्यज्ञानादेः सहचरं मिथ्यादर्शनं तस्य कार्यं नास्तिकाध्यवसायः, तस्य च स्वसंवेदनसिद्धौ मय्यभाव इति । सहचरव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं तत्त्वश्रद्धानाभावादिति । प्रतिषेध्यस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्य व्यापकं तत्त्वश्रद्धानं तस्याऽत्राभावः । सहचरव्यापक-

२५ कारणानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यभव्ये सम्यग्ज्ञानं दर्शनमोहोपशमाद्यभावादिति । अत्र निषेध्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्य

व्यापकं तत्त्वार्थश्रद्धानं तस्य कारणं दर्शनमोहोपशमादिकं तस्य
 चाभ्ये सुप्रतीत एवाभावः समयवेदिनाम् । सहचरव्यापककारण-
 कारणानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यभ्ये सन्यग्ज्ञानं यथाप्रवृत्तादिकरणकाल-
 भाविलब्ध्याद्यभावादिति । अत्रापि प्रतिषेध्यस्य सन्यग्ज्ञानस्य सहचरं
 सन्यग्दर्शनं तद्व्यापकं तत्त्वश्रद्धानं तस्य कारणं दर्शनमोहोपशमादि ५
 तस्यापि कारणं यथाप्रवृत्तादिकरणकालभाविलब्ध्यादिकं तस्य चाभ्य-
 प्रापिन्यभावः प्रकट एव । सहचरव्यापककारणव्यापकानुपलब्धिर्यथा—
 नास्त्यभ्ये सन्यग्ज्ञानं दर्शनमोहोपशमादिसामान्याभावादिति ।
 सन्यग्ज्ञानमिह प्रतिषेध्यं तत्सहचरं सन्यग्दर्शनं तद्व्यापकं तत्त्वार्थश्रद्धानं
 तत्कारणं दर्शनमोहोपशमादि तद्व्यापकं च दर्शनमोहोपशमादित्व- १०
 सामान्यं तस्याऽभ्ये देहिभ्यभावः सुव्यक्त एव । तदित्थं सूत्रोक्तैः सप्त-
 निभेदैः सहानी मीलिता एकादशभेदा अविरुद्धानुपलब्धेरष्टादश
 संवृत्ता इति ॥ ९८ ॥

इत्थं भेदप्रभेदपरिकरितामविरुद्धानुपलब्धिमभिधाय सम्प्रति विरुद्धा-
 नुपलब्धिमभिधानुकामस्तत्प्रकारप्रकटनार्थं तावदाह—

१५

विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधेति ॥ ९९ ॥

अविरुद्धानुपलब्धिः पूर्वोक्ता प्रतिषेधसाधिका सप्ताष्टादशप्रकारा
 वा । विरुद्धानुपलब्धिः पुनरियं विधिसाधिका पञ्चप्रकारा चेत्यन-
 योर्विशेषः ॥ ९९ ॥

कुतोऽस्याः पञ्चप्रकारत्वमित्याह—

२०

विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भभे-
 दादिति ॥ १०० ॥

विधेयेनार्थेन सह विरुद्धानां कार्यकारणत्वभावव्यापकसहचराणां
 येऽनुपलम्भा अनुपलब्धयस्तैः कृत्वा भेदो विशेषन्तत्वात् । ततश्च

१ नादिशब्दादूर्वातिवृत्तिश्चरन् ।

विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०१ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०२ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०३ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०४ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०५ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०६ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०७ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०८ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०९ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ ११० ॥

विष्णुः कृष्णः पुनरपि ॥ १११ ॥

१० विरुद्धकारणानुपलब्धिर्गथा, अत्र गरीरिणि रोगाति-
शयः समास्ति नीरोगागारानुपलब्धेऽस्मिन् ॥ १०१ ॥

विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०२ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०३ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०४ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०५ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०६ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०७ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०८ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०९ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ ११० ॥

११ विरुद्धकारणानुपलब्धिर्गथा निगतेऽत्र प्राणिनि क-
ष्टमिष्टयोगाभावादिति ॥ १०२ ॥

विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०३ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०४ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०५ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०६ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०७ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०८ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ १०९ ॥ विष्णुः कृष्णः पुनरपि, ॥ ११० ॥

विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्गथा वस्तुजातमनेकान्ता-
त्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति ॥ १०३ ॥

१२ वस्तुजातमन्तरतो चरित्तश्च निगतात् पदार्थसार्थः । अन्यते
गम्यते निश्चीयते इत्यन्तो बर्माः । न एकोऽनेकोऽनेकश्चासावन्तश्चाने-
कान्तः स आत्मा स्वभावो यस्य वस्तुजातस्य तदनेकान्तात्मकं सद-
सदायनेकवर्मानिकमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—एकान्तस्वभावस्य सद-
सदायन्यतरवर्मावधारणस्वरूपस्यानुपलम्भादनुपलब्धौ । अत्र विधे-
२० नानेकान्तात्मकत्वेन सद्विरुद्धः सदायनेकान्तस्वभावस्तस्य चानुपलम्भः
प्रत्यक्षादिप्रमाणेन ग्रहणाभावात्प्रसिद्धः । तथा हि, स्वरूपेण
सन्तः पररूपेणासन्तः सामान्यविशेषात्मका नित्यानित्यायनेकवर्माण-
पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयन्ते । न खलु भावमात्रमभावमात्र भावभावौ

विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा, अस्त्यत्र छाया, ओ-
पण्यानुपलब्धेरिति ॥ १०४ ॥

विषयस्य ज्ञानस्य विरुद्धतास्य व्यापकतास्य नभ्यानुपलब्धि- १०
रिति ॥ १०४ ॥

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा, अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं
सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति ॥ १०५ ॥

विषयेन मिथ्याज्ञानेन विरुद्ध नभ्याज्ञानं तत्सहचरं सम्यग्दर्शनं
नभ्यानुपलब्धिर्भाविति । एते च पञ्च विरुद्धानुपलब्धिभेदा पूर्वोक्ता- १०
विरुद्धानुपलब्धिभेदाऽदशक्रमेण यदा प्रविष्यन्ते तदा जातननुप-
लब्धिलक्षणहेतुचक्रत्रयोविंशतिभेदस्वभावम् ॥ १०५ ॥

ततश्च—

हेतुरनुपलब्ध्याग्न्यो निषेधद्वारत न्फुटम् ॥

निषेधविविधं सिद्धिं विदधाति निराकुलम् ॥ ५२२ ॥

२०

साध्यत्रमिपताकयाऽतिरुचिरं सद्धेतुचक्रद्वयं

पञ्चव्याप्तिधुरीणयोर्युगलकेनाहृष्यमाणं बलात् ॥

एनं यद्यनुमानमानमुरवं सद्वादयुद्धावना-

वारोहन्ति मुवादिभूमिपतयस्तेषां जयश्रीस्तदा ॥ ५२३ ॥

निर्णीतं तावदादौ स्मरणमथ कृता प्रत्यभिज्ञाव्यवस्था
 तर्काख्यं मानमग्रे प्रकटितमखिलैर्दूषणैर्दूरमुक्तम् ॥
 अङ्गीकृत्याऽनुमानं तदनु च विहितः सुप्रतीतो विचारः
 सारासारज्ञविचैस्तदिदमिह महातार्किकैस्तर्कणीयम् ॥ ५२४ ॥

५ श्रीमुनिसुव्रतदेवः सुरार्थगविहितपदसेवः ॥
 निर्धूय विघ्नपटलीं क्रियादभीष्टार्थसिद्धिं नः ॥ ५२५ ॥

मद्यं सद्यः सुरविपटिनां सौरभोद्गारसारं
 पार्थ पायं सह सहचरैः किन्नरीणां कुलानि ॥

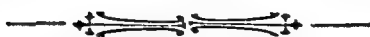
येषामद्याप्यनुपमयगास्यादरेणामराद्रौ
 गायन्त्यस्मास्वभिमतकृतः सन्तु ते तीर्थनाथाः ॥ ५२६ ॥

सद्वृत्तापरिगताः स्फुटकान्तिभाजः
 सन्तापतान्तिपरिमर्दनवद्वक्त्राः ॥

मुक्ता इवेह हृदयं न हरन्ति कस्य
 श्रीमन्मुनीन्द्रमुनिचन्द्रगुरोर्गिरस्ताः ॥ ५२७ ॥

१५ इति कर्मप्रकृतिप्राभूतान्भोजखण्डाविर्भावनैकभास्करसमस्तमु-
 विहितजनोत्तंसश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिचरणतामरसोपजीविना श्रंद्देवाचा-
 र्येण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे स्मरण-
 प्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

सन्धकोविदकर्णकोटरकुटीकुडयेषु कस्तूरिका-

पङ्कत्थासकतामुपैति परमां यः श्रूयमाणः क्षणात् ॥

न्यायन्यासनिरङ्कुशः कथमपि प्राप्तो न चान्यत्कृतिं

तीर्थेभ्यः परमागमः स जयति श्रीवीतरागादितः ॥ ५२८ ॥ ५

परोक्षाख्यप्रमाणस्य स्मरणादिप्रकारचतुष्टयं स्पष्टमुपदिश्येदानीमा-
गमाख्यं पञ्चमप्रकारं बहुवक्तव्यत्वात्परिच्छेदान्तरेणोपदिशन्निदमाह—

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागम इति ॥ १ ॥

आप्त प्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपः, तेन प्रणीतं वचनमाप्तवचनं
तस्मादाविर्भूतमुत्पन्नमर्थसंवेदनम् । आगम्यन्ते मर्यादयाऽवबुद्धयन्तेऽर्था १०
अनेनेत्यागम इति ॥ १ ॥

ननु यद्यर्थसंवेदनमागमस्तर्हि कथमाप्तवचनात्मकोऽसौ सिद्धान्तविदा
प्रातिद्व इत्याशङ्क्याह—

उपचारादाप्तवचनं चेति ॥ २ ॥

प्रतिपाद्यज्ञानस्य ह्याप्तवचनं कारणमिति कारणे कार्योपचारात्तद- १५
प्रागम इत्युच्यते ।

अत्रानुमानप्रमितौ प्रवेशं शाब्दप्रमाणस्य समाश्रयन्त ॥

शक्यस्य शिष्याः स्फुरितोल्दपं युक्तीः स्वक्षे परिकीर्तयन्ति ॥ ५२९ ॥

तथा हि यद्यस्मादभिन्नगोचरमभिन्नजनकसामग्रीतमन्वितं च तत्त-

स्मान्नि भिद्यते । यथा कुतश्चिदनुमानादनुमाना- २०
ऽनुमानेऽन्तर्भावयता न्तरम् । अनुमानादभिन्नगोचरोऽभिन्नजनक-
सामग्रीतमन्वितश्च शब्द इति । किंच शब्दो

विवक्षायामेव प्रमाणम् । न वाद्ये, व्यभिचारात् । न दृष्टव्यं
हस्तियुथगतनास्त इत्यादिशब्दानां वाद्येऽर्थे प्रामाण्यमुपपद्यते । प्रती-
तिविरोधात् । तस्या चैतस्य लिङ्गतैव युक्ता । तदुक्तम्—“ विवक्षाया
च गम्यायां विस्पष्टैव त्रिलिङ्गता ” इति । त्रिभो रूपैरुपलब्धि-

५ लिङ्गं त्रिलिङ्गं तस्य भावस्तत्ता ।

इत्येवमेते मुगतस्य शिष्याः शब्दानुमानत्वमुदाहरन्ति ॥

मनोरथोऽयं परिपूर्तिर्मेधा गन्ता न जैनैष्ववधानवत्सु ॥ ५३० ॥

तथा हि यत्तावदभ्यप्रायि यद्यस्मादभिन्नगोचरमित्यादि तत्रानव-
द्यम् । अभिन्नगोचरत्वस्य शब्दानुमानयोरसिद्धेः । अर्थमात्रं हि
१० शब्दस्य गोचरोऽनुमानस्य तु साध्यवर्मविशिष्टो वर्माति । अपि चाऽन-
योगोचराभेदः सामान्यमात्रविषयतया तद्वन्मात्रगोचरतया वा भवेत् ।
न तावदाद्यः पक्षः । भवतामभिमतस्यान्यव्यावृत्तिस्वभावस्य सामान्य-
मात्रस्य निषेध्यमानत्वात् । नापि द्वितीय । प्रत्यक्षस्याऽप्यनुमानत्वा-
पत्तेः । तथा तदभेदस्य तत्राऽप्यविशेषात् । तत्राऽभिन्नगोचरत्वाच्छब्द-

१५ स्यानुमानत्वमुपपन्नम् । नाप्यभिन्नजनकसामग्रीसमन्वितत्वात् । अनुमान-
जनकसामग्र्या शब्दे सम्भवाभावात् । पक्षवर्म्मत्वादिरूपत्रयस्यभावा-
हि सामर्थ्यनुमाने भवद्विरभिमन्यते । सा च शब्दे न सम्भवति ।
तथा हि न तावच्छब्दस्य पक्षत्व युज्यते । वार्मिण एवात्र कस्यचिद-
सम्भवान् । अत्र हि वर्म्मी शब्दोऽर्थो वा स्यात् । न तावच्छब्दः ।

२० यतस्तत्र शब्दः पक्षवर्मोऽभवन्म्वलक्षणम्वरूपतया वा भवेत्सामान्य-
रूपतया वा । नाद्यः पक्षः । एकस्यैव शब्दम्वलक्षणस्य वर्म्मवार्मिरूप-
परम्परविन्दुम्वभावद्वयायोगात् । नापि द्वितीयः । शब्दत्वसामान्यस्य
भवन्मते समर्थमतोऽसम्भवात् । कल्पितस्य तु मत्त्वेऽपि न गमकत्वम् ।
अर्थो वार्थं गमयतीति भवद्विरेव स्वीकृणात् । भवतु वा यथा कथंचि-

२५ च्छब्दः पक्षवर्मः । तथाऽप्येतैः शब्दस्य वार्मिण किमर्थविशिष्टं
माध्यन्तैर्यथायनशक्तियुक्तवर्मप्रतीतिविशिष्टं वा । तत्र प्रथम-

पञ्चोऽयुक्तः । पर्वतपावकयोरिव शब्दार्थयोर्धन्मधर्म्मिभावासम्भवात् ।
 आश्रितो हि धर्मो भवति । न चार्थं शब्दाश्रितः । शब्दानाश्रितस्यै-
 वाऽर्थस्यागोपालं सुप्रतीतत्वात् । अथाऽर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वं शब्दस्य
 साध्यते तदप्यसाधु । तदर्थं शब्दप्रयोगासम्भवान् । न ह्यर्थप्रतिपा-
 दनशक्तिसिद्धये शब्दः प्रयुज्यते, किन्त्वर्थसिद्धये । अथाऽर्थप्रतीतिवि- ५
 शिष्टत्वं शब्दस्य साध्यते । नन्वर्थप्रतीतिः शब्दोत्थाऽन्योत्था वा भवेत् ।
 नाद्यः पञ्च । शब्दार्थप्रतीतिस्त्वयाऽनभ्युपगमात् । न द्वितीयः ।
 अन्योत्थयाऽर्थप्रतीत्या सह शब्दस्य संवन्धासिद्धितन्तद्वैशिष्ट्यासम्भ-
 वान् । तत्र शब्दस्य धर्मित्वं घटते । नाऽप्यर्थस्य । तेन सह शब्दस्य
 सौगर्तः सन्वन्धास्वीकारात् । न हि तादात्म्यस्वरूपपन्तदुत्पात्तिस्वरूपो १०
 वा सन्वन्धः शब्दार्थयोस्ताथागतैः स्वीक्रियते “ न ह्यर्थे शब्दाः
 सन्ति तदात्मानो वा ” इत्यादिवचनस्य विरोधानुपपत्तेः । न चार्थे-
 नाप्रतिवद्धा ध्वनिस्तस्य धर्मोऽतिप्रसक्तेः । अथाऽर्थप्रतीतिहेतुत्वात्तद्वर्णोऽ-
 सौ । न । इतरेतराश्रयानुपपत्त्यात् । पञ्चधर्मत्वात्तद्विद्वौ हि शब्दस्यार्थप्रती-
 तिहेतुत्वसिद्धिस्तत्तिद्वौ च पञ्चधर्मत्वसिद्धिरिति । तत्प्रतीतिहेतुत्वेन १५
 चाऽन्यः तद्वर्णत्वे चक्षुरादेरपि पञ्चधर्मतासिद्धेस्तज्जन्याऽपि प्रतीतिरानुना-
 निक्येव भवेत् । तत्र पञ्चधर्मत्वं ध्वनेः सम्भवति । नाप्यन्वयप्रति-
 रैजौ । देशे काले च शब्दार्थयोरनुगमाभावान् । तथा हि—“ क्रीड-
 त्कोकिकदम्बकण्ठविलुठत्केकायितव्याकुले, कुत्रापि स्फटिकाद्रिकूट-
 कुहरे सान्द्रदुमद्रोणिनि । कस्मीरेष्वधुनाऽपि साऽत्र भवती सान- २०
 न्दविधाधरीवृन्दैर्वन्द्यपदाम्बुजा विजयते श्रीशारदा देवता ॥ १ ॥ ”
 इत्यादि पाठेषु प्रतिदेशं शारदादिशब्दो व्यवहारिणि ध्रुयते । न च
 तदर्थमत्र सत्प्रतीयते । यत्र हि धूमस्तत्राऽवश्यं वह्निरन्तिवेन प्रसिद्धोऽ-
 न्वेता भवति धूमस्य । न त्वेवं देशकृतः शब्दस्यार्थेनान्वयोऽस्ति । नापि
 कालकृतः । न हि यत्र काले शब्दस्तत्र तदर्थोऽवश्यं सम्भवति । यतः २५
 “ न त्रस्वर्गिसमूहशेपरजतन्मग्निः समृद्धाग्निभूर्जतस्तीर्थपतिः किला-

4

4 4 4

4

1

4

1

1

1

कृत्वात्पूर्वावस्थास्वहं यथा ॥ १ ॥ ” इति । तदप्यशोभनम् ।
 अभिचारात् । न हि शुकसारिकोन्नतप्रभृतयस्तथाभिप्रायेण वाक्यमु-
 चारयन्तः प्रतीयन्ते । अपि च समयानपेक्ष. शब्दस्तादृशमभिप्रायं गन-
 येत्समयसापेक्षो वा । प्रथमपक्षे न कश्चित्कचिद्भाषानभिज्ञः स्यात् ।
 समयपक्षस्तु शब्दोऽर्थमेव किं न गमयेत् । न ह्ययं तपस्वी वाह्यार्था- ५
 द्विभेति येन तत्र न साक्षात्प्रवर्तेत । अशक्यसमयत्वान्न शब्दोऽर्थ
 गमयतीत्यपर्यालोचितवचनम् । अभिप्रायेऽपि तदगमकत्वप्रसङ्गात् ।
 तत्रापि तस्याशक्यसमयत्वाविशेषात् । अतिद्वंद्वं च शब्दस्याशक्यसम-
 यत्वम् । “ स्वाभाविकसामर्थ्यसमयान्तरमर्थबोधनिवन्धनं शब्दः ”
 इत्यत्र वक्ष्यमाणसूत्रे तच्छक्यसमयत्वस्य । प्रवन्धेनाभिधान्यमानत्वात् । १०
 ततश्च सिद्धमिदम् । शब्दो वक्त्रभिप्रायाद्विन्नार्थविषयः सत्यानृतव्यव-
 स्थोपेतत्वात् । यदित्थं तदित्थं यथा प्रत्यक्षादि । तथा च शब्दस्त-
 लात्तथेति । एवं च न विवक्षायामेव शब्दस्य प्रानाप्यनिति । ततः
 शब्दो नानुमानं तद्विभिन्नविषयत्वात् ; तद्विभिन्नतानग्रीसनन्वितत्वाच्च
 प्रत्यभवत् । १५

तस्मादेतल्लिङ्गिकाद्विन्नरूपं स्वकिर्तव्यं शाक्यसिंहस्य शिष्यैः ।
 शब्दं नान यद्विना नावगन्तुं शक्यन्तेऽर्थाः स्वर्गनुस्स्याः परोक्षा ॥ ५३ ॥
 ॥ २ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

समस्त्यत्र प्रदेशे रत्नविधानं सन्ति रत्नसानुप्रभृतयः २०
 इति ॥ ३ ॥

रत्नसानुमेतः । अत्र प्रथमोदाहरणं लौकिकजनकाद्यास्तवचनोपेक्षयेति
 ॥ ३ ॥

कृत्वात्पूर्वावस्थास्वहं यथा ॥ १ ॥ ” इति । तदप्यगोभनम् ।
 ध्वनिचारात् । न हि शुक्तसारिकोन्मत्तप्रभृतयस्तथाभिप्रायेण वाक्यनु-
 चारयन्तः प्रतीयन्ते । अपि च सनयानपेक्ष. शब्दस्तादृशनभिप्रायं गम-
 येत्सनयसापेक्षो वा । प्रथमपक्षे न कश्चित्कचिद्वाषानभिज्ञः स्यात् ।
 मनयापेक्षस्तु शब्दोऽर्थमेव किं न गमयेत् । न ह्ययं तपन्वी वाद्यार्था- ५
 द्विनेति येन तत्र न साक्षात्प्रवर्त्तते । अशक्यसमयत्वान्न शब्दोऽर्थ
 गमनीत्यपर्यालोचितवचनम् । अभिप्रायेऽपि तदगमकत्वप्रसङ्गात् ।
 तत्रापि तस्याशक्यसमयत्वाविशेषात् । असिद्धं च शब्दस्याशक्यसम-
 यत्वम् । “ स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिवन्धनं शब्दः ”
 इत्यत्र वक्ष्यमाणसूत्रे तच्छक्यसमयत्वस्य । प्रवन्धेनाभिधान्यनानत्वान् । १०
 ततश्च सिद्धमिदम् । शब्दो वक्त्रभिप्रायाद्विन्नार्थविषय. सत्यानृतव्यव-
 स्थापेतत्वात् । यदित्यं तदित्यं यथा प्रत्यक्षादि । तथा च शब्दस्म-
 र्मानुयेति । एव च न विवक्षायामेव शब्दस्य प्रानाप्यनिति । ततः
 शब्दो नानुमान तद्विभिन्नविषयत्वात् . तद्विभिन्नसामग्रीसनन्दितत्वाच्च
 प्रत्यक्षवत् । १५

तस्मादेतल्लिङ्गिकाद्वैतरूपं न्वकिर्षव्यं शास्त्रसिंहस्य गिर्यं ।
 शब्दनान यद्विना नावगन्तुं शक्यन्तेऽर्था न्वर्गमुक्त्या परोक्ष ॥ ५३१ ॥
 ॥ २ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

नमस्त्यत्र प्रदेशे रत्नविधानं सन्ति रत्नसानुप्रभृतयः २०
 इति ॥ ३ ॥

रत्नसानुप्रभृतयः । अत्र प्रथमोदाहरणं तैत्तिरीयब्रह्मसूत्रस्य प्रथमोदाहरणं । ३ ।

कीदृश. पुमानास स्याद्वचननिबन्धनमर्थवचनमागमप्रमाण-
तया सम्मतमित्यागङ्ग्यासलक्षणमाह—

अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं
चाभिधत्ते स आस इति ॥ ४ ॥

५ अभिधेयं वस्तु रत्ननिधानरत्नसानुप्रभृतिक यथावस्थित येन स्वल्प-
प्रकारेण व्यवस्थित य. कश्चिज्जानीते प्रत्यक्षादिप्रमाणतो निश्चिन्नो-
यथाज्ञानं ज्ञानानतिक्रमेणाभिधत्ते स आस. । आप्यते उपदिष्टोऽर्थो-
स्मादित्यास इति व्युत्पत्तेः ॥ ४ ॥

अथ कस्मादेवंविधस्यैवातत्त्वमित्यागङ्ग्याह—

१० तस्य हि वचनमविसंवादि भवतीति ॥ ५ ॥

यो हि यथावस्थिताभिधेयवस्तुपरिज्ञाने निपुण. परिज्ञानानुसारेण
तदुपदेशकुशलश्च तस्य हि यस्माद्वचनमविसंवादि विप्रलम्भपरिव्रगत-
संवादिकं भवति नाऽन्यस्य । ततो यथोक्तलक्षणलक्षितस्यैवातत्त्वम् ।
एतेन च “ यो यस्यावञ्चकः स तस्यास इति ” ऋष्यार्यान्लेच्छ-

१५ साधारणं वृद्धप्रणीतमात्मलक्षणमनूदितं भवति ॥ ५ ॥

कतिविधोऽयमास इत्याह—

स च द्वेधा लौकिको लोकोत्तरश्चेति ॥ ६ ॥

लोके सामान्यजन्यरूपे भवो लौकिकः । लोकादुत्तर. प्रवान-
मोक्षमार्गोपदेशकत्वालोकोत्तरश्चास इति ॥ ६ ॥

२० तावेव निदर्शयन्नाह—

लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादित इति
॥ ७ ॥

लौकिक आसो जनकादि. । आदिशब्देन जनन्यादिपरिग्रहः । लोको-

जानन्ति ने कृशाधिया कथमप्रमेय

माहात्म्यमस्य रचनानु कथञ्चनापि ॥ ५३४ ॥

न च रचनमात्रस्योपलब्धाद्दे कर्तृनुमानमुपपन्नम् । विश्वस्य
बुद्धिगत्पूर्वकानुमानप्रसक्ततोऽनभिमतसिद्धिप्रसक्तेः । ततो यादृशी
रचना कर्तृन्वयव्यतिरेकानुविवापिनी समधिगता तादृश्येव परिदृश्य- ५
नाना कर्तारमनुमापयन्तीत्यङ्गीकर्तव्यम् । अतः कथं वेदे ततः कर्तृनु-
मानशङ्काऽपि सम्भाव्यते । ततः सिद्धमिदम् । वैदिकी रचना
पौरुषेयी न भवति दृष्टकर्तृकरचनाविलक्षणत्वादन्तरिक्षवादिति । तथा,
“वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ॥ वेदाध्ययनवाच्यत्वा-
दधुनाऽध्ययनं यथा ॥१॥ अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ॥ १०
कालत्वात्तद्यथा कालो वर्तमानः समीक्ष्यते ॥ २ ॥ ” इत्या-
न्यानप्यनुमानान्यां वेदस्यापौरुषेयत्वं सिद्धिस्तरणिननुसरति । नन्वा-
सप्रणीतत्वाभावे कथमन्य प्रामाण्य म्यादिति चेत् । अपौरुषेयत्वा-
देवेति ब्रूमः । वचनस्य पुरुषदोषानुप्रवेशेनैवाप्रामाण्यप्रसिद्धेः ।
यथोक्तम्—“शब्दे दोषोऽवस्तावद्वक्त्रधीन इति स्थितिः ॥ तद- १५
भावः कचित्सिद्धो गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ १ ॥ तदुणैरपकृष्टानां
शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निरा-
श्रयाः ॥२॥” इति । तदभाव इति दोषाभावः । कचिदिति लौकिक-
वाक्ये । तदुणैरिति गुणवद्वक्तृगुणैः । वेदे हि गुणवान्वक्ता दर्शनस्तेन
दोषाभावोऽप्यशक्यनिश्चयः । कर्तुरभावे तु सुखेनैव निश्चीयते । तथा हि— २०
“दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते ॥ वेदे कर्तुरभावाद्धि
दोषाशङ्कैव नास्ति नः ॥ १ ॥ ” नन्वाप्तगुणसंक्रान्त्यैव शब्दन्य
प्रमाण्यं वेदे चाप्तप्रणीतत्वाभावतस्तत्संक्रान्त्यसम्भवात्कथं प्रमाणत्व-
मिति चेत् । तदयुक्तम् । यतो नाप्तगुणसंक्रान्त्या वेदे प्रमाणत्वम् ।

- शब्दोच्चारण एवाप्तस्य व्यापारात् । शब्दः पुनरविसंवादिनीं वस्तु-
प्रतीतिं विदधानः स्वमहिम्नैव प्रमाणम् । न चैवमनाप्तस्यापि तदु-
च्चारणमात्रे व्यापाराच्छब्दः स्वमहिम्नैवाऽसत्यार्थप्रतिपत्तिं कुर्वाणोऽ-
प्रमाणमित्यभिधानीयम् । अनाप्तप्रणीतत्वादिदोषाणामप्रामाण्योत्पादना-
५ दन्यप्रयोजनाभावात् । आप्तप्रणीतत्वाभावान्न प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्यु-
च्यते । तदप्यनुचितम् । यत्र हि पुरुषकृता पदानुपूर्वी तत्र तदपेक्ष
प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा भवेत् । वेदानुपूर्व्यास्तु नित्यत्वात्स्वसामर्थ्येनै-
वाऽर्थावबोधकत्वात्पुरुषनिरपेक्षमेव प्रामाण्यम् । न हि तादृशीमानुपूर्वी
कश्चित्कर्तुं क्षमः । पूर्वसिद्धानुपूर्वीतोऽपूर्वानुपूर्वीकरणे कस्यचित्स्वा-
१० तन्व्यासम्भवात् । कुर्वाणो वा ता तदध्येतृभिरन्यैर्बहुभिर्निवार्यते । तदु-
क्तम्—“ अन्यथां करणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणा ” इति ।

एतच्च—

यत्राश्रान्त विशदमनस पक्षपात श्रयन्ते

यः सर्वेषां शुभफलजुषा कर्मणामेकदीपः ।

१५

यं चानागि प्रगुणितवियो धीयते सर्वतोऽपि

स्वीकृतव्यः स इह विबुधैर्वेद एव प्रमाणम् ॥ ५३५ ॥

चित्तोऽस्तु काममुपयानु ततोऽपि कण्ठ

हे श्रान्तिर्य स्वमतदुर्वरपक्षपातान् ॥

अकण्ठतोऽपि पुनरेतदुपैति वक्त्र-

२०

मम्मन्मनः किमपि तेन हर्षायते स्म ॥ ५३६ ॥

तथा हि यथावद्व्यगादि गगद्धेषाकलुषितमनिस्तीर्णकृताम्नि
कश्चिद्विद्यादि नद्विस्मरणशीलता मत्त्ययति देवानामियम्य । गक
त्रिशोकीसनाकलेनाकोशकलान्तिन पुरुषबुर्गणस्य पुत्रे सविम्भानु-
पमदिनान् । यदपि कर्तृस्मरणयोग्यत्वे गत्यस्मर्यमाणकर्तृकं ॥ ५३६ ॥

- अथ सर्वे प्रमातारः । ननु त्रैलोक्योदरविवरवर्तिनः प्रमातारो वेदकर्तारं न स्मरन्तीत्यसर्वविदो वेदनानुपपत्तिः । अपि च सर्वप्रमातृ- देशान्गत्वा ताश्च पृथ्वा तत्र कर्तृस्मरणाभावः प्रतीयेताऽन्यथा वा । न तावदन्यथा, सर्वज्ञत्वानुपपन्नादेव । गत्वा चेन्ननु तत्र गत्वा तेषु
- ५ पृष्ठेषु न स्मराम इति प्रतिवचनं ब्रुवाणेष्वपि को नाम विश्रम्भः । न हि तेषु सर्वेष्वसर्वज्ञस्य युगपत्कमाभ्यामाप्तताप्रतीतिः सम्भवति । यत- स्तद्गुणसंक्रान्त्या तत्र प्रामाण्यं स्यात् । किञ्च अभावप्रमाणस्य तत्र प्रवृत्तिर्यत्र वस्तुसद्भावग्राहकं प्रमाणपञ्चकं न प्रवर्तते । प्रमाणपञ्चकं यत्रेत्याद्यभिधानात् । न चैवमिहास्ति । वेदस्य पुराणस्य च शाब्द-
- १० प्रमाणस्य वेदकर्तरि प्रवर्तनात् । वेदवाक्यं हि—“ रुद्रं वेदकर्तारं, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं वेदांश्च ग्रहिणोति, तथा—प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत्तत्र त्रयो वेदा अन्वसृजन्तः ” इत्यादिकम् । पुराणं च— “ प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते ” “ अनन्तरं तु ब्रह्मेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ” इत्यादि कर्तृसद्भाववेदकमनेकधा श्रूयते ।
- १५ स्मृतिपुराणादिवच्च काण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादयः शाखाभेदास्तत्कर्तृ- त्वादेव तत्तद्विधिनामाङ्किता इति कथमस्मर्यमाणकर्तृकाः । अथ तद्दृष्ट- त्वात्तत्प्रकाशितत्वाद्वा तन्नामाङ्किता इति चेत् । तन्न । यतो यदि ताव- दुत्सन्नाः शाखाभेदाः कण्वादिना दृष्टाः प्रकाशिता वा । तदा कथमेषा सम्प्रदायाविच्छेदोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिक्षेपश्च स्यात् । अथानव-
- २० च्छिन्ना एवैते सम्प्रदायेन दृष्टाः प्रकाशिता वा । तर्हि यावद्विरूपा- ध्यायैर्दृष्टाः प्रकाशिता वा तावन्नामभिरेषा किन्नाङ्कितत्वं स्यात् । अविशेषात् । अपि चाऽन्ये वादिनः स्मरन्ति वेदस्य कर्तारमित्यसिद्ध- मेवाऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वम् । अथोच्यते, अस्ति तेषां वेदे कर्तृस्मरणं किन्तु सविगानम् । तत्कर्तृविशेषविप्रतिपत्तेः । तथा हि—योगा रुद्र-
- २५ कर्तृकत्वं तस्याहुः । जैनाः कालासुरकर्तृकत्वम् । सौगतास्त्वष्टककर्तृ- कत्वम् । अतोऽप्रमाणं तदिति । तदप्युक्तिमात्रम् । यतः कर्तृविशेषे

[illegible]

भावसिद्धिरिति । अन्यतस्तत्सिद्धौ चास्य वैयर्थ्यम् । अपौरुषेयत्वस्यापि तत एव प्रसिद्धेः । ततो वेदेष्वपौरुषेयत्वसाधकस्य कस्यचिन्प्रमाणस्यासम्भवात्कथमसावपौरुषेयः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यसौ व्याख्यातोऽव्याख्यातो वा स्वार्थे प्रतीतिं कुर्यात् । न तावदव्याख्यातः । अनिप्रसङ्गात् । अथ व्याख्यातः । कुनस्तस्य व्याख्यानं स्वतः पुरुषाद्वा । न तावत्स्वतः ।

भो भोः श्रोत्रियपुङ्गवा. समुदितैः सर्वैरपि श्रूयता

सम्प्रत्यस्तमितान्यकृत्यविविभिर्भृत्वा समार्थो मनः ॥

मद्वाचामिदमेव वाच्यमपरं मा सर्वथा कल्पता-

१० मित्येवं विदधाति नात्मवचसा व्याख्यां कदाचिदुति । ॥ ५४१ ॥

अन्यथा व्याख्याभेदो न स्यात् । पुरुषाच्चेत्, कथं तद्व्याख्यानात्पौरुषेयादर्थप्रतिपत्तौ दोषागङ्कानिवृत्तिर्भवेत् । पुरुषा हि रागादिमन्तो विपरीतमप्यर्थं व्याचक्षाणाः समुपलभ्यन्ते । संवादेन प्रामाण्याङ्गीकरणे वाऽपौरुषेयत्वकल्पनवैयर्थ्यम् । पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य संवादादेव

१५ प्रामाण्योपपत्तेः । न च व्याख्यानानां संवादः समस्ति । परस्परविरुद्धभावनानियोगादिव्याख्यानानामन्योन्यं विसंवादोपलम्भात् । अपि चायं वेदव्याख्याताऽतीन्द्रियार्थदर्शी तद्विपरीतो वा । आद्यकल्पेऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिषेधविरोधः । धर्मादौ वाऽस्य प्रामाण्योपपत्तेर्धर्मे चोदनैव प्रमाणमित्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ तद्विपरीतः । कथं तर्हि

२० तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः । अयथार्थाभिधानागङ्कया तदनुपपत्तेः । न च मन्वादीनां सातिशयप्रज्ञत्वात्तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः । तेषां सातिशयप्रज्ञत्वासिद्धेः । तेषां हि प्रज्ञातिशयः स्वतो वेदार्थाभ्यासाददृष्टात् ब्रह्मणो वा स्यात् । स्वतश्चेत्, सर्वस्य स्यात् । आविगेषात् । वेदार्थाभ्यासाच्चेत्, ननु वेदार्थस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य वाऽभ्यासः स्यात् ।

२५ न तावदज्ञातस्य । अतिप्रसङ्गात् । अथ ज्ञातस्य, कुतस्तज्ज्ञप्तिः,

१ 'स्तुतिः' इति भ. पुस्तके पाठः ।

५
३०
३५

शक्त्यां स्त्रीपल्लवम् स्यात् । उपधातो वा बाहुकादिकर्णयोः ।

भवति चाऽयम् । तथा हि—

नरम्पुत्रश्चक्षुरेतिरेववाहिकयाकर्मक्षेः

प्रतिञ्जानवधोरणरिसितरोदसीकन्दैः ॥

भवत्यातिसमीपगोक्षोपातिक्षलरीक्षकैः

लननययिदोक्षोवृद्धादिवरत्ना भूवं कर्णयो ॥ ५४३ ॥

विधाक्षितशब्दभानिपदविषयव्यवहारोदाहरितकोष्ठयसमोरणोद्भवमपलि-

लजयद्विभक्त्यवस्थातिशयवधशक्त्युत्पत्तिरुक्त्याप्युक्तवत्तत्त्वसाहित्येन

पूणान्यायेन वा कर्माक्षोक्त्यवधवृद्धिबद्धशब्दोद्यु प्रतिञ्जान शब्दः

कटकटादयमाना. कर्णापघातय करन्त इति सर्व एव हि वचनाश्चे-

तयन्ते । तादृशः स्पष्टो शब्दो सति भवतसत्यमवन्वयमाने वयुमानः

क्षीयमानो क्षीयमाना शब्दगुणत्वमानस्य सर्ववधमवन्वयकति परेषां

स्वयमेव प्रत्यक्षमपत्तीति किञ्चनत्र प्रयत्नेन । वाच्येय स स्पष्टो न

शब्द इत्यत्र न प्रत्यक्षम् । वाच्युपमानादिकं सम्यगिति । अयम् च

वक्तु समोरणोदाहरितमवन्वयवन्तत्त्वशब्दो न तु वाच्यवाच्योऽपि । गन्धवत् ॥ ५५

ततः समोरणस्यापि सर्वत्र दृष्टेर्गाहं भवेत् । अयान्वयव्यातिरेकान्मा-

वाच्यैवः स्वीकृत्यन्वये । तर्हि शब्दवाच्यत्वेऽपि स्पष्टस्य क प्रक्षेप-

हेतुः । वाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य शब्दस्य एवमव्यावृत्तिरेव न्यायवत्ति विरोधा-

न्यायवत् । ततः स्वार्थवत्त्वान्निरूपनान्निरूपितमत्त्वञ्च पृथङ्निष्क इति ।

अन्वयिणत्वे पुन. शब्दस्य वाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे दृष्टेर्गाहं स्यात् ॥ ५०

यो हि गानगुण. स न वाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः । यथा विमृशतिः ।

गानगुणश्च परवानगमनतः शब्द इति । तथा यो वाहिरिन्द्रियप्रत्यक्ष-

स परीक्षगुणो न भवति । यथा ज्ञेयार्हः । वाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य शब्द-

इति । न च विषयशब्दस्य कस्यापि विधाने गुण. प्राप्तिरिति युक्ति-

न्यायवत्ति । व्यापारवत्, ततः शब्दोऽपि संपूर्णतः स्यात् । न च ५५

तथा केनाऽप्यनुभवते । विन्तरेतश्चाव्यगुणत्वं शब्दस्य पदेपदेश्य-

11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847

... ..

... 1950/51 ዓ.ም. በጊዜያዊነት በጊዜያዊነት...

... 1900 ...

...
...

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋ ԴԱՐՉԱՎՈՐ ՄԱՍԻՆ

የግብርና ሚኒስቴር ዘርፍ

[illegible]

Երևանի քաղաքի Կոմիտասի անվան Մանկավարժական ինստիտուտի
 Կրթության և գիտության նախարարության համակարգում

ተከታታይ ህጋዊ ስራ ላይ ማመስረት ይቻላል።

[illegible]

1. የተሰጠው የሥራ ስልጣን በሥራ ስልጣን አገልግሎት አገልግሎት አገልግሎት

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ १५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

— ୧୫୫ —

५ । प्राणिमहाविषयकवर्णनार्थं च प्रोक्तम् ।

কলিকাতা

समाप्त्यहोर्दिशि प्रापत्वा तथा तं न प्राप्यत इत्युच्यते।

विशिष्ट, प्रतीयते । तथा सर्वत्र क्रिया विविधतायामेव प्रकाशा

[illegible]

प्रातिरोधोपायः । यथा पर्यवर्तिते शोकादिभ्यो च्यवर्तिष्यं चक्षुः-

[०६]

: प्रश्नोत्तरावली :

[illegible]

ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

—: पञ्चाङ्ग :—

[illegible]

—सं. १०००—

भङ्गात्ता जातिः संज्ञात्तवन्ति ॥ एकौऽनवयवः दोष्टः कर्मा विद्व-
 दुसंज्ञितः ॥ १ ॥ पदमार्थं पृथक्पदं पदं संप्रयोगिन्यापि ॥ वाक्य-
 भिन्नमिति नैयायिका वदुषा न्यायवद्विनिर्मा ॥ २ ॥ इति काठिका-
 नसंज्ञिता खण्डवापि वाक्यभेदाः प्रतिनिधितः ।

महता जातिः सङ्गतवन्ति ॥ एकोऽनवयवः शब्दः क्रमावृद्ध-
 यमहेतुः ॥ १ ॥ पदमाद्यं पञ्चकमेव पदं सप्तस्यित्यपि ॥ वाक्य-
 प्रविभागाभ्यां बहुधा न्यायदर्शितम् ॥ २ ॥ इति कारिका-
 दशमस्कन्धेन अष्टवर्षे वाक्यपद्याः प्रतिलिप्ताः ।

—विशेष—

सामान्यापुत्रवर्णनां संहिताः पठमुच्यते ॥
निरूपितः पदानां तु स वाक्यामिह कथ्यते ॥ ५४५ ॥

—: १२॥१५३ : श्री

[illegible]

॥३४॥ ब्रह्म संहिता प्रथमोऽध्यायः

[illegible][illegible][illegible]

प्रा. सङ्कोचः । यथा शालिहस्त्याप्रहे एकाद्विद्वत् ।

शालिहस्त्या हि प्रकरोत्तरेण प्रहेविमकाकालाजिष्वत्तिका-

विमत्या तद्वत्प्राप्यमूलप्रथमं गृह्यते ततः शालिहस्त्याया ज्ञान-

विमत्याया गृह्यते । यद्वै सङ्कोचः — 'यथायमस्यप्रहे-

प्रथमः प्राप्यते ॥ संख्यान्तराणां भूदृष्टिं तथा योदन्तर-

द्वैतः ॥ १ ॥' शब्दं विष्णुपदं योदन्तरं शालिहस्त्याप्राप्य-

विष्णु इत्यर्थः ॥ 'यस्यैवान्तराले यद्विद्वत्तन्त्रं सन्त्ये ॥

प्राप्यतेत्यादिः सा तद्विद्वत्प्राप्य एव सः ॥ १ ॥' अस्याधु-

शब्दोक्त्या शालिहस्त्यायाज्ज्ञानान्तराले यत्कमन्य सागमावतस-

तान्तरालान्तरात् सवया सन्त्ये सा प्राप्यतेतदवधारणप्रथमता ।

न च शालिहस्त्याया सत्यशब्दोपपत्त्युक्त्या तु तत्संज्ञा-कारोपाय

तद्वत् द्वैतः । न च शालिहस्त्याया निष्पत्तिर्यत्र कथं सत्यशब्द-

द्वैतविद्वत्तत्त्वत्वेति वक्तव्यम् । शालिहस्त्याया इतिप्रथमप्रवृत्त्य-

सत्यवत्तन्त्रात्तत्त्वे प्रतीतिर्यत्रैवद्वैतान्तरं । तस्मिन्मन्यमान-

मन्यमाने एव नानाप्रकारा प्रथमप्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

नानाप्रकारा प्रवृत्त्युक्त्याप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्यतेप्राप्य-

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ १ ॥

॥ अथ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

१०८ । न च भागवतमिमांसा निरुद्धिरयम् । अथ संप्रति-
न्यासविधिश्च इति वक्तव्यम् । अत्रादिमन्त्रो हि विष्णुस्वरूपः

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

١٠٠٠
 ١٠٠٠
 ١٠٠٠

[illegible]

١٠٠

١٠١

١٠٢

١٠٣

١٠٤

١٠٥

١٠٦

١٠٧

١٠٨

١٠٩

١١٠

١١١

١١٢

١١٣

١١٤

١١٥

١١٦

١١٧

١١٨

١١٩

١٢٠

١٢١

١٢٢

١٢٣

١٢٤

١٢٥

١٢٦

١٢٧

١٢٨

١٢٩

١٣٠

١٣١

١٣٢

١٣٣

١٣٤

١٣٥

١٣٦

١٣٧

١٣٨

١٣٩

١٤٠

١٤١

١٤٢

١٤٣

١٤٤

١٤٥

١٤٦

١٤٧

١٤٨

١٤٩

١٥٠

١٥١

١٥٢

١٥٣

١٥٤

١٥٥

١٥٦

١٥٧

١٥٨

١٥٩

١٦٠

١٦١

١٦٢

١٦٣

١٦٤

١٦٥

١٦٦

١٦٧

١٦٨

١٦٩

١٧٠

١٧١

١٧٢

١٧٣

١٧٤

١٧٥

١٧٦

١٧٧

١٧٨

١٧٩

١٨٠

١٨١

١٨٢

١٨٣

١٨٤

١٨٥

١٨٦

١٨٧

١٨٨

١٨٩

١٩٠

١٩١

١٩٢

١٩٣

١٩٤

١٩٥

١٩٦

١٩٧

١٩٨

١٩٩

٢٠٠

٢٠١

٢٠٢

٢٠٣

٢٠٤

٢٠٥

٢٠٦

٢٠٧

٢٠٨

٢٠٩

٢١٠

٢١١

٢١٢

٢١٣

٢١٤

٢١٥

٢١٦

٢١٧

٢١٨

٢١٩

٢٢٠

٢٢١

٢٢٢

٢٢٣

٢٢٤

٢٢٥

٢٢٦

٢٢٧

٢٢٨

٢٢٩

٢٣٠

٢٣١

٢٣٢

٢٣٣

٢٣٤

٢٣٥

٢٣٦

٢٣٧

٢٣٨

٢٣٩

٢٤٠

٢٤١

٢٤٢

٢٤٣

٢٤٤

٢٤٥

٢٤٦

٢٤٧

٢٤٨

٢٤٩

٢٥٠

٢٥١

٢٥٢

٢٥٣

٢٥٤

٢٥٥

٢٥٦

٢٥٧

٢٥٨

٢٥٩

٢٦٠

٢٦١

٢٦٢

٢٦٣

٢٦٤

٢٦٥

٢٦٦

٢٦٧

٢٦٨

٢٦٩

٢٧٠

٢٧١

٢٧٢

٢٧٣

٢٧٤

٢٧٥

٢٧٦

٢٧٧

٢٧٨

٢٧٩

٢٨٠

٢٨١

٢٨٢

٢٨٣

٢٨٤

٢٨٥

٢٨٦

٢٨٧

٢٨٨

٢٨٩

٢٩٠

٢٩١

٢٩٢

٢٩٣

٢٩٤

٢٩٥

٢٩٦

٢٩٧

٢٩٨

٢٩٩

٣٠٠

٣٠١

٣٠٢

٣٠٣

٣٠٤

٣٠٥

٣٠٦

٣٠٧

٣٠٨

٣٠٩

٣١٠

٣١١

٣١٢

٣١٣

٣١٤

٣١٥

٣١٦

٣١٧

٣١٨

٣١٩

٣٢٠

٣٢١

٣٢٢

٣٢٣

٣٢٤

٣٢٥

٣٢٦

٣٢٧

٣٢٨

٣٢٩

٣٣٠

٣٣١

٣٣٢

٣٣٣

٣٣٤

٣٣٥

٣٣٦

٣٣٧

٣٣٨

٣٣٩

٣٤٠

٣٤١

٣٤٢

٣٤٣

٣٤٤

٣٤٥

٣٤٦

٣٤٧

٣٤٨

٣٤٩

٣٥٠

٣٥١

٣٥٢

٣٥٣

٣٥٤

٣٥٥

٣٥٦

٣٥٧

٣٥٨

٣٥٩

٣٦٠

٣٦١

٣٦٢

٣٦٣

٣٦٤

٣٦٥

٣٦٦

٣٦٧

٣٦٨

٣٦٩

٣٧٠

٣٧١

٣٧٢

٣٧٣

٣٧٤

٣٧٥

٣٧٦

٣٧٧

٣٧٨

٣٧٩

٣٨٠

٣٨١

٣٨٢

٣٨٣

٣٨٤

٣٨٥

٣٨٦

٣٨٧

٣٨٨

٣٨٩

٣٩٠

٣٩١

٣٩٢

٣٩٣

٣٩٤

٣٩٥

٣٩٦

٣٩٧

٣٩٨

٣٩٩

٤٠٠

٤٠١

٤٠٢

٤٠٣

٤٠٤

٤٠٥

٤٠٦

٤٠٧

٤٠٨

٤٠٩

٤١٠

٤١١

٤١٢

٤١٣

٤١٤

٤١٥

٤١٦

٤١٧

٤١٨

٤١٩

٤٢٠

٤٢١

٤٢٢

٤٢٣

٤٢٤

٤٢٥

٤٢٦

٤٢٧

٤٢٨

٤٢٩

٤٣٠

٤٣١

٤٣٢

٤٣٣

٤٣٤

٤٣٥

٤٣٦

٤٣٧

٤٣٨

٤٣٩

٤٤٠

٤٤١

٤٤٢

٤٤٣

٤٤٤

٤٤٥

٤٤٦

٤٤٧

٤٤٨

٤٤٩

٤٥٠

٤٥١

٤٥٢

٤٥٣

٤٥٤

٤٥٥

٤٥٦

٤٥٧

٤٥٨

٤٥٩

٤٦٠

٤٦١

٤٦٢

٤٦٣

٤٦٤

٤٦٥

٤٦٦

٤٦٧

٤٦٨

٤٦٩

٤٧٠

٤٧١

٤

وہی ہے جس نے ان کو اپنا گھر بنا لیا ہے۔

١٠٠٠
 ١٠٠٠
 ١٠٠٠

...
...
...
...

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

وَأَمَّا الْفُلُ فَأُرْسِلَتْ بِرَحْمَةٍ مِنَّا لِيُبَيِّنَ مَا نَالُوا لَوِ اتَّبَعَ الْبَشَرُ الْإِنشَاءَ لَفُتِنُوا وَلَئِن لَّمْ يَظْهَرِ لَهُمْ الْآيَاتُ فَانفَرُوا لَيُصِيبَهُنَّ الْعَذَابُ الْغَلِيظُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[illegible]

- मभिव्यञ्जकत्वे हि ध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेर्वर्णादिप्रतीतिरूपपक्षेत्तन्ना-
 त्रानुबन्धित्वाच्चार्थप्रत्ययोत्पादस्य द्वितीयादिध्वनीनामानर्थक्यं न
 दिति । एतदपि न तर्ककर्मश्रमम् । नादैरभिव्य-
 ज्यमाने हि स्फोटे ये ज्ञानविशेषा स्फोटग्रहणानुकूला इदं तदित्य-
 ५ पदेभ्यस्ते स्फोटरूपावसाथे हेतुत्वमुपयान्ति । सर्वैरेतैराहितसत्क-
 विशेषायां बुद्धौ ध्वनिनाऽन्त्येन सह स्फोटस्य व्यक्तरूपस्य प्रतीति-
 अतो नादैर्विशिष्टप्रत्ययजननादाहृतभावनावीजाया विशिष्टसम्प्रत्य-
 जनने लब्धपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासमुपयाति न पूर्वमिति वन्-
 स्वभाव एवायम् । तदाह—“प्रत्ययैरनुपाख्ये यैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ।
 १० ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥ १ ॥ नादैराहितवीजाया-
 मन्त्येन ध्वनिना सह ॥ आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते
 ॥ २ ॥ ” इति । यथा ह्यनुवाकः श्लोको वा पुनः पुनरावृत्त-
 सुखेनाऽवधारयितुं शक्यते । न च प्रत्यावृत्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायत
 यथेदं गृहीतमिदं नेति । अथ चानेकावृत्तौ श्लोकाद्यवभासः स्पष्ट-
 १५ सवेद्यते तथैवायमपि शब्दात्मा पुनः पुनरभिव्यक्तस्फोटरूपोऽवभा-
 र्यते । न च प्रत्याभिव्यक्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायत इदं गृहीतमिति
 नेति । अथवाऽनेकाभिव्यक्तौ स्फोटावभासः स्पष्टः सवेद्यते । तदुक्तम्—
 “यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ॥ आवृत्त्या न तु
 स ग्रन्थः प्रत्यावृत्तिनिरूप्यते ॥ १ ॥ ” अनुवाक इति वैदिक-
 २० वाक्यम् । सोढत्वमिति सोढुं शक्यत्वं बुद्ध्याक्रमणीयता स्वीकार्यत्वन-
 येन स्वेच्छयेवासौ पठनीयो भवति । आवृत्त्येति जातावेकमचनम् ।
 आवृत्तिरेकैकाऽप्युपयुज्यते, उत्तरोत्तरविशेषाधानाय । अन्यैकावृत्त्या
 सोढता म्यादिति । अथार्थ एव प्रत्येकध्वनिव्यञ्जनीयोऽस्तु किमन्तर्गत-
 कल्पस्फोटपरिकल्पनयेति वन् । न । प्रथमादेव ध्वनेरभिव्यक्षीमनुवा-
 २५ हि दुर्निवाग्मानर्थक्यं द्वितीयादीनां ध्वनीनाम् । न चैतस्फोटेऽपि

2

1 2 3 4

न स्याद्वादिनाम् । नोपापनीति कालित्तेश्चोपमानम् । एकानेक-
कारप्रतीतिरेकानेकाकारस्य ज्ञान्यन्तरस्य व्याप्तिर्न । न हि वर्णाया-
कर्णनसमनन्तरमेकानेकाकारप्रतीतिरनात्मना युक्ता । मन्त्रिर्गणेश-
सद्भावप्रसङ्गात् । नाप्यप्यनमादेनुक्ता । एकताशक्तिगोपापने । ततो

५ वर्णायाकारपरिणतद्रव्यशब्देनोक्त्या प्रतीतिस्त्वन्नाम परिणतशब्द-
वाच्यतात्त्विकानेकप्रतीकात्किञ्चाकारम् । अत एवेकाने-
काकारं भिन्नम् । नाकारमात्रम् । यत्र पूर्वोद्दिभागवर्ण-
पदरूपावयवावसायः पुनरभिधेयज्ञाना भवतीति नमानुविधानादि-
त्यायुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । नतीना मन्त्राभिमतवर्णनित्यत्वेकान्त-

१० विदुःकृतावसरे सविस्तरमपाकरिष्यमाणत्वात् । यदपि वर्णाद्यवयवा-
वभासासत्यत्वप्रदर्शनार्थं मुसमिन् मणिकृपाणेत्यादिनिदर्शनमदृशि
तदपि दार्ष्टान्तिकेन सः वैषम्यात्स्वसिद्धान्तश्रद्धान्तकरणस्य
भणनमात्रम् । वस्तुन्तरमेव हि प्रतिबिम्बास्य तात्त्विकानेकतयाविध-
धमोपेतं प्रतिबिम्बकारणविम्बास्यमुखविलक्षण मणिकृपाणद्वर्पणादि-

१५ पूष्यते । न तु तदेव मुखं खड्गैर्लोदकद्वर्पणादयस्तथा तथा प्रथयन्ति ।
प्रतिबिम्बस्य च तात्त्विकत्वमुपरिष्ठात्रिणोप्यामः । यदपि चात्मनः प्रौढि-
प्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरं यथा च दूरदेशे समन्धकारे वेत्यादिना
प्रकीर्तितम् । तदप्यकीर्तिकरम् । दूरदेशावस्थितस्य हि विरलपदार्थस्य
घनरूपताप्रतीतिरुत्तरकालभावविलिष्टविरलरूपताप्रत्ययेन वाच्यत

२० इति तत्र घनत्वप्रतीतिवशाद्यवस्थाप्यमानं घनत्वमस्त्ववास्तवं कः
किमाह । वर्णाद्यवयवावभासस्य तु नोत्तरकालिकं बाधकं किञ्चित्त्वे-
तयामः । तत्कथमिव तद्वशात्सिद्धपद्धतिमनुधावन्तो वर्णाद्यवयवाः ।
न हि निरवयवं स्फोटं नाम किञ्चित्कचन कदाचनापि प्रतीमो येन
तद्वलेन वर्णाद्यवयवान्प्रत्याचक्ष्महे । अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या

२५ स्फोटः प्रतीयत एवेति चेत् । एतदपि दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गप-
राहतम् । न खलु सत्तामात्रेण शब्दोऽभिधेयवियमाधातुमर्हति ।

1

2

3

[illegible][illegible]

२०
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ १ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ २ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ३ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ४ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ५ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ६ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ७ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ८ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ९ ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ १० ॥

२५ पादयन्ति ग्राभाकृगः । तदुक्तं शालिकेन—“ ग्रधानगुणभागेन

१ प्र. व. वा स्थाप्यमात्रका मूर्ति, पु. २ प ७ ।

तद्व्याप्त्यसम्भवात् ॥ पदार्थानि च वाक्यार्थे

विपर्ययतः ॥ १ ॥ तं च पदान्वयकाक्षासिद्धिप्रयोजनत्वात्

यान्तरव्यतिरेकव्यतिरेकप्रत्ययान्वयत्वात् तस्या हि—आकाशा प्रति-

पक्षे विज्ञेयः । सा च प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे पदेऽभिधायित्वेन

प्रत्ययसमावाहकत्वे । यथा दारा इति । न ह्यत्र प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं प्रत्य-

यार्थं प्रतिनिधेयान्वितं प्रकृत्या स्वाध्याऽभिधीयते । प्रतिपदिकार्थमन्त्रे

प्रत्ययान्वये । अन्वितत्वाभावात् तदा बहुवचसि पदार्थान्वये प्रग-

नान्वयव्यापित्वेनान्वितत्वाभावात् प्रत्ययवचसिनाय प्रतिपदरः पदार्थान्वये प्रग-

रन्त इत्यादिकं च स्मारितद्वयप्रयोजनत्वात् विज्ञेयत्वे । प्रकृ-

त्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिधायित्वेनान्वयवचसिना इत्येवकाक्षा । यथा

१० यानि गच्छन्ति च । अत्र हि प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं कर्मकावै वच-

नान् काले च प्रत्ययव्यतिरेकान्वयवचसिना प्रत्ययवचसिनाय प्रतिपदरः पदार्थान्वये प्रग-

रन्त इत्यादिकं च स्मारितद्वयप्रयोजनत्वात् विज्ञेयत्वे । प्रकृ-

त्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिधायित्वेनान्वयवचसिना इत्येवकाक्षा । यथा

१० यानि गच्छन्ति च । अत्र हि प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं कर्मकावै वच-

नान् काले च प्रत्ययव्यतिरेकान्वयवचसिना प्रत्ययवचसिनाय प्रतिपदरः पदार्थान्वये प्रग-

रन्त इत्यादिकं च स्मारितद्वयप्रयोजनत्वात् विज्ञेयत्वे । प्रकृ-

त्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिधायित्वेनान्वयवचसिना इत्येवकाक्षा । यथा

१० यानि गच्छन्ति च । अत्र हि प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं कर्मकावै वच-

नान् काले च प्रत्ययव्यतिरेकान्वयवचसिना प्रत्ययवचसिनाय प्रतिपदरः पदार्थान्वये प्रग-

रन्त इत्यादिकं च स्मारितद्वयप्रयोजनत्वात् विज्ञेयत्वे । प्रकृ-

त्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिधायित्वेनान्वयवचसिना इत्येवकाक्षा । यथा

१० यानि गच्छन्ति च । अत्र हि प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं कर्मकावै वच-

नान् काले च प्रत्ययव्यतिरेकान्वयवचसिना प्रत्ययवचसिनाय प्रतिपदरः पदार्थान्वये प्रग-

रन्त इत्यादिकं च स्मारितद्वयप्रयोजनत्वात् विज्ञेयत्वे । प्रकृ-

त्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिधायित्वेनान्वयवचसिना इत्येवकाक्षा । यथा

१० यानि गच्छन्ति च । अत्र हि प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं कर्मकावै वच-

नान् काले च प्रत्ययव्यतिरेकान्वयवचसिना प्रत्ययवचसिनाय प्रतिपदरः पदार्थान्वये प्रग-

रन्त इत्यादिकं च स्मारितद्वयप्रयोजनत्वात् विज्ञेयत्वे । प्रकृ-

त्यर्थान्वितिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिधायित्वेनान्वयवचसिना इत्येवकाक्षा । यथा

१० यानि गच्छन्ति च । अत्र हि प्रकृत्यर्थान्वितिरिक्तं कर्मकावै वच-

- समीपस्याप्यनन्वयः । व्युत्पत्तौ तेन शुद्धानानाकांक्षाऽप्युपलब्धम् ॥ १ ॥ परिपूर्णंति पुत्रसन्ध्यादिगणक्षेपेण राज्ञा । येनैव सन्ध्याप्येति युक्तम् । ना चैयनाकांक्षा प्रतियोगिषु सर्वेषु न महत्सव जायते किन्तु कारणोपनिषातक्रमेण । तथा हि, श्रियाद्यः क्रमेण क्रमेण गामन्त्रवाचद्वयगतौ क्रमेण प्रथमनेक्षते । स च निष्करोऽन्वयः वर्तते इति कलापेक्षा । व्यासश्च जगन्मन्त्रेणाद्यः स्रष्टुर्निर्माणे अपेक्षा । तदुक्तम्—“ प्रतियोगिषु सर्वेषु नाकांक्षोदति तन्मणात् ॥ कारणोपनिषातानुपूर्वम् तु यथातथम् ॥ १ ॥ ” क्रमेण चान्वितानिवानमपि क्रमेणैव । उदाह—“ जित्नामा जायते वीर्यं १० सस्वन्विषु यथा यथा ॥ तथा तथैव शुद्धानानन्विनार्यानिवापि ॥ १ ॥ ” । कः पुनः सन्निविः, आकांक्षानन्तरं बुद्धौ विरगितिः । स च न शुद्धनिवर्तन एवान्वितानिवानश्रुतानुपलब्धम् । द्वापिन्याशव्याहतेनान्युद्घाटनाद्येन लोकेऽन्वितानिवान्दर्शनम् । आकांक्षावच्च सन्निवावपि सन्निवायकक्रमेण क्रमो वेदितव्यः । उदाह—
- १५ निवानमपि तथैवेति । उदाह—“ सन्निविः शुद्धजनैव व्युत्पत्तौ नोपलब्धम् ॥ अथाहतेनाप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनम् ॥ १ ॥ महत्सव स सर्वेषां सन्निविः प्रतियोगिनाम् ॥ सन्निवायकमान्यक्रमेण क्लृप्तानर्था ॥ २ ॥ यथा यथा सन्निवानं जायते प्रतियोगिनाम् ॥ तथा तथा क्रमेणैव शुद्धैर्गन्धितवोधनम् ॥ ३ ॥ ”
- २० इति । किं पुनर्गिदं योम्यत्वं नान । दम्भवन्वाहचन् । दुम्यवृत्तिर्नां च प्रयोगे योऽर्थो यत्र सन्निवित्वेनोपलब्धते स तत्र सन्निवित्वं वेत्त इत्युच्यते इति वचनम् । सन्निवित्वमिदमिदमिति दम्भवगम्यते । सन्निवित्वेन दृष्टवान् । तत्र आकांक्षादिद्वितयवशात्तदनुपलब्धेति

१ 'केन्द्र' अत्र न. पुनरेव वदः । २ 'आकांक्ष' अत्र 'दम्भ' 'दम्भ' (व २३) अत्र न. व. वाक्यार्थानुवृत्त्या (३. १६. १) विदित्वेनैव सन्निवित्वम् ।

- समीपम्याप्यनन्वयः । व्युत्पत्तीनेन शब्दानामाकांक्षाव्युपलक्षणम् ॥ १ ॥ परिपूर्णैर्निनि पुत्रसम्बन्धाभिगकाक्षेण राजा । योन्मन्व मन्त्रे-
पम्येति पुरुषस्य । सा चैयमाकांक्षा प्रतियोगिषु सर्वेषु न सहस्र-
जायते किन्तु कारणोपनिपातक्रमेण । तथा हि, क्रियायाः कर्तारमन्त्रे-
५ णासम्बन्धात्तदवगतौ कर्तार प्रथमनपेक्षते । स च निष्कलो व्यापक-
वर्तते ऽनि फलापेक्षा । व्यापारश्च कारणनन्वगाद्यन्यः मायवितुर्निते
करणापेक्षा । तदुक्तम्—“ प्रतियोगिषु सर्वेषु नाकांक्षोदेति तन्त्र-
णात् ॥ कारणोपनिपातानुपूर्व्येण तु यथातथम् ॥ १ ॥ ” वृत्त-
मेण चान्विताभिधानमपि क्रमेणैव । तदाह—“ जिज्ञासा जायते वाङ्म-
१० सम्बन्धिषु यथा यथा ॥ तथा तथैव शब्दानामन्विताभ्यापिता
॥ १ ॥ ” । कः पुनः सन्निधिः, आकांक्षानन्तरं बुद्धौ विपरिवृत्तिः ।
स च न शब्दनिवर्तन एवान्विताभिधानव्युत्पत्तावुपलक्षणम् ।
द्वारमित्यादावध्याहनेनाप्युद्धाटनाद्यर्थेन लोकेऽन्विताभिधानदर्शनान् ।
आकांक्षावच्च सन्निधावपि सन्निधायकक्रमेण क्रमो वेदितव्यः । तदन्विता-
१५ भिधानमपि तथैवेति । यदाह—“ सन्निधिः शब्दजन्यैव व्युत्पत्ती-
नोपलक्षणम् ॥ अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनान् ॥ १ ॥
सहस्रैव स सर्वेषां सन्निधिः प्रतियोगिनाम् ॥ सन्निधायकमामग्री-
क्रमेण क्रमवानसौ ॥ २ ॥ यथा यथा सन्निधानं जायते प्रतियो-
गिनाम् ॥ तथा तथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥ ३ ॥ ”
२० इति । किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम । यत्सम्बन्धादित्वम् । सुम्यवृत्तीनां च
प्रयोगे योऽर्थो यत्र सम्बन्धित्वेनोपपद्यते स तत्र सम्बन्धाहो येन
इत्युच्यत इति वचनान् । सम्बन्धाहमिदमिदमिति कथनवगम्यते ।
सम्बन्धित्वेन दृष्टत्वात् । तत आकांक्षादित्रितयवशान्नाशव्युत्पत्तीनि

१ 'वाङ्म' इति न. पुनर्द्वे पाठः । २ 'आकांक्षावच्च' इत्यनः 'इत्याद'
(प २३) इत्यन्त प्र. पं. वाङ्मयवशान्नाशव्युत्पत्ती (पृ. १३. १)
दिदित्यादनेदन अनुपलब्धे ।

व्यक्तिर्मीमांसा न्यायकारिता ॥ प्रलीयन्ते समस्ताश्च वेदवाक्यार्थ-
संशयाः ॥ २ ॥ ” इति । अत एव च मीमांसाया वेदवाक्यार्थ-
प्रतिपत्तावितिकर्तव्यतात्वम् । तदुक्तं तैरेव—“ धर्मं प्रमीयमाणे हि
भेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ”

५ ॥ १ ॥ इति । ब्रह्म इति वेदार्थः । ननु लोके द्रागेव वाक्यार्थनिश्चयो
नेयतां सामग्रीमपेक्षते । उच्यते । अत्यन्ताभ्यस्ते वाक्यार्थे स्यादेतदेव-
मदृष्टपूर्वेषु तु स्मृत्यादिवाक्यार्थेषु लोकेऽपि नानाविधविवादोत्थानात्कुनो
द्रागेव निश्चयः । अपि च प्रयोजनाभावेनापि लोकस्याऽयं विवेको
नास्ति । वाक्यज्ञास्तु विविचते । तदुक्तम्—“ बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभे-

१० दावलम्बिनः ॥ प्रत्ययात्सहसा जाताच्छ्रैताल्लाक्षणात्मकात्
॥ १ ॥ न लोकः कारणाभावाभिर्धारयितुमिच्छति ॥ ब्रह्माल-
दिसिद्धयर्थं वाक्यज्ञास्तु विविचते ॥ २ ॥ ” अथैव सिद्धान्ते स्मृतेः
पूर्वानुभवानुसारितयाऽर्थगोचरप्राप्तावपेक्षानपेक्षणलक्षणदूषणावतार ।
तथा हि, न पदं पदार्थमात्रे कचिद्दृष्टचरप्रयोगो येन तत्साहचर्येण तन्माः

१५ स्मारयेत् । तन्मात्रेण व्यवहारयोगाद्यवहारोपयुक्तत्वाच्च पदोच्चारणस्य
किं त्वन्विते स्वार्थे । तथा च गामानयेत्यत्रानयनान्वितस्वार्थो गो-
शब्दस्तेन सहचरितो दृष्टो गा पश्येत्यत्रापि तदन्वितमेव गा स्मारयेन्न
तन्मात्रम् । एवं च स्मर्यमाणेनानयनेन दर्शननिरपेक्षीकृतो गोर्न
पश्येत्यनेनान्वियात् । एवं प्रासाद पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्वार्थे पश्य-

२० पदं तेन सहचरितं दृष्टं गा पश्येत्यत्रापि प्रासादान्वितमेव दर्शन
स्मारयेन्न दर्शनमात्रम् । तथा च स्मर्यमाणेन प्रासादेन गोनिराकाक्षी-
कृत पश्यपदं न गवा सम्बध्येतोति सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्यये दत्ता
जलाञ्जलिः प्रसज्यते । अथ गोशब्दो गोलक्षणमर्थं न व्यभिचरत्यान-

२५ न तु पदार्थान्तरं व्यभिचारादिति चेत् । तदसाम्प्रतम् । पद्धत्या

बन्धन्यतिरेकान्नां स्वस्वेवमवगम्यते यन्मार्थपूर्वको वाक्यार्थ इति ।
 न हि नातसादृशचाराच्छ्रुतेष्वपि पदेषु पदान्तावगच्छति नावग-
 च्छेत्वेनौ वाक्यार्थम् । यत्स्वरुतेष्वपि पदेषु प्रमाणांतरतः पदार्था-
 ज्ञानेनाज्ज्ञातयेवासा वाक्यार्थम् । यदाह—“ पश्यंतः श्रेतिनारूपं
 हेतुशब्दं च शृण्वतः ॥ सुराविज्ञेयशब्दं च श्रेतोऽथो धावतीति ५
 धीः ॥ १ ॥ दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थाद्विना क्वचित् ॥ ”
 इति । आह्वयन्यक्तं रूपम् । तेन गुणिविगो न प्रत्ययेनावसीयत
 इत्यर्थः । तदेवं वाक्यार्थबुद्धिः पदार्थप्रतीतिं न व्यनियरति तु पद-
 प्रतीतिरिति न तत्कार्यं भवितुमर्हति । अपि च, अनन्यलन्य-
 र्व्यभिः न सिद्धः । लन्यते च सननिव्याहारान्यथानुसत्त्या पदाना- १०
 नन्वितायनराणां स्वानिधेयार्थरूपसन्वेतान्वितावन्धाप्रत्यायनं लज-
 न्ना । न हि पदानि सननिव्याहृतानि स्वानिधेयप्रत्ययनात्रे
 र्वन्मातुर्नीदते । न हि लौकिका. पदार्थनाप्रत्यायनाय प्रवर्तन्ते ।
 प्रतीतिमितं स्वस्वेने प्रतिपादयिष्यन्त. पदान्मुच्चारयन्ति । अनुमु-
 चित्वावदोदने सनन्वयविषयवचनतया नानी लौकिका परीक्षा १५
 नुदोदने । न च भूयो भूयः सनधिगत नरे पदार्थनात बुभुक्षन्ते ।
 तन्नाद्विगमननवगमनितुनननो न सननिव्याहरन्ति मुदा. पदति ।
 नदं सननिव्याहारः पदानातनधिगतार्थप्रत्ययनदुक्तनननननननन-
 ननननननिधेयननवेताननधिगतवरी सनन्वितावन्धा लजयते ।
 नुमुच्य—“ विशिष्टार्था प्रयुक्ता हि सननिव्याहृतिर्जने ” इति. २०
 वाक्यार्थो लक्ष्यनागो हि सर्वत्रैवेति हि स्थितिः ” इति च । अय-
 त्वातः प्रत्येक वस्तुवर्धनवगमनेषु सदुक्तिरा वा । न य. य. .
 नैवितुमर्हति वाक्यार्थप्रतीतिमज्ञात् । य सनन्वय पदार्थप्रत्यायन-
 वचनार्थः प्रतीतिरम् । अय प्रत्येकनप्रत्येकनैव वस्तुवर्धन वचन-
 त्वात्तुत्या लक्ष्यप्रतीतिप्रमाति । नति इति । सदुक्तिरननननन- २५

जलपानेषु हि भिन्नदेशेषु मतिनाऽप्येतेषु केन गुणपद्विदेशः गृह्यते ।
अथ न तत्र मार्तण्डमण्डलमालोचने नम्य नममि व्याख्यानात्तन्नि-
तानि तु जलपानेषु प्रनिनिम्नानि भिन्नानि प्रतीयन्ते ततो नानेकान्तः ।
तदुक्तम्—“ अहो केन निमित्तेन प्रतिपात्रं पृथक्पृथक् ॥

५. भिन्नानि प्रतिविम्बानि गृह्यन्ते गुणपन्मया ॥ १ ॥ ” एतत्कुमाग्लिः
परिहरन्नाह—“ अत्र त्रयो यदा तावज्जले सौर्येण तेजसा ॥
स्फुरता चाधुपं तेजः प्रतिभोतः प्रवर्तितम् ॥ १ । ” इत्येवमेव
गृह्णाति सगितारमनेकया ॥ भिन्नमूर्तिर्यथा पात्र तदाऽस्यानेकता
कुतः ॥ २ ॥ ” प्रतिभोतः प्रवर्तितमिति प्रतीपप्रवर्तितमिति
१० प्रतीपप्रवर्तितमनस्तात्प्रवृत्त सः प्रवर्तितमित्यर्थः ।

एवं च—

नित्यत्वशब्दराशे श्रवणकरणक भ्रान्तिसन्देहशून्य

विज्ञानप्रत्यभिज्ञेत्यभिहितममलमूलतस्तावदत्र ॥

पश्चान्निशेषदोषैर्विरहितमुदितलैङ्गिकमानमन्ते

- १५ त्वर्थापत्तिः कलङ्कव्यतिकरविचुरादर्शितासिद्धिहेतुः ॥ ५५७ ॥

जैमिनीयनिनदेषु नित्यतादर्शित्वमतिविस्तराच्चया ॥

किन्तु काचिदपि युक्तिरक्षतावीक्ष्यतेऽत्र न परीक्षकोचिता ॥ ५५८ ॥

तथा हि—यत्तावदुपन्यस्तस एवाय गकार इत्यादिप्रत्य-

भिज्ञाप्रत्यक्षत एव तावद्वर्णानां नित्यत्वमवसीयत इत्यादि । तत्र

- २० सत्यम् । अस्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य भ्रान्तत्वेनैकत्वसिद्धावसमर्थत्वात् ।

प्रदीपाद्येकत्वप्रत्यभिज्ञानवत् । न खलु स एवाऽयं प्रदीपकदलका-

ण्डकुन्तलकलापादिवर्त्यादिप्रत्यभिज्ञानप्रदीपादीनामेकत्वं प्रसाधयति ।

अथाऽत्रैकत्वाभावात्तस्यैकत्वप्रसाधनासामर्थ्यम् । तदितरत्रापि तुल्यम् ।

ननु तैलादिकारणकलापस्योत्तरत्र क्षयोपलम्भात्प्रदीपादेः प्रतिसम-

- २५ मन्यत्वप्रतीतेरुपपन्नमेकत्वासत्त्वम् । न तु शब्दस्य । विपर्ययादिति

वयवानामुपलम्भेन भाव्यम् । विपुलस्यापि चपलादण्डस्य महतोऽपि च प्रदीपकुङ्कुलस्य सहसैव विनाशे तदवयवानामनुपलम्भात् । अथ तयोरवयवानामवयविविपरीतपरिणामापन्नत्वान्नोपलम्भः । शब्दावयवानामप्येवमस्तु । नन्वेकज्ञानसंसर्गिण्यन्तरोपलम्भात्कुम्भाद्यभाव-

५ प्रतीतिर्दृष्टा । शब्दाभावप्रतीतिस्तु कथम् । तत्रैकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिदप्यभावादिति चेत् । तदप्यसूक्ष्मम् । विवक्षितशब्दाभावप्रतीतौ शब्दान्तरस्यैकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । निःशब्दे प्रदेशे सर्वशब्दाभावप्रतीतौ तर्हि तदसम्भव इति चेत् । भैवम् । तत्राऽप्यात्मस्वरूपस्य तदेकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । स्वपररूपावभासकत्व-

१० भावस्य ह्यात्मनः परस्मिन्नयोग्यदेशावस्थिते वस्तुनि न केवलमात्मस्वरूपसवेदन भवेत् । यावन्ति खलु वस्तूनि प्रतिषेध्यत्वसम्मतवस्तुना साक्योग्यदेशस्थितानि सन्त्यवश्यं प्रतिभासन्ते तानि सर्वाण्यप्येकज्ञानसंसर्गिणि । तत्र कुम्भादौ प्रतिषेध्यो भूतलादिरात्मस्वरूप चैकज्ञानसंसर्गिः । शब्दे तु प्रतिषेध्ये सशब्दके प्रदेशे शब्दान्तरमात्मस्वरूप च । निः-

१५ शब्दके तु केवलमात्मस्वरूपम् । अथ वा मा भवत्येकज्ञानसंसर्गिण्यन्तरोपलम्भः । प्रमाणान्तरगृहीतं तु भाविष्यति । यथा स्मृतिगोचरे चैत्यकुलादौ कचिदभावप्रमाणेन भवतामभावग्रहणे चैत्यकुलादि । स्यादेतत् । यद्यपि शब्दो नान्यत्र गतो यद्यपि श्रोता समवधानबन्धुरो यद्यपि च नेन्द्रियदोषः सज्जातस्तथापि व्यञ्जकाभावादेवायं नोपलभ्यते ।

२० यथा प्रदीपाद्यभावात्तिमिरनिकरकराश्वितकुम्भादिः । न खलु दृश्यस्वभावापरित्यागेनादृश्यस्वीकारे तस्यावृत्तत्वमुपपद्यते । अतिप्रसक्तेः । यद्यदायत्स्वरूपं न परित्यजति न तस्य तदा प्रत्यनीकस्वरूपसम्भवः । यथाऽनावृतावस्थाया दृश्यस्वरूपं शब्द इति । तदा तत्स्वरूपपरित्यागे वा सिद्धमस्यानित्यत्वं स्वरूपभेदस्वभावत्वात्तस्य । ननु घटादीनां स्वरूपभेदे-

२५ ऽपि तिमिरस्तोमादिनाऽऽवृत्तत्वं दृश्यते । इत्यप्यसत्यम् । तत्रापि स्वरूपभेदे सत्येवावृत्तत्वोपपत्तेः । स्वरूपमखण्डयतः कस्यचिदावरणत्वायोगात् ।

- ग्राह्यत्वात् । यत्पुनर्यथोक्तसाध्यान्वितं न भवति तदपृथग्देशवृत्तिले सत्येकेन्द्रियग्राह्यमपि न भवति यथैकाग्रफलसमाश्रितौ रूपरसाविति । अनेकाग्रफलाश्रितै रूपादिभिर्व्यभिचारः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमपृथग्देश-
वृत्तित्व इत्युक्तम् । एव च, “ अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न
५ करोति च ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तो नाऽन्यं करिष्यति ॥१॥ ”
इत्यादि प्रत्युक्तमवगन्तव्यम् । यदि च ध्वनयः शब्दाना व्यञ्जकाः
प्रतिज्ञायन्ते तर्हि तद्व्यापारे नियमेनोपलब्धिवः शब्दस्य तु भवति तद्वि-
परीतस्वरूपत्वात्तदप्यपर्यालोचितजल्पितम् । शब्दस्य सर्वगत्वासिद्धेः ।
तथा हि—शब्दः सर्वगतो न भवति सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येन्द्रिय-
१० प्रत्यक्षत्वात् । य एव स एवं यथा कुम्भः । तथा च शब्दस्तस्मात्तथेति ।
अपि चैते ध्वनयः केन समविगता येन तदधीना शब्दश्रुतिः स्यात् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेनार्थापत्त्या वा । प्रत्यक्षेण चेत्, किं श्रावणेन स्पर्शनेन
वा । न तावच्छ्रावणेन, तथाप्रतीत्यभावात् । न हि श्रावणे चेत्तसि
शब्दा इव ध्वनयोऽपि प्रतिभासन्ते । विवादाभावप्रसक्तेः । अथ
१५ स्पर्शनेन, स्वपाणिपल्लवविहितवम्बकमलौ हि जल्पन्प्रमाता स्वपाणि-
स्पर्शनेन ध्वनीन्समविगच्छति । इत्यपि न्यायपराङ्मुखम् । वायुवता-
ल्वान्द्रियापारानन्तरं वक्त्रकुहरविनिर्गन्तोदाभिन्दूनामप्युपलम्भतः शब्दा-
भिव्यञ्जकत्वप्रसक्तेः । वक्त्रवक्त्रप्रदेश एव विप्रुषा प्रत्यसतः श्रोतृश्रवण-
प्रदेशे गमनाभावात् शब्दाभिव्यञ्जकत्वमित्यत्रापि तुल्यम् । न मनु-
० ध्वनयोऽपि तत्र गच्छन्तः प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते । शब्दप्रतिपत्त्यन्याया-
नुपपत्त्या तु प्रतीतिरुभयत्राप्यविशिष्टा । यथा च म्निमिनमाणिणः
सञ्चितकणानां नोपलम्भस्तथा प्रसन्ननोपलम्भोऽपि नास्ति । अथ
म्निमिनान्मत्रापि पश्यतां परिकल्प्यन्ते । कथं न जलमिन्दोऽपि ।
विशेषाभावात् । एतेन वदन्तो वदन्नाप्रे म्भितनूरादेः प्रेम्णोपलम्भादनु-
३ मानतो ध्वनीन्प्रतिपद्यन्त इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । तद्वतोयमिन्दूनामप्यन-

— — — — —

— —

—

श्रोत्र तेनासंस्कृतशब्दकुलिः ॥ १ ॥” अनिष्ठानदेशत इति । अनिष्ठानमंगामपत्तन्त्रदेशे । अन इत्यादि तत्र शब्दं नैन श्रोत्रानि श्रोत्र गत्या संमित्यमाणस्य संगोम शरेणानच्छेदिता शब्दकुली न संस्कृतेत्यर्थः ।

“ अत्रासंस्कृतदेशत्वाद्गुणिना श्रोत्ररासिक्या ॥ अतोऽनिष्ठानभेदेन

५ संस्कारनिगमः स्थितः” ॥ १ ॥ इति । तदप्यसमीचीनम् । श्रोत्रसंस्कार-
पक्षेऽपि सक्तु संस्कृतस्य श्रोत्रस्य युगपदस्मिन्नशब्दपरिच्छेद कृत्यप्रसक्ते ।
न हि नेत्रमजनादिना कृतसंस्कार सत्त्वगिहित मंगोचरं नीलपीतादिक
किंचित्पश्यति किंचित्तेति निशेष पश्यामः । बलातैलादिना संस्कृत
श्रोत्रं वा काश्चिदेव गहारादिवर्णान्युगोतीति नियमो दृश्यते । येना-

१० त्रापि तथा कल्पना म्यान् । अथ व्यञ्जकानां वायूनां भिन्नेषु कर्णमूला-
वयवेषु वर्तमानानामर्थापत्त्या प्रतिनियतवर्णश्रवणान्यथानुपपत्तिरक्षणया
प्रतिनियतवर्णग्राहकत्वेन संस्कारावायकत्वस्य प्रतीतेर्नैकवर्णग्राहकत्वेन
संस्कृतं श्रोत्र सर्ववर्णान्युगपद्गृह्णाति । यथा हि भवत्पक्षेऽन्यवर्ण-

१५ नान्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकव्यञ्जकप्रेरकैर्वायुभिरन्यवर्णग्राहकश्रो-
त्रसंस्काराधायकवायुप्रेरण क्रियते । इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्षयोः कार्य-
दर्शनान्यथानुपपत्त्या सम सामर्थ्यभेदः प्रयतविवक्षयोः सिद्धः ।

तदुक्तम्—“ व्यञ्जकानां हि वायूनां भिन्नावयवदेशता ॥ जाति-

२० भेदश्च तेनैव संस्कारो व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ अन्यैस्ताल्वादिसंयोगै-
र्नान्यो वर्णो यथैव हि ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारो न ध्वन्यन्तर-
सारिभिः ॥ २ ॥ तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्तयोः कार्यार्थापत्तितः समः ॥
सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात्प्रयत्नविवक्षयोः ॥ ३ ॥ ” इति ।

तदेतदसम्बद्धम् । इन्द्रियसंस्कारकाणां व्यञ्जकानां समानदेशसमान-
धर्मापन्नसमानेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु प्रतिनियतग्राहकत्वेनेन्द्रियसंस्कारक-

- सम्पुटेन पिदधासि । नन्वालोके सति कलशादयोऽवलोक्यन्तेऽसति च नावलोक्यन्ते ततश्चानेन न्यायेनालोकस्यापि कलशादीन्प्रति कारणत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । तत्र बाधकसम्भवात् । तथा हि, प्रदीपस्य कलशं प्रति कारणत्वमङ्गीक्रियमाणं केवलस्य स्याच्चक्रादिकारणकलाप-
 ५ कलितस्य वा । नाद्यः पक्षः । कलशशून्येऽप्यपवरककुहरे प्रबोधित-
 दीपाङ्कुरमात्रात्कलशोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । चक्रादिसामग्री-
 विरहिणि प्रदेशे प्रवलप्रदीपकलिकाकलापप्रबोधे कदाचिदपि कलशा-
 नुपलब्धिप्रसक्तेः । ततश्चक्रादिसामग्रीव्यतिरेकेणापि चेदुपलभ्यते
 कलशः । तेन ज्ञायते प्रदीपदानात्पूर्वमप्यासीदसौ । तथा च प्रदी-
 १० पस्य व्यञ्जकत्वमेव । न च शब्दजनकेष्वप्येष प्रसङ्गोऽवकाशमासा-
 दयति । यादृशेभ्य एव तेभ्यः शब्दो जायते तादृशानामेव कारण-
 त्वाङ्गीकारात् । तस्माज्जनकाभिव्यञ्जकसामग्र्योरयमेव विशेषो यस्या
 सत्यामवश्य पदार्थोपलम्भः सा व्यञ्जिकेति सिद्धः प्रत्यक्षनिश्चयः
 शब्दोत्पादः । एवं च विनाशोत्पादग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञा
 १५ बाध्यत इति स्थितम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनापि शब्दस्य कार्यत्वनि-
 श्चयात्प्रत्यभिज्ञाबाधः सिध्यति । ननु कूपखननादिप्रयत्नानन्तरमाकाशं
 समुपलभ्यते न च तत्कार्यमतोऽनैकान्तिकत्वमस्य । उक्तं च-
 “अनैकान्तिकता तावद्धेतूनामिह कथ्यते ॥ प्रयत्नानन्तरं दृष्टि-
 नित्येऽपि न विरुध्यते ॥ १ ॥ आकाशमपि नित्यं स्याद्यदा भूमि-
 २० जलावृतम् ॥ व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः ॥ २ ॥
 प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि विद्यते ॥ तेनानैकान्तिको हेतुर्य-
 दुक्तं तत्र दर्शनम् ॥ ३ ॥ अथ स्थगितमप्येतदस्त्येवेत्यनुमीयते ॥
 शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्प्रागस्तीत्यवगम्यते ॥४॥” यदुक्तं तत्र दर्श-
 नमिति । प्रयत्नानन्तरं दर्शनं शब्दस्यानित्यत्वसाधनाय हेतुतया यदुक्तं
 २५ तदनैकान्तिकमित्यर्थः । अथ स्थगितमपीति । अथ पुनः पिहितमप्याकाशं

प्रथिव्यादिना कथंचित्प्रथिव्याद्यवस्थानान्यथानुपपत्त्यैवास्तीत्यनुमीयते ।
 ततश्च प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेरसिद्धत्वादनेकान्तिकत्वाभाव इत्युच्यते ।
 प्रत्यभिज्ञानवलाच्छब्दोऽप्यन्तीत्यवगम्यते । पुनश्च विनाशकारणानावा-
 दिनि । ततश्च तथैवोपलब्ध्या तद्विपरीतननुमानं विरुध्यत इति ।
 एतदपि न क्षोदन्नम् । एकत्वस्वरूपत्वस्य गगनेऽप्यसिद्धत्वात् । ५
 तत्त्वस्वेकत्वरूपं सत्त्वगोचरविज्ञानजननैकत्वरूपं तद्विपरीतं वा
 नवेत् । यदि तज्जननैकत्वरूपम् । तदा तस्य न खननाद्यनन्तरमेवोप-
 लब्धिः । किन्तु पूर्वमपि स्यात् । तद्विपरीतत्वभावत्वे कदाचनाप्युप-
 लब्धो न नवेत्, विशेषानावात् । विशेषे वा तदेकरूपताव्याहतिः ।
 प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे प्राक्तत्त्वप्रतीतिश्च च्छिन्नोद्भिन्नकरतद्विस्तृतादा- १०
 वपि सनाना । यदप्यवादि प्रत्यक्षत्वं चाल्य श्रोत्रेन्द्रियान्वयव्यातिरे-
 कानुविधायित्वात्प्रतिद्वन्द्वित्यादि । तदप्यसम्बद्धम् । प्रत्यभिज्ञानस्ये-
 न्द्रियान्वयव्यातिरेकानुविधायिदर्शनन्तरपान्वयव्यातिरेकानुविधायित्वेन
 तस्य पूर्वं प्रमायितत्वात् । प्रत्यक्षतायां चाल्यातीतकालसम्बद्धत्वेन
 शब्दनिर्णायकत्वायोगः । सम्बद्धवर्तनानार्थग्राहित्वात्त्वन्नते प्रत्यक्षस्य १५
 तदयोगे वा कथं योगिप्रत्यक्षाभिज्ञेनो भवतः शोभते । प्रत्यक्षत्वेऽन्य-
 तद्वदतीतार्थग्राहकत्वाविरोधात् । समर्थितं च प्रागेवाऽस्य विस्तरेणा-
 प्रचक्षन् । यदप्युक्तमेवं प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षनाहात्त्यतः शब्दस्य
 नित्यत्वे प्रतिपत्ते इत्यादि । तदप्यवश्यम् । शब्दनित्यत्वग्राहकप्रत्यभि-
 ज्ञानस्यानन्तरमेव निराकृतत्वात् । यदपि न्यगादि विवादाध्यासिनः २०
 काल एतद्वादिस्तम्बद्वयः कालत्वादिचादि । तदपि प्रलापमात्रम् ।
 गदिरचारणादन्तरं विनाशस्य प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वेन प्रतिपादनान् ।
 नित्यत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यक्षविमितपक्षत्वेनागमकत्वात् । विद्युदादे-
 रपि चैवं नित्यत्वं स्यात् । तथा हि विवादाध्यासिनकाल एतद्विद्यु-
 दादिस्तम्बद्वयः कालत्वादिदानान्नकालवत् । प्रतीतिवाधाऽन्यत्रापि २५
 सनाना । नित्यः शब्दः अवगत्यादिचाद्यपि विचाररश्मिभूतम् ।

- उदात्तादिभिर्धर्मैरनैकान्तिकत्वात् । ते हि श्रवणग्राह्यत्वेऽपि न नित्या भवद्विरङ्गीकृताः । तेषामश्रावणत्वे तु नीलादीनामिव श्रोत्रेणोपलभ्यो न भवेत् । वीणादिशब्दैश्चानैकान्तिकत्वम् । तेषां श्रावणत्वेऽप्यनित्यत्वात् । यच्चान्यदवादि देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्याक्तिबुद्धयः
- ५ इत्यादि । न तदपि सुन्दरम् । गोशब्दलिपिवुद्ध्या हेतोरनैकान्तिकत्वात् । सा हि गौरित्युल्लेखेनोत्पद्यते न चैकगोशब्दविषया । देशकालादिभिन्नत्वाद्गोशब्दलिपीनाम् । नचैवं विषयभेदः कापि प्रसिद्धपद्धतिमास्कन्दति । सकलबुद्धीनामभिन्नविषयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि, देशकालादिभिन्नवस्तुबुद्धयः एकगोचरा न चानेकगोचरा वस्तु-
- १० बुद्धित्वात्सम्प्रत्युत्पन्नघटबुद्धिवत् । एवं च निखिलवस्तुबुद्धीनामेकघटलक्षणवस्तुगोचरत्वे घटबुद्धित्वमेव भवेत् । न गोशब्दव्याक्तिबुद्धीना धर्मित्वम् । कथं वा गोशब्दबुद्धित्वं हेतुः । सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्धिवदिति दृष्टान्तः सिद्धयेत् । यतोऽनुमानं स्यात् । यदप्यवादि ह्यस्तनो गोशब्दोऽप्यनुवर्तते इत्यादि । तदपि न नीतिशीलान्प्रीणाति ।
- १५ अन्यथानुपपत्तिशून्यत्वेन हेतोरत्राप्रयोजकत्वात् । कथमन्यथा ह्यस्तनाद्यतनमौदाभिनीप्रकाशयोरप्येकत्वं न भवेत् । शक्यं हि वक्तुं ह्यस्तनविद्युत्प्रकाशोऽथ तन्याभिन्नरूपस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । शब्दे तारत्वादयो धर्मा न स्वाभाविका इति चेत् । तदशोभनम् । स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य यत्र तत्र प्रसिद्धस्यात्रापि तुल्यत्वात् । न हि पयसि
- २० शैत्यद्रव्ये तेजसि वा मान्द्वरत्त्वोष्णत्वे स्वाभाविके इत्यत्रान्यत्प्रमाणप्रत्यक्षान् । अथ पयःप्रमुखेषु शैत्यादीनां स्वाभाविकत्वेनैव प्रत्यक्षग्राहकं युक्तमन्यस्याप्यत्राहेतोरनुपलम्भान्नियमेन तद्वन्त्वेन चोपलम्भादिति चेत् । शब्देऽपि तारताग्न्यादीनामेवमन्तु, विशेषाभावात् । तथाऽप्यतीन्द्रियः कश्चिदुपाविरम्नि तद्वन्ताः शब्दे तारताग्न्यादयोऽ-
- २५ वनामन्त इति शङ्कित्यत इति चेत् । किन्न पयःप्रमुखेष्वपि शैत्यादीनामतीन्द्रियान्यवर्तन्व शङ्कन्ते । तर्हि यद्वन्त्वेन यदुपलभ्यते तस्यै-

भवोदय इति चेत् । क्षणभेदस्य दुर्लक्ष्यत्वात् । न चागृहीतसर्पस्य
सर्पभ्रमो भवतीति वक्तुं शक्यम् । तस्मिञ्जन्मानि जन्मान्तरे वा
सर्पग्रहणसम्भवात् । ध्वनिवर्म्मस्तु तारतारतरत्वादिरस्मिन्निव जन्मनि
जन्मान्तरेऽप्यशक्यग्रहण एव । तस्माद्वर्णान्विष्वग्भूतस्तारतारतरत्वादिः

५ प्रतीयमानो वर्णधर्म एवेति । अनौपाधिकप्रतीत्या तीव्रतादिधर्मस्य
सौदामिनीदाघ इव तारतारतरत्वादिधर्माधिकरणस्य शब्दस्यापि सिद्धः
प्रत्यक्षतो भेदः । तथा च तदेकत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वमवसेयम् ।
एतेनाद्यतनो गोशब्दो ह्योऽप्यासीदित्यादि प्रतिक्षिप्तम् । न्यायस्य सदृ-

१० शतात् । यदप्यभाषि शब्दो दीर्घकालस्थायीत्यादि । तदपि चेष्टायाः
नैकान्तिकम् । तस्याः सम्बन्धवलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वेऽपि दीर्घकालमन-
स्थानाभावात् । एतेन यः पुनरभ्यिरः स सम्बन्धवलेन नार्थप्रतीतिं
जनयतीत्यादि पराकृतम् । चेष्टायाः सम्बन्धवलेनार्थबोधकत्वेऽपि तादा-

१५ कृतत्वेनाभिद्वयान्न । अनेकान्तिकं कश्चित्कालस्थिरत्वमभिरसोपि-
प्रमुने । तेषां तस्मद्भावेऽपि साधनमभिद्वयम् । तन्मिद्विनिवन्धनस्य
कश्चित्कालस्थिरत्वस्य हेत्वाभामत्वेन प्रोक्तत्वात् । काशयि क्त्वाय
शब्दे तदभिद्वयम् । तथा हि क कदाचित्क न तद्विनाशहेतुशून्यम् ,
यथा मोक्षनिर्नागमादिकम् । कदाचित्कश्च शब्द इति । यदपि

२० विवादाभ्यामित्ति कालो मादिशब्दशून्यो न भवतीत्यादिकमनादि तदपि
विश्रुतायां तुल्यत्वाद्युक्तम् । तथा हि विवादविषयापन्न कालः मादा-
निन्यादिशून्यो न भवति कालत्वात् मत्तोपेन कालत्वं । प्रत्यक्षमात्रं
पुनश्चैवत्रापि समानम् । यत्र प्रत्यक्षादि नित्य शब्द परार्थ तदु-
च्यते । नित्यं नृपतेरिति । तदप्यनोपयिक्तम् । परार्थं तदुच्यते ।

२५ नित्यं नृपतेरिति । अदित्यत्वेऽपि शब्दस्य मादृश्यवशादेकैव मादृ-
शत्वं नृपतेरिति । यदप्यभिहितम् । अर्थात्

ज्ञातसवन्धे न चान्यो वाचको भवेदित्यादि । तदपि नोपपन्नम् । न
 खलु य एव सम्बन्धावबोधसमये समुपलब्धस्तेनैवार्थप्रतिपत्तिर्विधेयेति
 नियमः समस्ति । प्राक्प्रदेशपरिच्छिन्नधूमसदृशादपि भेदिनीधरधूमा-
 दनञ्जयावबोधसमधिगमात् । न च महीध्रमहानसाधिकरणयोर्धूम-
 व्यक्त्योरैक्यं सम्भवति । प्रतीतिविरोधात् । सर्वगतत्वप्रसङ्गाच्च । अथ ५
 धूमसामान्यस्यात्र गमकत्वमिष्यते । इतरत्रापि सामान्यस्यैव वाचकत्व-
 मिष्यताम् । विशेषाभावात् । नन्विह सामान्यं शब्दत्वं गत्वादि वा
 वाचकत्वेनाभिप्रीयते । आद्यपक्षे, तस्य सर्वत्राविशेषात्सर्वेऽर्थाः सर्व-
 शब्देभ्यः प्रतीयेरन् । न खलु कारणानियमे कार्यानियमो भवितु-
 नर्हति । तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये तु गादीनामेकैकव्यक्तिरू- १०
 पत्वेन भेदाभावात् तत्र गत्वादिसामान्यं सम्भवतीति कथं तस्य वाच-
 कत्वमिति चेत् । तदप्यसाम्प्रतम् । तेषामपि तारतारतरत्वादिभेदतो
 नानाव्यक्तिरूपत्वसम्भवात्, गत्वादिसामान्यसद्भावोपपत्तेः । न च
 व्यञ्जकभेदकृत एवायं तारतारतरत्वादिभेदप्रत्ययो गकारादाविति मन्त-
 व्यम् । यरलवादिवर्णभेदप्रतिभासस्यापि व्यञ्जकप्रभञ्जनभेदानिवन्धनत्वा- १५
 पत्त्याऽखिलवर्णविकल्पातीतनिरवयवाक्रमैकशब्दब्रह्माङ्गीकारप्रसङ्गात् ।
 अथ यरलवादीनां परस्परविभिन्नस्वरूपावगमाद्विषयभेदानिवन्धन
 एव तद्भेदप्रतिभासो नोपाधिहेतुकः । तर्हि सर्गस्वर्गगर्गगाङ्गेयगङ्गादौ
 गकारभेदप्रत्ययोऽप्ययं न व्यञ्जकवायुभेदनिमित्तः । तत्राप्यन्योन्य-
 विभक्तगकारस्वरूपप्रतिभासाविशेषात् । वक्तृभेदे हि सति शुक्रशा- २०
 रिकामनुष्येषु व्यञ्जकनानात्वसम्भावनया वर्णभेदप्रतिभासस्तन्निवन्धनः
 कथंचित्सम्भावनाभुवमवतरेत् । वक्त्रैकत्वे पुनर्गाङ्गेयादौ कुतस्तन्निमित्तो
 भेदप्रत्ययः । ननु तत्रापि भिन्ना एव नभस्वन्तो व्यञ्जका, वदनं पुन-
 रेकमस्तु किं तेन तदपि वा भिन्नमित्येके । नैतदप्युपपन्नम् । एव हि
 यरलवादीनामपि परम्परं भेदो दुरुपपाद् । तत्रापि व्यञ्जकप्रभञ्जन- २५
 नेदस्य विद्यमानत्वाविशेषात् । ननु यरलवादिषु विशेषप्रतीतिः, समस्ति

- गकारेषु नास्ति । उच्चारणस्यैव हि तत्र भेदो नोच्चार्यमाणस्येति चेत् । तदप्यनुचितम् । तत्रापि विशेषप्रतीतिः सद्भावात् । ननु यथा शाव-
 लेयादौ खुरककुदागवयववर्तिन । प्रतिव्यक्ति विशेषा. सुस्पष्टमा-
 भासन्ते तथा गात्रेयादावपि गकारे ते सुस्पष्टं किं नावभासन्त इति
 ५ चेत् । तर्हि तिलतण्डुलकलापादानि शावलेयादावपि प्रत्येक त्रिकोण-
 त्वादि सुस्पष्टविशेषावभासोऽस्ति येन भेदावभासः स्यात् । अथ
 तत्र त्रिकोणत्वादिविशेषाप्रतिभासेऽपि प्रतिभासन्त एव सुस्पष्टं
 देशभेदादयः केचिद्विशेषा. । तर्हि शुक्रशारिकादिसमुदी-
 रितगाढेरपि गोपालादीनामपि सुस्पष्ट तारतारतरत्वादिविशेषावभासो
 १० विद्यत एव । एतेन यदपि भट्टेनोच्यते—“ दृश्यते शावलेयादि-
 व्यक्त्यन्तरविलक्षणा ॥ बाहुलेयादिगोव्यक्तिस्तेन भेदोऽस्ति वा-
 स्त्वः ॥ १ ॥ न तु द्रुतादिभेदेन निष्पन्ना सम्प्रतीयते ॥ गव्य-
 क्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥ २ ॥” इति तदपि
 परास्तम् । नन्वस्त्वेवं तारत्वादीनां विशेषाणां तत्र ग्रहणं किं त्वारो-
 १५ पितम् । तदप्ययुक्तम् । आरोपितरूपवैलक्षण्यात् । तथा हि यदा-
 रोपितरूपं वस्तु तदनारोपितनिजस्वरूपसम्बन्धितयाऽप्युपलभ्यते यथा
 स्फाटिको मणिर्नैसर्गिकश्चेतिह । न चाऽमी गकारादयो वर्णाः कदा-
 चिदपि तारतारतरत्वादिधर्मस्पर्शशून्याश्श्रुत्या प्रतिभासन्ते तत्कथं तेषां
 गकारादिषु समारोपः । एवं च, यथा बुद्धीनां स्तम्भकुम्भादिविषय-
 २० विशेषशून्यानामसंवेदनात्प्रतिविषय नानात्वं तथा वर्णानामपि गका-
 रादीनां प्रति तारतारतरत्वादिविशेषं नानात्वं सिद्धम् । ननु बुद्धिरप्ये-
 कैव विषयभेदोपाधिनिबन्धनस्तद्भेद इति चेत् । नैवम् । “ क्षणिका
 हि सा न चिरकालमवतिष्ठते ” इत्यभिधानेन स्वयमेव तद्भेदाभ्युप-
 गमात् । यथा च शुक्लो गुणो भास्वरघूसरादिभेदवत्तयोत्क्षेपणादि
 २५ कर्म च स्वकीयक्षणाविशेषवत्तया नानात्वं प्रतिपद्यते तथा वर्णोऽपि

नाम्नाङ्गम्भाविभेदव-येति । ननु गुणो गुण उ-येवगतिरु कर्म चैक-
मेवापारमेष्ठानु नडेदप्रतिमान इति चेत् । अतो प्रतीयमानाया-
मि म ।

एक कर्म प्राणिना वृद्धिरेका मयेवैक येनन्पो गुणश्च ॥

एतन्मनेन भीमांमकाना मये व्यक्त म्प्रियावा दुकर्म ॥५५॥ ५

किंचैकान्ताङ्गोऽप्येव कर्म प्रतिनिधियेन । मुन्नुत्वादिभेदस्य
गरीरेभेदनाऽपि भवन्वान् । ततो वृद्ध्यादिवत्सर्वदा सविशेषाणामेव
वर्णाना प्रतीयमानत्वात्तानात्वमन्यार्यम् । ननु गगनादावकारोपक्षेप-
कृत एव भेदप्रतिभासो न स्वरूपभेदकृत इति चेत् । तदपि न निर-
वद्यम् । अकारस्यापि भवन्मते भेदाभावात् । असत्यपि चाऽकारो- १०
पक्षेपे दिग्गजो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभासो भवत्येव । न खलु
दिग्ग इत्यत्रोपरितनगकारस्याकारान्तरेणोपक्षेपः समन्ति । एवं सन्मदः
सन्मद पट्ट पट्ट आसन्नमासन्नं मल्लो मल्ल पत्तिः पत्तिः पत्तनं
पत्तनमित्यादिषु वर्णभेदप्रतीतिः सुव्यक्तैव । अर्थप्रतीतिभेदोऽपि च
दिग्गजादौ शब्दान्तरनिमित्तको भवितुमर्हति न द्विरुच्चारणकृतो १५
ग्रन्थादिक्यात् । स खल्वर्थाविक्रयं नोच्चारणभेदात् । सहस्रशोऽपि
प्रयुक्ते गवादिशब्दे साह्यादिमदर्थव्यतिरिक्तवाच्यसम्प्रत्ययाभावात् ।
शब्दविदोऽपि दिग्गज इति द्विगकारकोऽयं निर्देश इत्यभिदधाति न तु
द्विर्गकार उच्चारित इति । ननु गोगिरिगुग्गोहादावर्थभेदोऽपि गकारप्रती-
त्यनुवृत्तिदर्शनादेक एवाऽयं गकारः । नैवं वोचः । न हि वयमभेदप्र- २०
त्ययनपङ्क्तौ । किन्तु भेदप्रत्ययस्यापि बाधाविकलन्य सद्भावादनु-
न्यथासिद्धत्वाच्च गवादिवत्सानान्यविशेषरूपता गकारादेर्वर्णस्य वर्ण-
याम् । व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वं तु भेदप्रत्ययस्य यरलवादावपि वक्तुं
शक्यमिति प्राक्प्रतिपादितमेव । किंच शावलेयादिभेदप्रतीति-
रपि व्यञ्जकभेदनिमित्तत्वादेक एव गोखिमुवनेऽपि स्यात् । ननु २५
कश्चात्र व्यञ्जको यद्वेदकृतः पिण्डभेदप्रत्यय इष्यते । आह च—“ न

- पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जकोऽत्र ध्वनिर्यथा ॥ पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्मा-
दिजातिर्नित्यं प्रतीयते ॥ १ ॥ ” इति तदपि न तर्ककर्कशकुशा-
ग्रीयबुद्धीना वचः । गोत्वजातेर्गत्ववदिदानीं विवादाविषयापन्नत्वात् ।
भेदप्रत्ययस्य तु चक्षुर्व्यापारभेदादपि सम्भाव्यमानत्वात् । ननु सकृदपि
५ व्यापृतनेत्रस्य परस्परविविक्तगोपिण्डप्रतिभासः समुपजायत इति । तर्हि
प्रथमश्रोत्रव्यापारवेलाया गाङ्गेयगङ्गादौ गकारभेदप्रतिभासो नोप-
जायते । तथा चात्र प्रयोगः । गकारादिर्वर्णः प्रत्येकमनेको बाधका-
भावे सति युगपद्विन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वात् । य एव स एव यथा
ब्रह्मवृक्षादिः । तथा चायम् । तस्मात्तयेति । न तावदत्रैकेन पुरुषेण
१० क्रमशोऽनेकदेशतयोपलभ्यमानेन हेतोरनेकान्तिकत्वमाशङ्कनीयम् ।
युगपद्ब्रह्मणात् । नाप्येकेन सहलक्ष्मीधितिना नानापुरुषैः सकृद्विन्नदेश-
तयोपलभ्यमानेन व्यभिचारः । बाधकाभावे सतीतिविशेषणात् । न
ह्येकस्मिन्नाहिमरश्मौ भिन्नदेशतयोपलभ्यमाने बाधकाभावः । प्रतिपुरुष
क्रमलङ्घनानुपलम्भस्य बाधकस्य सद्रावात् । नापि नानाजलपात्रसङ्क्रान्त-
१५ तिगमरश्मिधिव्येन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेन हेतोरनेकान्तः । तस्य
दिनकरकरनिकरसन्निधिमपेक्ष्य तथापरिणममाणस्यानेकत्वात् । अथ
पर्वतादिनैकेनास्य हेतोर्व्यभिचारः । तस्यैकस्यापि बाधकाभावे सति
युगपद्विन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वादिति चेत् । न । तस्याप्यवयवरूप-
तया नानात्मकस्य सतो बाधकाभावे सति युगपद्विन्नदेशतयोपलभ्य-
२० मानत्वव्यवस्थितेः । निरवयवत्वे तथाऽभावविरोधादेकपरमाणुवत् ।
व्योमादिना तदनेकान्तिकत्वमनेन प्रत्युक्तम् । तस्याऽप्यनेकप्रदेशत्व-
प्रसिद्धेः । व्योमादेरनेकदेशत्वादेकद्रव्यत्वविरोध इति चेत् । न ।
नानादेशस्यापि घटादेरेकद्रव्यत्वप्रतीतेः । न ह्येकप्रदेशत्वेनैवेकद्रव्यत्व-
व्याप्तम् । येन परमाणोरेवेकद्रव्यता । नापि नानाप्रदेशत्वेन । यतो
२५ घटादेरेवेकद्रव्यतेति समवतिष्ठते । एकद्रव्यत्वपरिणामेनैकद्रव्यताया

- गत्वादिसामान्यस्याभावादिति । तदप्यसत्यम् । गत्वादिसामान्यस्य साधितत्वात् । यच्च नित्यत्व व्यापकत्वं चेत्यादिकारिकाजालमजल्पितदपि निष्फलम् । नित्यत्वव्यापकत्वयोः शब्दे सविस्तरमनन्तरमेवापास्तत्वात् । यदप्यभाणि जलपात्रेषु हीत्यादि तदप्यसम्बद्धम् । तत्रो-
- ५ पलभ्यमानस्यादित्यप्रतिविम्बस्याऽनेकत्वात् । गगनतलावलम्बि हि कमलबन्धुस्तत्रोपलभ्यत इत्यत्र न प्रत्यक्ष प्रमाणम् । तत्र तत्स्वरूपाप्रतिभासनात् । तस्य हि स्वरूप गगनतलावलम्बि चैकं च । न चेदमवभासते । यच्चावभासते जलपात्रावलम्बि चाऽनेकं च । तद्वृक्षछायादिवद्वस्त्वन्तरमेव । न चाऽन्यप्रतिभासेऽन्यप्रतिभासो नाम,
- १० अतिप्रसङ्गात् । न च जलभानोर्गगनभानुना सादृश्यादेकत्वम् । त्रस्तकुरङ्गदारकदृशोरत्यन्तसदृशयोरेकत्वप्रसङ्गात् । न च कादम्बिन्यादेर्व्योमभानोर्विकारे जलभानोर्विकारावलोकनादेकत्वमिति मन्तव्यम् । वृक्षछाययोरपि तत्प्रसङ्गात् । ननु तत्प्रतिविम्बानां वस्त्वन्तरत्वे कुतः प्रादुर्भावः स्यादिति चेत् । जलादित्यादिलक्षणस्वसामग्रीविशेषा-
- १५ दिति ब्रूमः । स्वच्छताविशेषाद्धि जलदर्पणादयो मुखादित्यादिप्रतिविम्बाकारविकारधारिणः सम्पद्यन्ते । ततो निराकृतमेतत्, “ अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौर्येण ” इत्यादि । स्वप्रदेशस्थतया सवि-
तुर्ग्रहणासिद्धेः । “ चाक्षुषं तेजः प्रतिस्नोतः प्रवर्त्तितम् ” इति चाऽतीवाऽसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । न हि चक्षुस्तेजासि जलेनाभिस-
- २० म्बध्य पुनः सवितार प्रति प्रवृत्तानि प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रतीयन्ते । यथा च नयनरश्मीनां विषय प्रति प्रवृत्तिर्नास्ति तथा चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वप्रघट्टके प्रतिपादितमित्यलमतिविस्तरेण । ततो यद्यत्स्वभावतया कुतश्चिदपि प्रमाणान्न निश्चीयते न तत्तत्स्वभावतया स्वीकर्त्तव्यम् । यथा विश्वमद्वैतस्वभावतया । सर्वथा
- ५ नित्यस्वभावतया न निश्चीयते च कुतश्चिदपि प्रमाणाच्छब्द इति । अनित्यस्वभावताया तु प्रमाणसद्भावात्तद्रूपतयाऽसौ स्वीकरणीयः ।

तच्च प्रमाणमनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । यत्कृत्तक तदनित्य दृष्टं यथा
कुम्भः । कृतकश्च शब्दः । तस्माद्यथोक्तसाध्याधिकरणमिति । न
चात्र कृतकत्वमसिद्धम् । तस्याधस्तात्प्रसाधित्वात् । तथा शब्दः
परिणामी वस्तुत्वान्यथानुपपत्तेरिति । न चात्र वस्तुनः प्रतिक्षण-
विवर्तेनैकेनानेकान्तः शङ्कनीयः । तस्य वस्त्वेकदेशतया वस्तु- ५
त्वाव्यवस्थितेः । न च तस्यावस्तुत्वम् । वस्त्वेकदेशत्वाभावप्रसङ्गात् ।
तदुक्तम्—“नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधैः । नासमुद्रः
समुद्रो वा समुद्रांशो यथैव हि ॥ १ ॥ ” इति । वस्तुत्वस्याऽन्यथा-
नुपपत्तिरसिद्धेति चेत् । शान्तम् । एकान्तनित्यत्वादौ पूर्वापरत्वभाव-
त्यागोपादानस्थितिलक्षणपरिणामाभावे क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरो- १०
धाद्वस्तुत्वासम्भवादिति नैकान्तनित्य शब्दः । नापि सर्वथा द्रव्यम् ।
पर्यायात्मतास्वीकरणात् । स हि पुद्गलस्य पर्यायः । क्रमशस्तत्रोद्भवात् ।
छायातपादिवत् । कथंचिद्द्रव्यं शब्दः । क्रियावत्त्वाद्वाणादिवत् ।
अस्तिभवतीत्यादिक्रिया धात्वर्थलक्षणया क्रियया क्रियावता गुणादिनाऽ-
नेकान्त इति चेत् । न । परिस्पन्दरूपया क्रियया क्रियावत्त्वस्य हेतुत्वेन १५
विवक्षितत्वात् । क्रियावत्त्वमसिद्धमिति चेत् । न । देशान्तरप्राप्त्या
शब्दस्य क्रियावत्त्वप्रसिद्धेः । इतरथा वाणादेरपि निष्क्रियत्वप्रसङ्गात् ।
ततः कथञ्चिद्द्रव्यं शब्दः इति सिद्धम् । मूर्तिमाश्वासौ मूर्तिमद्द्रव्यप-
र्यायत्वाद्वदवत् । न च मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायत्वमसिद्धम् । तत्प्रसाधकस्या-
नुमानस्य सद्भावात् । तद्धि शब्दो मूर्तिमद्द्रव्यपर्याय सामान्यविशेष- २०
वत्त्वे सति बाह्येन्द्रियविषयत्वात्पादपादिवत् । न घटत्वादिसामान्येनात्र
हेतोर्व्यभिचारः । सामान्यविशेषवत्त्वे सतीति विशेषणात् । परमतापेक्षं
चेद विशेषणम् । स्वमते घटत्वादिसामान्यस्यापि सदृशपरिणामलक्ष-
णस्य द्रव्यपर्यायात्मकत्वेन स्थितेस्तेन व्यभिचाराभावात् । कर्मणाऽने-
कान्त इति चेत् । न । तस्यापि द्रव्यपर्यायात्मत्वेनाभिनतत्वात् । न २५
चात्मना व्यभिचारः । बाधेति विशेषणात् । एवं च वर्णात्मिकस्य

शब्दस्य परिणामित्वे सिद्धे तदात्मकस्य पदस्य पदात्मकस्य च वाक्य-
स्याऽनायाससिद्धमेव परिणामित्वं प्रज्ञाशालिभिरवगन्तव्यमिति ।

किं चाग्रतः सकलवस्तुगतव्यवस्था

कूटस्थनित्यनियमक्षणिकत्वपक्षे ॥

५ नैव प्रयाति घटनामिति वक्ष्यतेऽत्र

शब्दोऽपि तन्न हि कथं परिणामिरूपः ॥ ५६० ॥

सोऽयं मीमांसकानामुपशमपदवीं नित्यवर्णप्रवादः

सम्यग्युक्तिप्रबन्धप्रसरणवशतः प्राप्यनेकान्तविद्धि ॥

पक्षः स्वीयः कथंचिन्निनदविलयितालक्षणं सिद्धिसौध

१० नीतस्तस्मान्निलोक्या जयति जयकरं शासनं जैनचन्द्रम् ॥ ५६१ ॥

अत्राहुः सौगताः—

शब्दस्य वस्तुनि न कोऽपि विचार्यमाणः

शब्दार्थयोः संबन्धमनभ्यु-
पगच्छतां बौद्धानां मत-
संबन्ध एति घटना ननु मानतोऽत्र ॥

स्योपपाद्य खण्डनम् । तस्मात्ततः कथमिह प्रतिपत्तिमर्थे

१५

स्याद्वादिनः प्राणिगदन्त्युपपात्तिवन्ध्याम् ॥ ५६२ ॥

तथा हि—शब्दादर्थयोः सम्बन्धः किं तादात्म्यरूपः किं वा तदु-
त्पत्तिलक्षणः स्यात् । न तावत्तादात्म्यरूपः । पृथग्देशतया तयोरुपल-

भ्यमानत्वात् । वदने हि शब्दः समुपलभ्यते विश्वम्भरायामर्थं
इति । तयोस्तादात्म्यकक्षीकारे च क्षुरक्षिरादिशब्दप्रयोगे वदनस्य

१० पाटनप्लावनादिप्रसक्तिः । नापि तदुत्पत्तिलक्षणः । करशाखाशिखरे

करिकदम्बकमास्त इत्यादिशब्दानामर्थाभावेऽपि स्थानकरणप्रयत्नानन्त-

रमुत्पत्तेर्दर्शनात् । तथा चाऽर्थसंस्पर्शित्वाभावात्कथं ते बाह्यार्थे प्रतीतिं
जनयितुमलम् । ते हि विकल्पमात्राधीनजन्मानः स्वमहिम्ना तिरस्कृ-

५ दोषाणामेव महिमा न शब्दानामित्यप्यसुन्दरम् । दोषवतोऽपि भूका-

- दिशाऽप्यादिप्रतीतज्ञानोत्पत्तिर्न शब्दस्यैव नष्टिना न शब्ददोषाणा-
 मि पुन्यते । न शब्दस्यैव शब्दः । ज्ञानेनेति न शब्दस्यैव शब्दः । यत्पुनर्मतेषु
 तेषामप्यप्येव शब्दादिना शब्दः । यानिमेव शब्दः, न शब्दः न शब्दः ।
 अनुवर्तिमानशब्दोऽपि शेषानिपुमि कर्मजातिना विविक्तप्रत्यये शब्दस्य
 ५ दर्शनेन न शब्दः शब्दस्यैव शब्दः । ज्ञानेऽनुवर्तिमानशब्दे न शब्दः शब्दस्य श-
 ब्दज्ञाना निमित्तं न शब्दः शब्दज्ञानोऽपि शेषाना निमित्तं न शब्दः शब्दज्ञानेनेति
 निर्णयः । न न शब्दस्यैव शब्दः शब्दज्ञानान्न नतो विपर्ययप्रतीति-
 रित्यादिनेत्येव । न वा प्रतीतेरनामान । तरतिर्णोन्मीमन्मरुतनायादिन-
 मोदकमशिः पुनः पुन्येन शब्दस्यैव शब्दः शब्दज्ञानेन न शब्दः शब्दज्ञानेनेति
 १० उन्मीति न शब्दः । यत्पुनर्मतेषु शब्दस्यैव शब्दः शब्दज्ञानेनेति शब्द-
 स्तिम् । न प्रतीतेरप्यप्येव शब्दः शब्दस्यैव शब्दः । शब्दः शब्दज्ञानेनेति शब्द-
 दर्शनादित्यादिना शब्दः शब्दज्ञानेनेति शब्दः शब्दज्ञानेनेति शब्दः शब्दज्ञानेनेति
 २५ नः शब्दः । किन्तु पुरुषदोषवशादिति । अपि च विपर्ययज्ञानो-
 त्पत्तेर्यावद्वि मद् तद्वावभाषित्वमवसीयते तावता तत्र व्यावृत्तिः ।
 विपर्ययज्ञानोत्पत्तिश्चात्र शब्दोच्चारणे सत्यप्यनात्ममन्तरेण नोपलब्धेति
 शब्दवदनात्तामिप्रायस्यापि तत्र व्यापार म्भीकरणीयः । किंच
 २० लाचनादिवदर्थप्रकाशकत्वमात्र शब्दस्य नैमार्गिकं रूपम् । न तु
 यथार्थप्रकाशकत्वायथार्थप्रकाशकत्वे । तयोर्गुणदोषनिवन्धनत्वात् ।
 सति हि नैर्मल्यादिगुणे चक्षुर्यथावद्वस्तु प्रकाशयति कामलादिदोषे
 तु सत्ययथावत् । एवं शब्दोऽपि वक्तृगुणदोषापेक्षः सत्येतरूपं प्रका-
 शयति । अत एव करणालाशिखराधिकरणकरिणतवचासि बाध्यमाने-
 ऽपि पुन पुनरुच्चार्यमाणे भवति तत्सद्भावसंशीतिः । प्रकाश-
 २५ कत्वस्य शब्दस्वरूपस्य वाचकसहचौपढौकनेऽप्यविनाशात् । यदप्यजल्पि
 विकल्पयोनयः शब्दा इत्यादि । तदप्यसत्यम् । शब्दानामर्थेन

सम्बन्धसद्भावस्य प्रमाणोपपन्नत्वात् । तथा हि शब्दोऽर्थेन
सम्बद्धः प्रतिनियततत्प्रत्ययनिमित्तत्वाल्लोचनवत् । न च लोचनस्या-
प्यनेनासम्बन्ध इत्यभिधेयम् । योग्यतास्यसम्बन्धस्य नत्रोभाभ्या प्रति-
पन्नत्वात् । न चैवमप्राप्यकारित्वं बाध्यते । सयोगादे सन्निकर्ष-
स्याऽननुपगमात् । तथा शाब्दो बोधः सम्बन्धनिबन्धन प्रतिनियत- ५
त्वात्, दण्डीत्यादिवत् ।

इत्थं सम्बन्धो योग्यतानामभिधेयः

शब्दस्याऽर्थेन प्रोक्तयुक्त्या प्रसिद्धः ॥

तस्मात्तत्रातः सिद्धिराविर्भवन्ती

शार्क्यः शक्या नो सन्निराद्धुः कंचित् ॥ ५६३ ॥ १०

अत्राहुर्नैयायिकाः—

सङ्केतमात्रसचिवाच्छब्दादर्थस्य भवति प्रतिनिधिः ।

चेन्नतिरिक्तत्वाभावि-
कत्वात् ननुपगच्छतो न-
स्वाभाविकोऽस्य तस्मान्नसम्बन्धो नानिर्देशनीयः ॥ ५६४ ॥

साधकस्य ननुपपाद्य-
तथा हि—शक्तिरूप-
स्याभावित्वात् शब्दोभा-
वत्त्वम् ।

सम्बन्धोऽसम्बन्धः । स्वरूपतया वि-
निर्दिष्टः ॥ ५६५ ॥

देवदत्तेनोक्तममुतः शब्दादमुमर्थं प्रतिपद्यस्वेत्येवं हि व्यपदिशति लोकः ।
 तथा यत्र शृङ्गाग्रहिकया शब्दमर्थं च निर्दिश्य सङ्केतः क्रियते तत्रेय-
 न्तमेवाङ्गीक्रियमाणमीक्षामहे , अयमस्य वाचक इति । न तु शक्तिप-
 र्यन्तम् । यत्राऽपि वृद्धेभ्यो व्यवहरमाणेभ्यो व्युत्पद्यते बालस्तत्राऽपीय-
 ५ देवाऽसौ जानात्ययमर्थोऽमुतः शब्दादनेन प्रतिपन्न इति । न त्वन्याऽस्य
 शक्तिः काचिदस्तीति । इत्यन्यैव च व्युत्पत्त्या शब्दादर्थप्रत्ययोपपत्तेर-
 स्यात्प्रापरिहार्यत्वादधिककल्पनावीजाभावात् । न स्वाभाविकः शब्द-
 स्याऽर्थेन सम्बन्ध इति ।

गौतमीय परमार्थमत्र यत्त्वं सखे हरसि पश्यतोहरः ॥

१० श्रीजिनेश्वरमताधिकारिभिस्तत्र नाम कृतिभिस्तिष्ठतिक्ष्यते ॥५६५॥

तथा हि—यदवादि स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तेत्यादि । तदवद्यम् ।
 अतीन्द्रियशक्तेरर्थापत्तिविचारावसरे समर्थितत्वात् । यत्तुक्तं सङ्केतबला-
 देव तत्र तदुपपत्तेरिति । तदसत् । सङ्केतो हि पुरुषाधीनवृत्तिः । न च
 पुरुषेच्छया वस्तुनियमोऽवकल्प्यते । अन्यथा तदिच्छाया अव्याहतप्रस-
 १५ रत्वादर्थोऽपि किमिति वाचको न भवति शब्दश्च वाच्यः । सुकरमेव
 हीदं वक्तुमस्य शब्दस्याऽयमर्थो वाचकोऽस्य चाऽर्थस्याऽयं शब्दो वाच्य
 इति । न चैवमस्ति । किंचेच्छया वस्तुनियमेऽनिच्छतः पुरुषस्य न
 धूमादपि बह्वेः प्रतीतिः स्यात् । इच्छतस्तु जलस्याऽपि ततः सा स्यात् ।
 तत्र यथा धूमाग्न्योर्नैसर्गिक एवाऽविनाभावो नाम सम्बन्धस्तत्प्रतिपत्तये
 २० चोपलम्भादिकं निमित्तमाश्रीयते । एवं सासिद्धिक एव शब्दार्थयो-
 शक्त्यात्मा सम्बन्धस्तत्प्रतीतये सङ्केतसमाश्रयणम् । शक्त्यभावेऽपि
 शब्दस्यैव वाचकत्वे योग्यत्वान्न वाच्यवाचकभावानैयत्यामिति चेत् ।
 तर्हि किमिति कलहायसे । भवताऽपि योग्यत्वशब्देन शक्तेरेव स्वीका-
 रात् । अथ क्रमविशेषोपकृतो गत्वादियोग एव योग्यता शक्तिः ।
 २५ गत्वौत्वादिसामान्यसम्बन्धो हि यस्य भवति स वाचकत्वे योग्य
 इतरस्तु वाच्यत्वे । यथा द्रव्यत्वाविशेषेऽप्यग्नित्वादिसामान्यवत एव

दाहजनकत्वं न जलत्वादिसामान्यवत् इति चेत् । तदचतुरक्षम् ।
 अतीन्द्रियशक्तिं विनाऽग्नित्वादेः कार्यकारणभावनियामकत्वानुपपत्तेः ।
 अग्नित्वं हि दाहवद्विजातीयकारणजन्यकार्येष्वपि तुल्यरूपम् । न हि
 दाहं प्रत्येवाग्नेरग्नित्वम् । यथा पुत्रापेक्षं पितुः पितृत्वम् । भृत्यापेक्षं
 वा न्यामिन न्यामित्वम् । अपि तु सर्वमेव प्रति । ततश्चाऽग्निर्दाहव- ५
 त्पिपासापनोदमपि विदध्यात् । नन्वसाधारणं स्वरूप व्यवस्थानिमित्तं
 तथाभूतं चेदग्नित्वमग्नेरनग्निभ्यो व्यावृत्तिनिमित्तत्वादिति दृष्टेनैवाग्नि-
 त्वेन कार्यकारणभावस्योपपत्तेर्नादृष्टशक्तिकल्पनोपपत्तिमतीति चेत् ।
 तदयुक्तम् । अनग्निव्यावर्तकतया तुल्यस्वरूपत्वाभावेऽप्यग्नित्वस्य प्रति-
 नियतकार्योत्पादकत्वव्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः । अनग्निव्यावर्तकत्वविशि- १०
 ष्टस्याऽप्यग्नित्वस्य सर्वकार्याणि प्रति साधारणत्वात् । न हि कार्यान्तरेष्व-
 ग्नित्वस्याग्नेरनग्निभ्यो व्यावर्तकत्वं नास्ति । येनास्य तज्जनकत्वं न
 स्यात् । जलादिकारणापेक्षया ह्यग्नित्वस्याऽसाधारणस्वरूपता न जलादि-
 कार्यापेक्षयेति । एवं जलस्यापि शैत्यादिजनकत्वे प्रतिनियमो न घटते ।
 तन्नियमनिमित्तस्य जलत्वस्य दाहादावपि साधारणत्वात् । अतो १५
 जलमपि दहेद्वनलोऽपि शैत्यं जनयेद्विशेषात् । अथ दाहस्याऽग्निजन्यत्वे
 दाहत्वजातेर्व्यवस्थानिमित्तत्वाच्छैत्यादीनामदाहरूपतयाऽग्निजन्यत्वस्या-
 प्राप्तिः । शैत्यादीनां च जलजन्यत्वे शीतत्वादिजातेर्व्यवस्थाहेतुत्वाच्चद्वि-
 रहितत्वेन दाहस्य कथमिव जलादिजन्यत्वप्रसङ्ग इति चेत् । तदस-
 मीचीनम् । यस्माद्दाहत्वजातेः शैत्याद्यपेक्षया तुल्यत्वाभावेऽपि जलादि- २०
 कारणान्तरापेक्षया तुल्यत्वान्न प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थाहेतुत्वम् ।
 ननु शक्तेरपि कथं तद्व्यवस्थाहेतुत्वम् । सा हि स्वरूपेणैव तद्वेतु-
 स्याच्छब्दव्यन्तरेण वा । स्वरूपेण चेत् । तदाऽर्थोऽपि तथैवाऽस्तु किं
 शक्त्या शक्त्यन्तरेण तस्यास्तद्वेतुत्वान्युपगमेऽनवस्थोपनिपातः । तदसत् ।
 पदार्थस्य स्वरूपेणैव तद्वेतुत्वे यदेव विषं पूर्वं नारणसमर्थमासीत्तदेव २५
 केनचिन्मन्त्रविशेषेण संस्कृतं कथमुज्जीवनहेतुः स्यात् । तदानीमपि

पश्यान्मन्त्राणां तादृशत्वेन च यत्नेन विज्ञानात् । अन्विष्यी कारणमेतत्
 तन्मित्रेण विज्ञेयम् । अन्विष्यी कारणमेतत् । नन्वस्मिन्कारण्ये माग्यशक्तिर्ना
 शास्त्रान्तरस्यात् । नन्वस्मिन्कारण्ये माग्यशक्तिर्ना
 न्तरनिमित्तेन विनिर्गते पुनः पश्यात् । तथा तादृशीन्द्रियशक्तिमन्तरेण

१९ नास्मिन् तादृशीनां कार्यकारणभावात्प्राप्त्यादेः कृत्वा तद्वेदेन न भवतीति
 सामान्यानामपि न तादृशीनां कर्माणि प्रमाणमिति योग्यताशब्देन
 शक्तिरेतन्मन्त्र इत्यभ्युपगमनस्य । यदप्यनादि तदन्ती करे न तत्
 एतादृशीति कृत्वा तथापि सम्भन्धपरि कल्पनेनेति । तदप्यन्युरम् ।
 अदृग्गदि कार्यकारितया प्रतीतस्य बीजादेरपि परित्यागप्रसङ्गात् । एत-

२० मपि हि तादृशस्य एव कल्पयित्वाऽपि बीजादि कारण तत्सद्वहारी
 दित्यादिस्त्वात् । इदं स्वीकृत्य एव तस्मिन् करे न तत् एतादृशीति
 सिद्धेः कृत्वा बीजादि कारण कल्पनेनेत्यादि । बीजादेरदृग्गदि कार्योत्पत्तो
 व्याप्रियमाणस्य प्रत्यक्षत एव प्रतीते कथं तदुपपन्नं । श्रेयान्, किन्तु
 केवलमेतत् तज्जनकमिति दित्यादिरप्यस्य सहकारी कल्प्यते इति

२१ चेत्, तर्हि योग्यताशब्दस्य सम्बन्धस्याऽपि शब्दे वाच्यप्रतीति कुर्वतो
 वाच्यवाचकभावप्रतिनियमान्यथानुपपत्तिरूपादनुमानतः प्रतीते. कथं
 तदपलापोऽपि प्रशस्यः स्यात् । अनभिद्यक्तस्त्वसौ न तज्जनक इति
 सङ्केतस्तदभिद्यक्तत्वेन सहकारी कल्प्यते । यच्चोक्तं कचि-

२० देशविशेषे कश्चिच्छब्दे देशान्तरप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्येत्यादि । तदप्य-
 पेशलम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् । कचिदेशे
 केनचिदर्थेन व्यवहारः । अत एव चाऽनवगतसम्बन्धे शब्दे श्रुते सति
 संशयो जायते कमर्थं प्रत्याययितुमनेन शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति ।
 असत्या हि शक्तावकृते समये निरालम्बना प्रत्यायकत्वाशङ्का ।
 सर्वशक्तियोगे एकस्मादपि शब्दादशेषार्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति चेत् ।

२१ नैवम् । समयोपयोगस्य नियामकत्वात् । न च वाच्यं स एवाऽस्तु किं
 शक्तिमिरिति । कृतोत्तरत्वात् । योऽपि लौकिको व्यपदेशः सङ्केत-

अत्रैव साक्षित्वेनोक्तः । स एवमेव । न तत्र वयमपि
 शक्तिर्यन्तं सङ्केतनाचक्ष्णहे । किंतु वाच्यवाचकयोः स्वाभाविकी
 शक्तिमन्तरेण सङ्केत एव कर्तुमशक्यो व्यत्ययेनाऽपि तत्प्रसङ्गादिति
 व्याकुलहे ।

ततः स्वभाविकी शक्तिर्वाचकत्वोपयोगिनी ॥

५

सङ्केतननुल्याना शब्दे सन्बन्ध इष्यताम् ॥ ५६६ ॥

मीमांसकास्त्वाहुः—आस्ता स्वाभाविकी शक्तिः शब्दस्य
 सन्बन्धः । स तु नित्य एव । अनित्यत्वे तस्य
 व्यवहारकालाननुयायित्वेनाऽर्थप्रतिपत्त्यनङ्गत्वान् ।
 तदयुक्तम् । अनित्यत्वेऽप्यस्य शब्दस्यैव सादृश्य- १०
 वशादेवाऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्तेः । यथा च शब्दस्य सादृश्यवशादर्थ-
 नानिहेतुता तथा शब्दानित्यत्ववादे प्रतिपादितम् । नित्यत्वानुपपत्तेश्च ।
 तत्र हि—असौ नित्यः सन्बन्धभावतोऽर्थ प्रकाशयेन्मङ्केताभिव्यक्तेर्वा ।
 यदि न्वभावतः, तर्हि सर्वदा सर्वस्याऽर्थ तन्मन्बन्धः प्रकाशयेत् । अथ
 नैवताभिव्यक्तेः, कथमेवमन्य नित्यैकपक्षमुपपन्नम् । व्यक्ताव्यक्त- १५
 रत्नया भेदप्रसक्तेः । नित्यैकपक्ष हि वस्तु यदि व्यक्त तदा सर्वदा
 व्यक्तेव, अथाऽव्यक्तमव्यक्तेव तर्हि सर्वदा, तस्यैकम्वनादवशादिति ।

अत्र भूतोऽपि प्रत्यवतिष्ठन्ते तायागताः—

अत्र शब्दाद्वारे निरुद्धयते वाच्यहिता
 शक्तिर्योऽपि वा-
 चेऽत्र न स्वीयि वदिते न वस्तुवाङ्मोऽर्थः कथमपि नन्वस्य विनय । २०
 शब्दस्य न निरुद्धयते वाच्यविशेषनादयो नन्वयज्जातस्य विनयान्
 न नानान्यत्वात्तुल्यं विदुःप्रतिपत्तिम् ५०७

तथा हि शब्दस्य यदि वदार्थो नैवैव स्वरूपो न व न नन्व-
 म्भवातो वा । तत्र प्रत्ययव्यवसा न नानिदम् स्वरूपे भेदे-
 नन्वदत्त शब्दना प्रवृत्तेःपदनात् । शब्दोपपत्ति- २५
 न्वादेनोक्तं विनो । न य नन्वदत्त- ५०८ नन्वदत्त- ५०९

- देशकालाकारसङ्कुचितत्वेनाननुगामिस्वभावत्वात् । प्रयोगः—यः सङ्केत-
व्यवहारकालाननुगामी न तत्र व्यवहारिभिः शब्दः सङ्केत्यते यथो-
त्पन्नमात्रविनाशिनि कचिद्भावे । सङ्केतव्यवहारकालाननुगामि च
बाहुल्यादिस्वलक्षणमिति । अपि च यो यत्राऽकृतसङ्केतो न स तमर्थं
५ प्रतिपादयति यथा गोशब्दस्तुरङ्गमम् । अकृतसङ्केतश्च स्वलक्षणे
समस्तशब्द इति । स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे च शाब्दज्ञानस्येन्द्रियोत्थ-
ज्ञानस्येव स्पष्टप्रतिभासत्वापत्तिः । न चैतदास्ति । प्रतीतिपराहतत्वात् ।
यथोक्तम्—“अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यच्छब्दस्य गोचरः । शब्दात्प्रत्येति
भिन्नाक्षो ननु प्रत्यक्षमीक्षते ॥ १ ॥ अन्यथैवाग्निसम्बन्धादाहं
१० दग्धोऽभिमन्यते । अन्यथा शब्दतस्तेन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥ २ ॥”
इति । न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वय सम्भवति । येनाऽस्पष्ट वस्तुगतमेव
रूपं शाब्दज्ञाने प्रतिभासेत । एकस्य द्विस्वभावताविरोधात् । तथा
यत्कृते ज्ञाने यत्र प्रतिभासते न तत्तस्य गोचरो यथा गन्धसमुत्थज्ञाने
स्पर्शः । न प्रतिभासते च शाब्दज्ञाने स्वलक्षणमिति । यदि च
१५ तात्त्विकार्थगोचरत्व शब्दाना भवेत्तदा समयभेदेनाऽर्थभेदप्रत्यायकत्वा-
योगः । तदुक्तम्—“परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना । तस्मा-
त्प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदिषु ॥ १ ॥” इति । तत्र स्वलक्षणलक्षणः
शब्दस्य गोचरो विचारवीथीमवगाहते । नापि सामान्यस्वभावः ।
तात्त्विकस्य सामान्यस्यैवायोगात् । तदयोगश्च व्योमकुसुमवदनर्थ-
२० क्रियाकारित्वात्सुप्रनीतः । न खलु नित्यैकस्वरूपस्य सामान्यस्य क्रमा-
क्रमाभ्यामर्थक्रियाकारित्वमुपपद्यते । तदेव न बाह्यवस्तुनः प्रकाशकाः
शब्दाः । किन्त्वन्यापोहस्य, निषेधः स च द्विविधः । पर्युदासः
प्रसज्यश्च । पर्युदासोऽपि द्विविधोऽर्थात्मा बुद्ध्यात्मा च । तत्राऽर्थात्मा-
ऽर्थस्वभावो विजातीयव्यावृत्तसर्वस्वलक्षणम् । अपोह्यतेऽन्योऽस्मिन्नि-
२५ त्यपोह इति व्युत्पत्तेः । बुद्ध्यात्मा तु स्वभावतः परस्परविलक्षणानर्था-
नेकार्थकारितया समानहेतुत्वेन च समानानाश्रित्य यदेकप्रत्ययमर्थ-

११] म्याप्रतिनिध्वम्यभाषनानुपपन्नं । तथा हि, वस्तुभाषच्छायो
 क्तयेन वाग्व्येनाप्रिकृत्याकारः । म्याकारपिपरीताकारोन्मूलकबुद्धि-
 निध्वनामाज्जाह । अपोपते म्याकारादिपरीत आकारोऽनेनेन्य-
 र्इति व्युत्पत्तेः । यदा विकृत्यान्तरग्रन्थ्याकाराद्भेदेन म्यप्रति-
 ण्मानन्वाद्रपोपतेऽन्यस्मादित्यपोह इति व्युत्पत्तेः । अयं हि व्युत्पत्ति- ५
 र्हेषि मुन्यत एवाऽपोहशब्दान्वयेषो बुद्धिप्रतिविम्बात्मा । एव
 नेगदितपर्युदात्तात्मा द्विप्रकारोऽपोह । प्रसज्यरूपस्तु गौरयमगौरं भव-
 तीति व्यवच्छेदमात्रम् । एतेषु च त्रिष्वपोहेषु मध्ये बुद्धिप्रतिविम्बा-
 त्वेन एवाऽपोहस्य मुख्यवृत्त्या शब्दार्थत्वम् । य एव हि शब्दोद्भवे १०
 प्रत्यये प्रतीयते स एव शब्दार्थतया स्वीकर्तुमुचितः । न चान्न प्रसज्य-
 प्रतिषेधावसायोऽस्ति । नाऽपीन्द्रियोत्थसवेदनवत्स्वलक्षणावभासः ।
 अपि तर्हि वाक्यार्थप्रतिविम्बावभासः । अतस्तदेवाऽर्थप्रतिविम्बक शब्दे
 बोधे साक्षात्तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्तो नत्वपरः । यश्च १५
 शब्दस्यार्थेन सार्धं वाच्यवाचकभावनामा सम्बन्धः प्रतीतो लोके नाय
 कार्यकारणभावादपरः । तथा हि, बुद्धिसम्बन्धिन प्रतिविम्बस्य शब्द- २५
 जन्यत्वाद्वाच्यत्वं तज्जनकत्वाच्च शब्दस्य वाचकत्वमिति । गौणवृत्त्या
 तु पर्युदासप्रथमप्रकारस्य स्वलक्षणात्मनो व्यपोहस्य प्रसज्यापोहस्य
 तृतीयभेदस्य च निषेधमात्रस्य शब्दार्थत्वमवसेयम् । तथा हि—अस्ति
 शब्दस्य परम्परया स्वलक्षणेन सह कार्यकारणभावलक्षणः सम्बन्धः ।
 प्रथमं हि यथावस्थितवस्त्वनुभवः । ततो विवक्षा । ततस्तात्वादि- २०
 परिस्पन्दनम् । ततः शब्द इत्येवं पारम्पर्येण यदा शब्दस्य वाक्येन
 वह्यादिस्वलक्षणेन सह सम्बन्धस्तदा विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणस्यापि
 सामर्थ्यात्प्रतिपत्तिर्भवतीति स्वलक्षणस्याप्युपचरितं शब्दार्थत्वं न
 विहन्यते । तथा गोशब्दादेः सकाशाद्गदत्वादिबुद्धिप्रतिविम्बकमुत्प-
 द्यते तत्तुरङ्गमादिशब्दसमुत्थबुद्धिप्रतिविम्बस्वरूपाद्व्यावृत्तस्वभावमनुभू- २५
 यत इति प्रसज्यलक्षणापोहस्याप्यभिधानसामर्थ्यतः प्रतीयमानत्वादौप-

चारिकी शब्दार्थता न विरुध्यते । परमार्थवृत्त्या तु न किञ्चिद्वाच्यं वाचकं वा समस्ति । मुख्यवृत्त्या शब्दार्थत्वेन कथिते बुद्धिप्रतिबिम्बात्मन्यव्यपोहे कार्यकारणभावस्यैव वाच्यवाचकतया व्यवस्थापितत्वात् । ज्ञानश्रीः पुनरपोहप्रकरण इदमुदीरयामास—“ शब्दैस्ताव-

५ मुख्यमाख्यायतेऽर्थस्तत्रापोहस्तदुणत्वेन गम्यः । अर्थश्चैकोऽध्यासतो भासतोऽन्यः स्थाप्यो वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चित् ॥१॥” इति मुख्यमिति आख्यायते इति क्रियाया विशेषणमेतत् । मुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । अर्थ इति वक्ष्यमाणस्वरूपः । तत्राऽपोहस्तदुणत्वेन गम्य इति । न घटोऽस्तीत्यादिषु समुपहितेषु वाक्येष्वपोहस्यैव प्राधान्यतः

१० प्रतीतेर्बिम्बाद्यभावः । घटोऽस्तीत्यादिषु तु विधिवाक्येषु विधौ मुख्यतया शब्दैः प्रतिपाद्यमाने तद्विशेषणतयोपसर्जनत्वेन गम्यतेऽपोहः । आख्यायतेऽर्थ इति सामान्येनोक्त तद्विशेषतो व्यञ्जयन्नाह । अर्थश्चैकोऽध्यासतो भासतोऽन्यः स्थाप्यो वाच्य इति । द्विविधो ह्यर्थो बाह्य आभ्यन्तरश्च । अन्यस्याभावात् । तत्रैकस्तावद्बाह्यः स्वलक्षणलक्षणोऽ-

१५ ध्यासतो गृहीतोऽपि प्रवर्तनयोग्यतानिमित्तकाद्व्यवसायादेव वाच्यो व्यवस्थाप्यते न परिस्फूर्त्या । प्रत्यक्षचेतसीव देशकालादिनियतत्वेन परिस्फुटरूपतया शब्देषु तस्याऽस्फुरणात् । तथा भासतः प्रतिभासमपेक्षेत्यर्थः । अन्यो बाह्यादुक्तस्वरूपाद्विन्न आन्तरो बुद्ध्याकार इत्यर्थः शब्दजन्याया बुद्ध्यावाकारमात्रस्य प्रतिभासनात्स एव विषय उच्यते

२० चक्षुष इव रूपम् । न पुनरव्यवसायात् । न हि बुद्ध्याकारेऽप्यव्यवसायः शक्योऽभिधातुम् । प्रवृत्तिविषये तस्य व्यवस्थापनात् । प्रवृत्तिश्चार्थक्रियार्थिनो बाह्य एव । एव स्थितमेतत् । अव्यवसायेन बाह्यस्य प्रतिभासेन तु बुद्ध्याकारस्य शब्दवाच्यत्वमिति । स्थाप्य इत्यस्य चेदमेवैदम्पर्यम् । जात्याद्युपाधिराशेर्बाह्यस्य च समस्तस्य वाच्यतानि-

२५ सनरूपं प्रयोजनान्तरस्मुद्दिश्य व्यवस्थामात्रमेतत्क्रियतेऽव्यवसायमात्रेण च वाच्यत्वमिति । तथा हि जात्याद्युपाधिराशेः शब्दस्य विषयतया

तत्त्वतो गृह्यते प्रतिपादितं प्रतीतिवदन्यापोः स्वच्छक्षणेनैव वाच्यमव्य-
वनायतो विषय इत्युच्यते, ज्ञान्याशुभाभिराशिनिरसनपरम् । एवम-
न्यापोहो ज्ञानस्य आन्तर आकाशे भासतो विषय इति च प्रतिपाद्यते
मनस्मदाहानिरसनपरम् । न पुनरेतयोर्विषयतयोन्मत्त्वतो विश्रान्तिः ।
इतः पुनरेतत्तत्र विषयनाप्रतिपादनंऽपि न तत्त्ववृत्त्या तस्यास्तत्र वि- ५
श्रान्तिः, किन्त्वन्यनिरसने तात्पर्येनित्याह तत्त्वतो नैव कश्चिदिति ।
परमार्थतः शब्दस्य वाच्य आन्तरो वाऽर्थो न वाच्य इत्यर्थः । अव्यव-
सायसहायो हि प्रतिभासः साव्यवहारिकापेक्षया तत्त्वतो ज्ञेयस्य ज्ञान-
विषयतानुपपन्नयति प्रत्यक्षवत् । न हि प्रतिभासमात्रमवसायप्रतिहत-
व्यापारं वा प्रवृत्तिकामस्य प्रमातृविषयव्यवस्थानर्थे क्षमते गच्छंस्तृण- १०
स्पर्शवत् । मरीचिकास्तदुदकारोपवच्च । मरीचिकाविषयो हि प्रतिभास
उदकगोचरावसायाक्रान्तव्यापारत्वान्न तत्त्वतस्तद्विषयः । नाऽप्यवसाय-
मात्रमपेक्षप्रतिभासं तस्य तां तस्मिन्क्षमते । उदकारोपादेवारोपि-
तोदकविषये ह्यवसायः प्रतिभाससहायतन्मत्सम्पत्कंशून्यत्वात्परमार्थतो
निर्विषय एव । अत्र च स्वच्छक्षणाक्षणा वाह्योऽर्थः शब्दादव्यवसीयत १५
एव न प्रतिभासते । आन्तरस्तु बुद्धिप्रतिबिम्बापरनामा बुद्ध्याकार-
रूपोऽर्थः प्रतिभासत एव नाव्यवसीयते । ततोऽव्यवसायप्रतिभासरू-
पोभयस्य व्यापकस्य निवृत्त्या विषयत्वस्य व्याप्यस्य तत्र निवृत्तिरिति
तत्त्वतो नैव कश्चिदित्यस्य तात्पर्यं पर्यवसितं भवति । समग्रस्य चास्य
वृत्तत्वेदमर्थतत्त्वम् । कथमपोहः शब्दगन्धो भाववाचकेषु वाक्येष्विति २०
प्रश्ने तदुपलब्धेन यथोक्तार्थेनेत्युत्तरम् । यदा तु शब्दैः किं वाच्यमित्यनु-
योगः । तदा किं प्रतिभासादथाऽव्यवसायाद्यद्वा तत्त्वत इति त्रिधा
विकल्प्य विकल्पस्थ आन्तरोन्यापोहाकारो, बाह्यमन्यापोहस्वच्छक्षणं, न
किञ्चिदिति, त्रीणि प्रतिवचनानि क्रमेण प्रतिपादानीति ।

इत्थं नाऽर्थस्तात्त्विकः कोऽपि बाह्यः

२५

शब्दप्रामे दर्शयत्यात्मरूपम् ।

अन्यापोहं संविहायाऽस्य तस्मात्

नान्यद्वाच्यं किञ्चिदास्थेयमत्र ॥ ५६८ ॥

इति निगदितमेतद्बुद्धिशिष्यैः समस्तं

निजमतमथ जैनास्तन्निराकर्तुमत्र ।

५ स्वसमयगतयुक्तीः प्रौढमानानुविद्धाः

सहृदयहृदयाना वल्लभाः कीर्तयन्ति ॥ ५६९ ॥

तथा हि—यत्तावदभिहितं शब्दस्य हि बहिःपदार्थो गोचरः

स्वलक्षण इत्यादि तत्र स्वलक्षणमेव शब्दस्य गोचर इति नः पक्षः ।

यत्पुनर्यः सङ्केतव्यवहारकालाननुगामीत्याद्यनुमानम् । तत्र हेतोरसिद्धिः ।

१० सामान्यविशेषवतोऽर्थस्य सङ्केतव्यवहारकालानुगामित्वेन प्रतीयमान-

त्वात् । भवत्कल्पितस्य च स्वलक्षणस्य विषयविचारावसरे प्रपञ्चतः

पराकरिष्यमाणत्वात् । एतेन यो यत्राकृतसङ्केतो न तमर्थं प्रतिपादय-

तीत्यादावपि प्रयोगे हेतोरसिद्धिः प्रतिपादिता द्रष्टव्या । सामान्यविशे-

पात्मनि स्वलक्षणे सङ्केतस्य करणात् । न चाऽत्राऽप्यानन्त्याद्व्यक्तीनां

१५ परस्पराननुगमाच्च सङ्केतकरणानुपपत्तिः । समानपरिणामापेक्षया क्षयो-

पशमविशेषाविर्भूततर्काख्यप्रमाणे व्यक्तीना प्रतिभाससमानतया सङ्केत-

विषयत्वसम्भवात् । कथमन्यथानुमानमपि प्रवर्तेत । तत्राऽप्यानन्त्यान-

नुगमरूपतया साध्यसाधनव्यक्तीना सम्बन्धग्रहणासम्भवात् । अन्य-

व्यावृत्त्या तत्र सम्बन्धग्रहणमिति त्वविशदम् । तस्या एव सदृशपरि-

२० णामान्यासम्भवेऽनुपपद्यमानत्वात् । न चासदृशेष्वप्यर्थेषु सामान्यवि-

कल्पजनकेषु स्वदर्शनद्वारेण सदृशव्यवहारहेतुत्वमिति वाच्यम् । नीला-

दिविशेषाणामप्येवमभावप्रसक्तेः । यथा हि परमार्थतोऽसदृशा अपि

तथाविधविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवः सन्तः सदृशव्यवहारभाजो भावा-

स्तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमि-

२५ त्ततया नीलादिषु व्यवहारभाक्त्वं प्रतिपत्स्यते । ततः सदृशपरिणामा-

भावेऽर्थाना सजातीयेतरव्यवस्थाया असम्भवात्कुतः कस्य व्यावृत्तिः ।

एवं चाऽकृतसङ्केतत्वादित्येतस्य सुव्यक्तैवाऽसिद्धिः । ननु च शब्देनाऽर्थ-
 त्याऽभिधेयत्वे साक्षादेव ततोऽर्थप्रतिपत्तिसम्भवादिन्द्रियसंहतेर्वैयर्थ्याप-
 तिरिति चेत् । मैवं वादी । शब्दादर्थस्याऽस्पष्टाकारतया प्रतिपत्तिः
 स्पष्टाकारतया तु तत्प्रतिपत्त्यर्थमिन्द्रियसंहतिरप्युपपद्यत एवेति तस्याः
 कथं वैयर्थ्यापत्तिः । स्पष्टास्पष्टाकारतया प्रतिभासभेदश्च सामग्रीभे- ५
 दान्न विरुध्यते । दूरासन्नार्थोपनिबद्धेन्द्रियप्रतिभासवत् । यथैव हि दूरा-
 सन्नदेगादिसामग्रीविशेषमाहान्म्यान्महीरुहमहीधरादेरविभिन्नस्यापि वि-
 भिन्नप्रतिभासगोचरत्वं तथा शाब्दप्रत्यक्षसवेदनयोरभिन्नगोचरत्वेऽपि
 शब्देन्द्रियादिसामग्रीभेदादस्पष्टेतरप्रतिभासभेदो न विरोधधुरामधिरोहति ।
 अथासत्प्रत्यर्थेऽतीतानागतादौ शब्दस्य प्रवृत्तेर्नाऽर्थाभिधायकत्वम् । १०
 तन्न साधीयः । अतीतानागतादेरिदानीमभावेऽपि स्वकाले भावात् ।
 इतरथा प्रत्यक्षस्याऽप्रत्यर्थविषयत्वबाधः स्यात् । तद्विषयस्यापि तत्काले
 भवद्दृष्ट्या क्षणभङ्गुरत्वेनाऽभावात् । अविसवादस्तु प्रमाणान्तरप्रवृत्तिल-
 क्षणः प्रत्यक्षवत्तत्राऽप्यनुभूयत एव । आसीद्वहिरिहेत्याद्यतीतविषये
 गावदे विशिष्टमस्मादिकार्यदर्शनोद्भूतेनानुमानेन सवादोपलब्धे । १५
 कमलबन्धुकुनुदवान्धवोपरागाद्यनागतार्थविषये तु प्रत्यक्षप्रमाणैव
 सवाददर्शनात् । कचिद्विसवादात्सर्वत्र शाब्दन्याऽप्रमाणताया पुनः
 प्रत्यक्षस्याऽपि कचिद्विसवादात्सर्वत्राऽप्रमाणताप्रसक्तिः । एव च
 स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे चेत्यादि प्रत्यादिष्टम् । किं वाऽन्यदेवेन्द्रिय-
 ग्राह्यम् ॥ २०

१ एतदर्थे नान्येन्द्रियेरेवमिति स्याद्वादरत्नाकरसहितः । ननु च शब्देनाऽर्थ-
 त्याऽभिधेयत्वे साक्षादेव ततोऽर्थप्रतिपत्तिसम्भवादिन्द्रियसंहतेर्वैयर्थ्याप-
 तिरिति चेत् । मैवं वादी । शब्दादर्थस्याऽस्पष्टाकारतया प्रतिपत्तिः
 स्पष्टाकारतया तु तत्प्रतिपत्त्यर्थमिन्द्रियसंहतिरप्युपपद्यत एवेति तस्याः
 कथं वैयर्थ्यापत्तिः । स्पष्टास्पष्टाकारतया प्रतिभासभेदश्च सामग्रीभे-
 दान्न विरुध्यते । दूरासन्नार्थोपनिबद्धेन्द्रियप्रतिभासवत् । यथैव हि दूरा-
 सन्नदेगादिसामग्रीविशेषमाहान्म्यान्महीरुहमहीधरादेरविभिन्नस्यापि वि-
 भिन्नप्रतिभासगोचरत्वं तथा शाब्दप्रत्यक्षसवेदनयोरभिन्नगोचरत्वेऽपि
 शब्देन्द्रियादिसामग्रीभेदादस्पष्टेतरप्रतिभासभेदो न विरोधधुरामधिरोहति ।
 अथासत्प्रत्यर्थेऽतीतानागतादौ शब्दस्य प्रवृत्तेर्नाऽर्थाभिधायकत्वम् ।
 तन्न साधीयः । अतीतानागतादेरिदानीमभावेऽपि स्वकाले भावात् ।
 इतरथा प्रत्यक्षस्याऽप्रत्यर्थविषयत्वबाधः स्यात् । तद्विषयस्यापि तत्काले
 भवद्दृष्ट्या क्षणभङ्गुरत्वेनाऽभावात् । अविसवादस्तु प्रमाणान्तरप्रवृत्तिल-
 क्षणः प्रत्यक्षवत्तत्राऽप्यनुभूयत एव । आसीद्वहिरिहेत्याद्यतीतविषये
 गावदे विशिष्टमस्मादिकार्यदर्शनोद्भूतेनानुमानेन सवादोपलब्धे ।
 कमलबन्धुकुनुदवान्धवोपरागाद्यनागतार्थविषये तु प्रत्यक्षप्रमाणैव
 सवाददर्शनात् । कचिद्विसवादात्सर्वत्र शाब्दन्याऽप्रमाणताया पुनः
 प्रत्यक्षस्याऽपि कचिद्विसवादात्सर्वत्राऽप्रमाणताप्रसक्तिः । एव च
 स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे चेत्यादि प्रत्यादिष्टम् । किं वाऽन्यदेवेन्द्रिय-
 ग्राह्यम् ॥

यदुक्तम्—

“ सोऽन्युक्तोऽपि वा तज्जै. सर्वत्राऽर्थाप्रतीयते ।

यथैवकारो योगादिव्यवच्छेदप्रयोजन. ” ॥ १ ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयभङ्गोल्लेखं व्यापयन्ति—

५ स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥ १६ ॥

स्वद्रव्यादिभिरिव परद्रव्यादिभिरपि वस्तुनोऽपत्त्वानिष्टौ हि प्रतिनियतस्वरूपाभावाद्वस्तुप्रतिनियमविरोधः । न चास्तित्वैकान्तवादिभिरत्र नास्तित्वमसिद्धमित्यभिधानीयम् । कथञ्चित्तस्य वस्तुनि युक्तिसिद्धत्वात्साधनवत् । न हि क्वचिदनित्यत्वादौ साध्ये सत्त्वादिसाधनस्याऽस्तित्वविपक्षे नास्तित्वमन्तरेणोपपन्नम्,

१० तस्य साधनाभासत्वप्रसङ्गात् । अथ यदेव नियतसाध्यसद्भावेऽस्तित्वतदेव साध्याभावे साधनस्य नास्तित्वमभिधीयते, तत्कथं प्रतिषेध्यम् ? स्वरूपस्य प्रतिषेधत्वानुपपत्तेः, साध्यसद्भावे नास्तित्वं तु यत्तत्प्रतिषेध्यम्, तेनाऽविनाभावित्वे साध्यसद्भावास्तित्वस्य व्याघातात्तेनैव स्वरूपेणाऽस्ति नास्ति चेति प्रतीत्यभावादिति चेत् । तदसत् । एव हेतोस्त्रिरूपत्वविरोधात् । विपक्षासत्त्वस्य तात्त्विकस्याभावात् ।

१५ यदि चाऽऽभावाभावयोरेकत्वमाचक्षीत, तदा सर्वथा न क्वचित्प्रवर्तते । नापि कुतश्चिन्निवर्तते । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याऽभावपरिहारेणासम्भवात् । अभावस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो रूपांतरत्वमेष्टव्यम् । तथा चास्तित्वनास्तित्वेन प्रतिषेधेनाविनाभावे सिद्धम् । यथा च प्रतिषेध्यमस्तित्वस्य नास्तित्वप्रधानभावतः क्रमार्पितोभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं लक्षणीयम् ॥ १६ ॥

२० अथ तृतीयभङ्गमुल्लेखतो व्यक्तीकुर्वन्ति—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः ॥ १७ ॥

२५ सर्वमिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चाऽनुवर्तनीयम् । ततोऽयमर्थः । क्रमार्पितस्वपरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया क्रमार्पिताभ्यामस्तित्वनास्तित्वाभ्यां विशेषितं सर्वं कुम्भादि वस्तु स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यमिति ॥ १७ ॥

इदानीं चतुर्थभङ्गोल्लेखमाविर्भावयन्ति—

स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥ १८ ॥

३० द्वाभ्यामस्तित्वनास्तित्वाख्यवर्माभ्यां युगपत्प्रधानतयाऽर्पिताभ्यामेकस्य वस्तुनोऽभिधित्वाया तादृश्यस्य शब्दस्याऽसम्भावदवक्तव्यजीवादिवस्त्विति । तथा हि—यदसत्त्वगुणद्वयं युगपदेकत्र सदित्यभिधानेन तद्वक्तुमशक्यम् । तस्याऽसत्त्वप्रतिपादनासमर्थत्वात् । तथैवाऽसदित्यभिधानेन न तद्वक्तुं शक्यम् । तस्य सत्यप्रत्यायने

शान्त्यानिवात् । साङ्केतिकमेक पद तदभिधानं समर्थमित्यपि न सत्यम् । तस्यापि
 क्रमेणपदप्रत्यायने सान्ध्योपपत्ते । शतृशानचौ सदिति शतृशानचौ सङ्केति-
 त्वञ्चद्वयम् । द्वन्द्ववृत्तिपद तयोः सङ्केदभिधायकमिन्द्रधनेनाऽप्यास्तम् । सदसत्त्वे
 इत्यादि पदस्य क्रमेण धर्मद्वयप्रत्यायने समर्थत्वात् । कर्मधारयादिवृत्तिपदनपि न
 तयोराभिधायकं तत् एव वाक्य तयोराभिधायकननेनैवाऽप्यास्तमिति सकलवाच-
 क्राहितत्वादवक्तव्यं वस्तु युगपत्सदसत्त्वान्या प्रधानभावापि तान्नामाक्रान्त
 व्यवतिष्ठते । अयं च भदः कैश्चित्तृतीयभक्तस्थाने पठ्यते, तृतीयश्चैतस्य स्थाने । न
 चेन्नमि कश्चिद्विषयः, अर्थविशेषस्याभावात् ॥ १८ ॥

५

अयं पञ्चमनवोत्तेजसुभदर्शयन्ति-

स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेध- १०
 कल्पनया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

स्वद्वयादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वान्या सह वक्तुमशक्यं सर्वं
 वस्तु । तत् स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेत्येव पञ्चमभवेनोपदर्शयति इति ॥ १९ ॥

अयं षष्ठमवोत्तेजं प्रकटयन्ति -

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेध- १५
 कल्पनया च षष्ठः ॥ २० ॥

परद्वयादिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वान्या दौर्गम्येन
 प्रतिपादयितुमशक्यं सनस्त वस्तु । तत् स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेत्येव षष्ठ-
 मनेन प्रकटयति ॥ २० ॥

सम्प्रति सप्तमननुब्रूयन्ति -

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेध- २०
 कल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तमः इति ॥ २१ ॥

इतिशब्दः सप्तमवोत्तेजसुभदर्शयति । स्वपरद्वयादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वनास्ति-
 त्वयोः सनोरास्तित्वनास्तित्वान्या सनसप्तमननिरातुमशक्यमिति वस्तु न
 एवमनेन भवेनोपदर्शयति ॥ २१ ॥

२५

अथास्त्यमेव सप्तमस्यामेकान्तविकल्पान्निराचिनीयं सूत्रान्नाडु -

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

प्राधान्येन विधिमेव शब्दोऽभिधत्ते इति न युज्यते ॥ २२ ॥

अयं रेवनाडु -

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

३०

तस्मादिति शब्दोऽभिधत्ते ॥ २३ ॥

भाशङ्कान्तर निरस्यन्ति—

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्त इत्यप्यसारम् ॥ २४ ॥

तमिति निषेधम् ॥ २४ ॥

अत्र हेतुमाचक्षते—

५ कचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाऽप्रतिपन्नस्य तस्याऽप्राधान्यानुप-
पत्तेः ॥ २५ ॥

न खलु मुख्यतः स्वरूपेणाऽप्रतिपन्न वस्तु क्वचिदप्रधानभावमनुभवतीति ॥ २५ ॥

इत्थं प्रथमभङ्गेकान्त निरस्येदानीं द्वितीयभङ्गेकान्तनिरासमितिदिशन्ति—

निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् ॥ २६ ॥

१० व्यक्तम् ॥ २६ ॥

अथ तृतीयभङ्गेकान्त पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान एवाऽयमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥

अयमिति शब्दः ॥ २७ ॥

एतदुपपादयन्ति —

५ अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याऽप्यवाध्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

प्रथमद्वितीयभङ्गगतैकैकप्रधानत्वप्रतीतेरप्यवाधितत्वात् तृतीयभङ्गेकान्ताभ्युपगमः
श्रेयान् ॥ २८ ॥

अथ चतुर्थभङ्गेकान्तराभावाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचक एवाऽसाविति च न
चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

स्यादवक्तव्यमेवेति चतुर्थभङ्गेकान्तो न श्रेयानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कुत इत्याहुः—

तस्याऽवक्तव्यशब्देनाऽप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

अथ पञ्चमभङ्गेकान्तमपास्यन्ति—

५ विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स
इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चाऽर्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि
शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

५ निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह, विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचकत्वेन च
शब्दः पञ्चमभङ्गे प्रतीयते यतः, ततः पञ्चमभङ्गेकान्तोऽपि न श्रेयान् ॥ ३२ ॥

अत्र हेतुमुपदर्शयामि—

धात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्तुभयात्मनो युगपदवाचक एवाऽय-
मिन्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुमुपदर्शयामि—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

आद्यनदादिषु विधादिप्रधानतयाऽपि दान्तस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथ सतनन्तान्नामप्युपदर्शयामि—

सत्तमाभ्यामुभयस्यभावस्य भावस्य वाचकद्वयाऽवाचकद्वय ध्वनि-
नाऽन्यथेत्यपि मित्या ॥ ३९ ॥

अत्र व्रीजमात्मानि—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥ ३६ ॥

नन्वेधत्तिन् जीवादौ वस्तुन्यनन्ताना विधीयमाननिषिध्यमानाना धर्माणा-
दीहरणादनन्ता एव वचनमार्गाः स्याद्वादिना भवेयुः, वाच्येयत्ताऽऽयत्तत्वा-
च्येयत्तायाः, ततो विरुद्धैव सतनन्तीति प्रमाण निरस्यन्ति—

कत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनाऽनन्तम- १५
ङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तमङ्गीति न चेतसि निधेयम् ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

विधিনিषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तमङ्गी-
नामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

एकेक पर्यायमाश्रित्य वस्तुनि विधিনিषेधविकल्पाभ्या व्यस्तसमस्तान्यां सप्तैव २०
दा समवन्ति, न पुनरनन्ता । तत्कल्पमनन्तमङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तमङ्ग्याः
समुद्भाव्यते ॥ ३८ ॥

कुतः सप्तैव भन्ताः समवन्तीत्याहुः—

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् ॥ ३९ ॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

अथ सप्तविधतज्जिज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥

तस्या अपीति प्रतिपाद्यजिज्ञासाया । तत्सन्देहसमुत्पादादिति प्रतिपाद्यसराय-
समुत्पत्तेः ॥ ४१ ॥

सदेहस्याऽपि सप्तवात्वे कारणमाहुः—

तस्याऽपि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यै-
वोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

तस्य प्रतिपाद्यगतसन्देहस्य । स्वगोचरवस्तुधर्माणां सन्देहविषयीकृतानामस्तित्वादि-

५ वस्तुपर्यायाणाम् ॥ ४२ ॥

इयं सप्तभङ्गी किं सकलादेशस्वरूपा विकलादेशस्वरूपा वेत्यारेका पराकुर्वन्ति-
इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च
॥ ४३ ॥

एकैको भङ्गोऽस्याः सवन्धी सकलादेशस्वभावः विकलादेशस्वभावश्चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१० अयं सकलादेश लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्या-
दभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

कालादिभिरष्टाभिः कृत्वा यदभेदवृत्तेर्धर्मवर्मिणोरपृथग्भावस्य प्राधान्यं तस्मात्,
कालादिभिर्भिन्नात्मनामपि धर्मधर्मिणामभेदाधारोपाद्वा समकालमभिधायक

२५ वाक्यं सकलादेशः प्रमाणवाक्यमित्यर्थः । अयमर्थः—यौगपद्येनाऽशेषधर्मात्मक
वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या, अभेदोपचारेण वा प्रतिपादयति सकलादेशः, तस्य
प्रमाणावीनत्वात् । विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचारात्, भेदप्राधान्याद्वा तदभिधत्ते,

२० तस्य नयायत्तत्वात् । कः पुनः क्रमः ? किं वा यौगपद्यम् ? । यदाऽस्तित्वादि-
धर्माणां कालादिभिर्भेदविवक्षा, तदैकस्य शब्दस्याऽनेकार्थप्रत्यायने शक्यभावा-
त्क्रमः, यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते, तदैकेनाऽपि

२५ शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुखेन तदात्मकतामापन्नस्याऽनेकाशेषरूपस्य वस्तुनः प्रतिपाद-
नसमवायौगपद्यम् । के पुनः कालादयः ? । कालः, आत्मरूप, अर्थः, सबन्धः, उप-
कारः, गुणिदेशः, ससर्गः, शब्दः, इत्यष्टौ । तत्र स्याज्जीवादि वस्त्वस्त्येवेत्यत्र

२५ यत्कालमस्तित्वं तत्कालाः शेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकत्रेति तेषां कालेनाभेदवृत्तिः १ ।

२५ यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपम्, तदेव चान्यानन्तगुणानामपीत्यात्मरूपेणाऽ-
भेदवृत्तिः २ । य एव चाधारोऽर्थो द्रव्याख्योऽस्तित्वस्य, स एवाऽन्यपर्यायाणामि-

३० त्यर्थेनाभेदवृत्तिः ३ । य एव चाऽविष्वग्भावः कथयित्तादात्म्यलक्षणः सबन्धोऽस्ति-
त्वस्य, स एवाऽशेषविशेषाणामिति सबन्धेनाभेदवृत्तिः ४ । य एव चोपकारोऽस्ति

३० त्वेन स्वानुरक्तवकरणम्, स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्तिः ५ । य एव
गुणिनः सबन्धी देशः क्षेत्रलक्षणोऽस्तित्वस्य, स एवाऽन्यगुणानामिति गुणिदेशेनाऽ-
भेदवृत्तिः ६ । य एव चैकवस्त्वात्मनाऽस्तित्वस्य ससर्गः, स एवाऽशेषधर्माणामिति

ससर्गेणाऽभेदवृत्तिः । ननु प्रागुक्तसबन्धादस्य कः प्रतिविशेषः ? । उच्यते । अभेद-

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्याभि-
चारोपलम्भात् ॥ ४५ ॥

- तथा हि-ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्या वा प्रति-
नियतार्थव्यवस्थापकत्व स्यात् । यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशा-
५ न्त्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात् । स्तम्भः
स्तम्भान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः सभ-
वात् । अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्,
समुदितयोस्तदुत्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरप्यनयोर्ज्ञान-
मेवार्थस्य व्यवस्थापकम्, नाऽर्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तदपि न न्यायानु-
१० गतम्, समानार्थसमनन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्व्यभिचारात् । तानि हि यथोक्तार्थव्यव-
स्थापकत्वलक्षणस्य समग्रस्य सद्भावेऽपि प्राच्य जनकज्ञानक्षय न गृह्णन्ति । अपि
च किमिदमर्थाकारत्व वेदनाना ? यद्वशात्प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् । किम-
र्थकारोत्पत्तित्वम्, अर्थाकारधारित्व वा । प्रथमप्रकारे, अर्थाकारोत्पत्तित्वोऽर्थाकारप-
रिच्छेद एव, ततश्च ज्ञान प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात्प्रतिनियतमर्थमवयत्यतीति
१५ साध्याविशिष्टत्व स्पष्टमुपलब्धौ कृते । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थाकारधारित्व ज्ञानस्य
सर्वात्मना देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जड भवेत्, उत्तरार्थ-
क्षणवत् । प्रमाणरूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवेदाऽस्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेय-
रूपतानुकरणात् । अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थाकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य,
तर्हि तेनाऽजडाकारेण जडताप्रतिपत्तेरसम्भवात्कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयेत ! ।
२० न हि रूपज्ञानेनाऽप्रतिपत्तेरस्तेन तद्विशिष्टता सादृकारकलादौ प्रतीयते । किञ्च
देशनार्थाकारधारित्वान्नीलार्थानि शेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणात्ति, सत्त्वादि-
मात्रेण तस्य सर्वत्रार्थाकारधारित्वाविशेषात् । अथ तद्विशेषेऽपि नीलायाः कार-
वेलक्षणानि नीलार्थानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणात्ति ।
अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाऽकारानुकरणद्वारेण ग्राहकम्, इन्त ! एवमपि
२५ समानार्थमनन्तरप्रत्ययस्य तद्व्याहक स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तितदाकार-
ताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थावभासः । किन्तु प्रतिबन्धकापगमप्रशेषादिति
निर्दिष्टम् ॥ ४७ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरायनारिकारण्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो
नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

शुद्धिपत्रकम् ।

[illegible]

अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.	अशुद्धं	शुद्धं	पृ.
दत्तो	दत्त	६६८	२६	रार्थ	रार्थ	६७६
शिष्टयु	सिष्ट यु	६७४	११	लम्भ	लम्भ	६७९
वक्त्रे	वक्त्रे	६७४	२३	मा क्तावृ	मा क्ता वृ	६८५
वर्म नो	वर्त्मनो	६७५	२	नित्य त्व	नित्यत्व	६८६
गोब्द	गोशब्द	६७६	६	काश्चि	काश्चि	६८६
				पदशृ	पद शृ	६८६
